

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	14
'Aho	Tusite, 16 Mē 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA ‘O TONGA

‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 14/2023
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Tusite 16 Mē 2023
Taimi: 10:00am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03		Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04		FOKOTU’U FAKA-FALE ALEA:
	4.1	Fokotu’u Fika 1/2023: Ke fokotu’u ha Komiti Fili ke tanaki fakamatala mo vakai’i ‘a e ngaahi palopalema fekau’aki mo e hikihiki ‘a e totongi ‘uhila mo ha ngaahi ‘isiu kehe fekau’aki mo e sevesi ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga kae pehe ki he Komisoni ‘Uhila.
Fika 05		NGAAHI LIPOOTI:
	5.1	Lipooti Fakata’u ‘a e ‘Omipatimeni 2020/2021 & 2021/2022 <i>(Fakafoki mai ki he ‘asentia fakataha mo e ngaahi fakatonutonu ki he Lipooti 2021/2022 ‘oku ha ‘i he tohi ‘o e ‘aho 17 ‘Epeleli 2023 mei he ‘Omipatimeni Le’ole’o)</i>
	5.2	Lipooti Folau Fika 13/2023: Fakataha Faka-Fale Alea Faka-Mamanilahi (Global Parliamentary Forum), ‘Amelika, 10 – 11 ‘Epeleli 2023
	5.3	Lipooti Folau Fika 15/2023: Semina ‘a e Kau Memipa Fale Alea ‘o e Kominiueli Ki Westminster Ki Ha Fale Alea Ola 2023 (Westminster Seminar on Effective Parliaments 2023), Lonitoni, Pilitania, 13 – 17 Ma’asi 2023
Fika 06		KOMITI KAKATO:
	6.1	Lipooti Fakata’u Potungaue Fakalotofonua 2021/2022

	6.2 Lipooti Fakata’u Potungaue Fakamaau’anga 2021/2022 6.3 Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea – Tongatapu 8 6.4 Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea - Ha’apai 12 6.5 Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea - Tongatapu 5 6.6 Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea - Tongatapu 6 6.7 Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea - Tongatapu 1 6.8 Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea - Vava’u 14
Fika 07	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 08	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	9
Lotu	9
Ui ‘o e Fale.....	9
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea.....	9
Kole ke ‘ave ngaahi fokotu’u ‘e 700 tupu mei he Lipooti ‘Atita 2021/22 na’e fakapaasi ki he Komiti Pa’anga/Fale Alea ke fai ha ‘ilo ki ai	10
Tali ‘Eiki Sea teu fakahū mai Lipooti makehe ‘Ofisi ‘Atita ki he ola ‘ene ‘atita he faka’osinga māhina ni	10
Fokotu’u ke ‘omai fakataha Lipooti Sivi ‘Atita mo e Lipooti Fakata’u ngaahi Potungāue Pule’anga ki Fale Alea.....	11
Fakamahino ko e lipooti makehe ‘Atita ko ‘ene fakamā’opo’opo kotoa ia ola ‘atita’i ngaahi potungāue Pule’anga	12
Taukave’i mahu’inga Fale Alea ke sivilivi’i ngāue Pule’anga	13
Lāunga’i ‘Eua 11 ko e talangata’a ki he Sea Fale Alea.....	13
Fakatonutonu Minisita Pa’anga ‘ikai tomui fakahū mai ki Fale Alea fakamatala pa’anga Pule’anga 2021/22 & ta’u fakapa’anga lolotonga.....	14
Tali ‘Eiki Sea fakatonutonu ‘ikai tōmui fakahu mai Lipooti Fakata’u ‘Atita Seniale	14
Fakamanatu ko ‘ene tali pē ha me’a mei Fale Alea ‘oku ‘ikai ngofua ke toe alea’i	14
Fakamahino ‘Eiki Sea ko ‘ene tali pē ha fakatonutonu pea faka’apa’apa’i ‘ene tu’utu’uni	15
Kole ke tuku ki he Pule’anga ke nau vakai’i founa ke fakahū mai ‘aki ngaahi fokotu’u ‘e 700 tupu ki Fale Alea	16
Fakamamafa’i mahu’inga ke sivilivi’i ngāue e Pule’anga ‘o e ‘aho	16
Tokanga ki he kupu 19 Konisitutone ke taliui mai ki Fale Alea Pule’anga mo ‘ene ngaahi fakamole kotoa pē	17
Na’ina’i ‘Eiki Sea kuo pau ke faka’apa’apa’i Fale Alea ‘a e tu’utu’uni mo e founa ngāue ‘a e Fakamaau’anga.....	18
Taukave Tongatapu 5 na’e ‘ikai kau Fakamaau’anga he felotoi ongo fa’ahi ke totongi mo’ua ki he sipoti.....	19
Fakahā Pule’anga te nau kole ki he Fakamaau’anga ke faka’ata tukumai kitu’a fakamatala ki he hopo he sipoti	20
Tui ‘Eua 11 ‘i ai honau fatongia ki he pa’anga tukuhau e kakai	20
Fakamahino Palēmia fatongia ia Kapineti ke faitu’utu’uni ki he hopó felāve’i mo e sipoti.....	20
Fokotu’u ki ha fa’ahinga tu’utu’uni Fale Alea fekau’aki mo e fakamoleki pa’anga e fonua	23
Ongo fokotu’u Tongatapu 7 fekau’aki mo e feinga ke taliui pea ‘ata kitu’a ngāue Pule’anga	24

Fakatonutonu mei he Pule'anga 'i ai tu'utu'uni faka-Fakamaau'anga fekau'aki mo e fiema'u mei he tēpile kakai	25
Fakama'ala'ala 'Eiki Sea he kupu 39 'i he Tohi Tu'utu'uni tapui hano toe alea'i ha me'a kuo 'osi fakapaasi he Fale Alea.....	26
Fiema'u ke 'oange faingamalie ki he Pule'anga ke fai 'enau fekumi fakalao fekau'aki mo e Tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga	30
Ngaahi Lipooti Fakata'u 'e 4 fiema'u ke fakahū mai he Pule'anga ki Fale Alea	35
Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1/2023.....	35
Fakama'ala'ala he Fokotu'u Faka-Fale Alea Fokotu'u Fika 1/2023.....	36
Kole ke fakakau mai mo e tafa'aki e kautaha 'uhila & 'oua fakatafa'aki taha pē Fokotu'u Tu'utu'uni.....	37
Kole ke tukuhifo Fokotu'u Tu'utu'uni fika 1/2023.....	38
Kole ki he Pule'anga fai ha ngāue ki he 'isiu he 'uhila & tukuhifo ke alea'i Fokotu'u Faka-Fale Alea fika 1/2023 he Komiti Kakato.....	38
Fokotu'u Palēmia ke tali Fokotu'u Faka-Fale Alea Fokotu'u Fika 1/2023 pea fili kau Memipa ki he Komiti Fili.....	39
Poupou tukuhifo Fokotu'u Faka-Fale Alea Fokotu'u Fika 1/2023 ke alea'i he Komiti Kakato	39
Tui Sea Fale Alea 'ikai ha 'uhinga lelei ke tukuhifo ki he Komiti Kakato e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fokotu'u Fika 1/2023.....	39
Pālōti'i 'o tali Fokotu'u Faka-Fale Alea Fokotu'u Fika 1/2023 ke fokotu'u ha Komiti Fili Faka-Fale Alea.....	40
Ngaahi fokotu'u 'o e kau Mēmipa ki he Komiti Fili.....	40
Fakafofonga fokotu'u mei he Pule'anga ki he Komiti Fili ki he 'uhila	41
Fakamatala mei he Pule'anga fekau'aki mo e fiema'u ke lipooti he hikihikitō totongi puha moa	42
Fokotu'u mei he Pule'anga Mēmipa mei Fale Alea ke mēmipa he Va'a Pule Fe'unga.....	43
Fakamahino Potungāue Fefakatau'aki te'eki ai ha taimi kuo a'u e puha moa 'o \$100 tupu 'i Vava'u.....	44
Fakamālō'ia Pule'anga he vave nau ngāue ki he 'isiu hiki totongi puha moa.....	45
Fehu'ia ma'u'anga fakamatala ki he totongi moa.....	46
Tali mei he Pule'anga ko e fakamatala mei he Potungāue Fefakatau'aki mo e Potungāue Kasitomu	46
Fokotu'u ke tali fokotu'u Tongatapu 5 ke memipa fakafofonga'i Fale Alea ki he Va'a Pule Fe'unga.....	47
Fokotu'u ke fakahaa'i he Pule Fe'unga he māhina kotoa totongi a'u ki ai puha moa.....	50
Tokanga Ha'apai 13 ki he totongi puha moa 'i Ha'apai	51
Lipooti Fakata'u e 'Omipatimení 2021/2022.....	52

Fokotu'u tukuhiho Lipooti Fakata'u 'Omipatimeni ke alea'i he Komiti Kakato	55
Pālōti'i 'o tali tukuhiho Lipooti Fakata'u 'Omipatimeni ki he Komiti Kakato	55
Lipooti Folau Fika 13/2023 Fakataha Faka- Fale Alea	55
Fakama'ala'ala he Lipooti Folau faka-Fale Alea hono 13/2023	61
Fokotu'u tukuhiho Lipooti Folau Faka-Fale Alea ke alea'i he Komiti Kakato	62
Fokotu'u kuo lelei Lipooti Folau faka-Fale Alea pea ke pālōti'i	63
Fehu'ia ha 'inasi fakapa'anga 'o Tonga mei he 2.5 tiliona he sino'i pa'anga tokoni'i pole he feliuliuaki 'ea.....	64
Poupou ki he fokotu'u 'Eua 11 tukuhiho lipooti folau ke alea'i he Komiti Kakato	64
Fokotu'u Pule'anga ke tali Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 13/2023.....	66
Kole lava ke 'ohake ngaahi fehu'i fekau'aki mo e lipooti folau he Fale Alea pea toki pālōti'i	66
Pālōti'i 'o tali ke hoko atu ngāue 'a e Fale Alea ki he 6:00 efiāfi	67
Fokotu'u ke fakatokanga'i pea tali Lipooti Folau fika 13/2023.....	68
Tokanga ki he kongā he lipooti folau fekau'aki mo e mahu'inga ke fakaivia kakai fefine ki ha sosaieti 'oku mālohi ange	70
Fehu'ia pe 'oku 'inasi 'a Tonga he tokoni lau piliona ki he ngaahi fonua he ngaahi pole feliuliuaki 'ea.....	71
Tali Tongatapu 5 ki hono fehu'ia e lau piliona pa'anga ki he ngaahi pole he feliuliuaki 'ea	71
Tokanga pe 'oku kau polokalama tokoni he feliuliuaki 'ea 'a e Pangike Mamani 'i he patiseti Pule'anga	71
Fakama'ala'ala Tongatapu 5 he kaveinga 8 e lipooti folau.....	72
Kau 'a Tonga he ngaahi fonua masiva ke 'inasi he lau piliona pa'anga tokoni ki he feliuliuaki 'ea.....	73
Fakama'ala'ala he kaveinga 5 fekau'aki mo e ma'u'anga ivi.....	73
Fakama'ala'ala he kaveinga 6 fekau'aki mo e mahu'inga mateuteu ki he taimi hoko mai ai mahaki faka'auha & ako	73
Fakama'ala'ala he 'isiu fekau'aki mo e ako he lipooti folau faka-Fale Alea.....	74
Tokanga ki he hiki totongi tupu he nō e ngaahi pangike.....	74
Vikia Pule'anga Tonga he 'ata kitu'a nau ngāue fekau'aki mo e ngaahi tokoni ki he feliuliuaki 'ea mei he <i>IMF</i> mo e Pangike Māmani.....	75
Fakama'ala'ala ki he Ngāue Va'a Kakai Fefine MIA ke fakaivia ngāue kakai fefine	77
Tokanga ki ha ngāue Pule'anga & Fale Alea ke mateuteu ke 'inasi he pa'anga tokoni lau piliona ki he feliuliuaki 'ea.....	78
Fokotu'u ke palōti'i Lipooti Folau fika 13/2023 kae hoko atu ngāue Fale Alea	79
Tokanga ki ha tu'unga mateuteu fe'unga 'a Tonga ki ha hoko ha faingata'a fakapa'anga fakamāmani lahi	82

Fokotu’u ke pālōti e lipooti folau he kuo mahino ia ki he ‘Eiki Sea.....	84
Kole Palēmīa toki ‘omai Minisita Pa’anga ngaahi fokotu’utu’u Pule’anga he alea’i Patiseti	84
Pālōti’i ‘o tali Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 13/2023	87
Fakamamafa’i ‘Eiki mahu’inga ki he Mēmīpa Fale Alea ke faka’apa’apa’i Tohi Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea he taimi kotoa pē	Error! Bookmark not defined.
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 15/2023	87
Fakama’ala’ala he Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 15/2023	91
Fokotu’u ke akonekina kau Fakafofonga me’a he ngaahi polokalama ako ki muli Fale Alea he’enua foki mai.....	92
Fokotu’u ke tali ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 15/2023	93
Tokanga ki ha fakama’ala’ala ‘i he felāve’i fe’ave’aki kākaa’i ‘a e kau sipoti pea mo Tonga ni.....	94
Kau ‘a Tonga he uesia ‘i he ta’au kākaa’i ‘a e kau sipoti.....	95
Kole fakama’ala’ala he motolo ki he fatongia e Fakafofonga Fale Alea mo e Kosilio Fakakolo	96
Lahi faufaua ngaahi pole he ngaahi pa’anga kau ai patiseti kosilio fakakolo Pilitānia	97
Tui polokalama ako Lonitoni ke fakakaukaua ngaahi Fale Alea ngaahi fonua Kominiueli si’isi’i vāhenga honau kau Fakafofonga fakatatau ki he fatongia	97
Pālōti’i ‘o tali Lipooti Folau Fika 15/2023	99
Kelesi.....	99

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 16 Mē 2023

Taimi: 1020-1025 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

Lotu

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ke tau kamata’aki e hiva ‘a e ‘Eiki.

(Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko e ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni Tūsote 16 Mē 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Fake’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, *Johnny Grattan* Vaea Taione, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi...

<007>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile : ...Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui. ‘Eiki Sea ngata’anga ia e taliui.

Poaki

Ko e poaki ‘oku poaki me’a tōmui mai e ‘Eiki Tokoni Palēmia, poaki folau e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, kei hoko atu e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, poaki me’a tōmui mai e ‘Eiki Minisitā Ngoue, kei hoko atu poaki folau ‘a Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili pea ‘oku poaki tōmui mai ‘a Māteni Tapueluelu. Mālō ‘Eiki Sea. Kātaki Sea ko e poaki ‘oku poaki mai he ‘aho ni ‘a Māteni Tapueluelu pea ko e ‘Eiki Minisitā Ngoue eni ‘oku ne me’a mai ‘Eiki Sea. Mālō.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea : Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio

Tama Tu'i - Tupou VI kae 'uma'a 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā e Kapineti, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele tapu pea mo e tapu mo e kau Fakafofonga e Kakai. Hou'eiki 'i he pongipongi ni 'oku tufa atu 'a e 'asenita mo e ngaahi ngāue fo'ou tākaki atu ki he 'etau tēpile. 'Uluaki pē ko e fokotu'u faka-Fale Alea ua ki ai ko e ngaahi Lipooti pea ko e toenga 'o 'etau 'asenita 'oku lolotonga 'i he Kōmiti Kakato hangē pē ko ia 'oku mou mea'i. Hou'eiki ko e vakai pē ki he 'etau ngāue Hou'eiki ko u fokotu'u atu ke tau hoko atu he efiāfi mei he 4 ki he 6 hangē pē ko ia na'a tau ngāue'aki mai he uike kuo 'osi. 'Eiki Nōpele 'Eua.

Kole ke 'ave ngaahi fokotu'u 'e 700 tupu mei he Lipooti 'Atita 2021/22 na'e fakapaasi ki he Komiti Pa'anga/Fale Alea ke fai ha 'ilo ki ai

Lord Nuku : Tapu pē pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, tapu atu foki ki he Hou'eiki Minisitā kae 'uma'a 'a e Palēmia. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakai pea pēhē foki ki he kau Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele. 'Eiki Sea ko e me'a ko ia 'oku tokanga ki ai e motu'a ni ia 'Eiki Sea 'oku ou tokanga atu pē 'aku ia ki he Lipooti na'a tau 'osi paasi mei heni 'a e 'Atita ka na'e tu'u ai e fokotu'u 'e 700 tupu na'e, ko e Lipooti 'a e 'Atita. Ko 'eku kole atu mu'a pē 'e lava mu'a 'a e ngaahi fokotu'u ko ia koe'uhi ke 'ave ki he Kōmiti Pa'anga pē 'omai ki he Falé ni koe'uhi ke mau mea'i mu'a pē ko e hā 'a e ngaahi fokotu'u ko ia 'i he lipooti ko ia kuo tau 'osi tali 2021/2022 'a e fo'i fokotu'u ko ia 'e 700. He na'e fai 'a e 'amanaki foki pēhē 'e 'ave ki he Kōmiti Pa'anga ke lava hano 'eke ai ka ko 'ene tu'u foki ko eni kuo tau paasi ka ko e kole atu pē ki he Feitu'ú na he 'oku 'i he malumalu 'o e Feitu'ú na koe'uhi he 'i ai e hoha'a he 'oku 'ikai ke fai ha lave'i ia 'e he motu'a ni pē ko e hā 'a e ngaahi fo'i fokotu'u ko ia 'e 700 tupu na'e 'ave pē 'oku 'i fē feitu'u ko ia Sea.

Ko e kole atu pē kapau 'e lava ke tuku mai ki ho Fale pē ko e Kōmiti Pa'anga ke fakahū mai ki ai ke fai ha vakai ki ai ho Falé Sea. Mālō Sea.

Tali 'Eiki Sea teu fakahū mai Lipooti makehe 'Ofisi 'Atita ki he ola 'ene 'atita he faka'osinga māhina ni

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e fakamalanga atu pē ko e Lipooti Fakata'u 'a e 'Atita Seniale na'a tau tali 'a ia ko e ngāue ia kuo 'osi fakahoko ia ka na'e fakahā 'a e lipooti ko ia na'e tali 'e he Fale ni, na'e 'i ai 'a e ngaahi *recommendation* ko e ngaahi fokotu'u 'e 700 tupu 'i he 'atita ko ia na'e fakahoko 'e he 'Atita Seniale mo 'ene kau ngāue ki he pa'anga ngāue ko eni 'a e Pule'anga. Na'e 'osi fakama'ala'ala atu pē ko e ola ko ē ngāué 'e fakahū mai e lipooti makehe 'a ia na'e 'osi palōmesi ai 'e he 'Atita Seniale 'e fakakakato mai kimu'a he faka'osinga 'o e māhiná ni.

'A ia ko u tui ko e vave taha pē 'enau ngāue ko eni kuo 'osi me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke fakamo'oni he tohi ko ia na'e fiema'u ke nau fengāue'aki mo e 'Ofisi 'Atita fakakakato mai e ngāue ko ia kimu'a he faka'osi ko ia e māhiná ni. 'A ia ko u tui pē mahalo ...

<008>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Sea: ... kapau he 'ikai ke faingamālie e uike ni mahalo pē ko e uike kaha'ú koe'uhí 'oku hanga mai e Tāpuni e Fale ki he To'u Fale Alea ko eni.

Lord Nuku: Mālō ‘aupito Sea. Ka ko e ‘uhinga pē foki ia ‘oku ‘ikai ke mau lave’i pē ko e hā e he ‘oku tonu foki ke fai he ko e 2021 eni na’e fai ai e lipooti ko eni ka ko e ‘uhinga pē kole atu kapau ‘oku tuai ke lave’i pē pea mea’i ‘e he Fale mo e kakai ‘o e fonua ‘a e tu’unga na’e ‘i ai ‘a e ‘Atita. Ka ko ena ‘oku ke me’a mai ‘e ‘omai pea ko e anga ia e fakahoha’a na’a lava ke ‘omai pē ia ki he Fale ke mea’i ‘e he kau Fakafofonga. Mālō Sea.

Eiki Sea: Ko ia ko e ta’u 2021-2022 ‘a ia na’e ‘osi fakama’ala’ala atu pē ki he Hou’eiki ‘oku ‘osi ia ki Sune ‘o e ta’u kuo ‘osi pea mei ai māhina ‘e ono hono teuteu’i ‘e he Pule’anga ‘enau fakamatala fakata’u. Pea mei Sanuali leva ‘o e ta’u ni ki Fepueli ‘oku fiema’u ko ē ke lipooti mai ko ē ‘i Ma’asi ko e māhina pē eni ‘e taha mei ai. ‘A ia ‘o hangē pē ko e me’a ko ē nau kole atu Hou’eiki ko e taimi ko ē ‘oku tuku ki he ‘Atita ke fakakakato e ngāue ko eni ‘oku nounou ko e ‘uhinga ‘oku ‘omai ai e fakamatala ‘a e olá ‘i he Konga 2 ‘o ‘enau lipooti ‘oku ‘amanaki ke fakahū mai ki Fale ni ‘a ia ko e fakaikiiki ko ē ki he ngaahi *Resolution* pē ko e ngaahi fokotu’u ko eni e *recommendation* ‘a e ‘Atita Seniale ‘e fakahū mai ia kimu’a ‘i he konga faka’osi ‘o e māhina ni. Toe ‘i ai ha fehu’i Hou’eiki? ‘Eua 11.

Fokotu’u ke ‘omai fakataha Lipooti Sivi ‘Atita mo e Lipooti Fakata’u ngaahi Potungāue Pule’anga ki Fale Alea

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ko ‘etau tālanga foki ko ē ‘i he Lipooti ko ē ‘a e ‘Atita Seniale na’e kau ai foki mo e fehu’i ia ki he fo’i lipooti ko ē ‘oku fa’u ‘e he ‘Atita Seniale ‘o ‘ave ki he potungāue ko e ola ia ‘o e sivi na’e fai ‘e he ‘Atita Seniale ‘o fekau’aki mo ‘enau fakamoleki ko ē ‘o e pa’anga. ‘Oku hā mai ‘i he ngaahi Lipooti Fakata’u ia ‘a e me’a ia na’e ‘oange ‘e he patiseti ka ko e me’a ko eni na’e fiema’u ko e hā ‘a e sivi ko ē ‘a e ‘Atita Seniale ‘o fakatatau ki he patiseti pē na’e fai pau e fakamole ki he patiseti ‘o ngāue’aki ki he me’a ko ē na’e ‘uhinga ko ē ki ai? ‘A ia ko e taha ia e ‘ū fehu’i pea na’e a’u ki he tu’unga na’e fai ‘a e fehu’i ‘o pehē ko hai leva ia ‘oku ne hanga ‘o fakahū mai ki he Fale ni ‘a e lipooti ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e ‘uhinga ko e fo’i lipooti ‘a e potungāue na’e ‘osi hono sivi ‘a e ‘Atita pea ‘ave ki he potungāue. Ka ko e faka’amu ia ke ‘omai mo e fo’i lipooti ko ia ki heni ke me’a ki ai ‘a e Fale ko e me’a ia na’e fai ki ai ‘a e fehu’i.

‘Oku mahino pē ‘a e fokotu’u ia ko ē ‘a e ‘Atita Seniale pea na’a tau pehē na’e ‘ikai ke kakato ‘ene lipooti he tonu ke ne *annex* mai ke tākaki mai ‘i mui ‘a e ngaahi fokotu’u ko eni pē ko ‘ene ‘omai ‘a e ngaahi ‘a e ngaahi lipooti ‘o ‘omai fakataha mo ‘ene, ‘a e ngaahi lipooti fakataautaha ko ē ‘a e ngaahi potungāue. Ko u tui Sea ko e toki taimi ia ‘e ‘ikai ke tau toe tātāla’a mo toe fakafehu’i ‘a e taimi ‘e ‘omai ai ‘a e Lipooti ko ē ‘a e ‘Atita Seniale fakapotungāue.

‘Oku sai ‘aupito ‘a e me’a ia ‘oku ‘eke ‘e he, ‘e he Nōpele Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua ke mai ia ka ko e fakalukufua foki ia ‘o e ngaahi fokotu’u ka na’e ‘i ai mo e faka’amu ke mai mo e ngaahi lipooti fakataautaha pea ko e tali na’a mau ma’u ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue ko ia ke ne fakahū mai ‘ene lipooti fakata’u, fakahū mai mo e lipooti ‘a e sivi ‘a e ‘Atita ‘a e pa’anga na’e ‘oange ‘e fakamoleki ‘o fakatatau ki he patiseti, ko e fakatatau ki he laó. Pea ko ia ‘omai fakataha ko ē pea ko e me’a ia ‘oku mau faka’amu ko ē ki ai ke mai fakataha ia pē ko e mai he taimi ni pea ko e ngaahi lipooti he kaha’u ke ‘omai fakataha mo e lipooti fakata’u ke hōhoa mālie ko e ‘atita ko ē ‘oku faí ‘oku totonu ke fai ‘i he ta’u fakapa’anga ko ia ‘o fakatatau pea mo e patiseti pea mo e fakatatau pea mo e laó pea ko e taimi ko ē ‘e ‘omai ai ‘a e lipooti fakata’u ‘omai fakataha mo e Lipooti ko ē ‘Atita ko e ‘osi ia hono sivi pea ko u tui ko e mai ko ia ko e fakamo’oni pau ia ko e hā e me’a na’e ngāue’aki he ngaahi

potungāue ‘a e pa’anga ko ē na’e ‘oatu he patiseti pea ko e hā hono ola? ‘Oku ai ha maumau lao ‘oku ai ha ngaahi mole? ‘Oku ‘i ai ha ngaahi ngāue ia na’e ‘ikai ke tonu ke fai kae fai ‘aki ia ‘a e pa’anga ko ia? ‘E toki tala ia he ‘omai ‘a e Lipooti ‘a e ‘Atita Seniale fakapotungāue. Ko e potungāue kotoa ‘oku pau ke ‘atita’i ka ‘oku ‘i ai e ngaahi potungāue ‘oku tau tokanga lahi ki ai he ‘oku lolotonga ai ‘a e ngaahi feta’efemahino’aki pea ‘oku ‘i ai e ngaahi potungāue ‘e ni’ihi ‘oku ‘i ai e ngaahi fetōkaki pea mo e Fakamaau’anga ‘oku ‘i ai e ngaahi potungāue ‘e ni’ihi ‘oku fetōkaki pea mo e kau *contractor* mo e kakai mo e hā, ko e me’a ko ia ‘e ‘e mahino lelei ia he ‘oami ‘a e fo’i lipooti ‘a e potungāue ko ia ke mai ki he Fale ko eni ke tau lava ‘o ‘ilo lelei ai, he ko e tu’u ko eni ‘oku tō kehekehe lahi ‘e ‘Eiki Sea ‘a e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki’i tokoni atu pē Sea...

<009>

Taimi: 1035 – 1040

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Te u tokoni atu pē ki he Fakafofongá, tapu atu ki he Seá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga e Fale Aleá. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā mo e kau Fakafofongá.

Fakamahino ko e lipooti makehe ‘Atita ko ‘ene fakamā’opo’opo kotoa ia ola ‘atita’i ngaahi potungāue Pule’anga

Ko e ki’i tokoni pe ki he Fakafofongá koe’uhí ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki. Na’e ‘osi fai pe ki ai ‘a e feme’a’aki he uike kuo ‘osí pea na’e ‘osi mahino pe foki ‘oku ‘i ai ‘a e lipooti makehe ia ‘a e ‘Atitá. ‘Okú ne fakamā’opo’opo kotoa ai ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku hā he’ene tohi lipooti ko eni ‘oku me’a ki ai e Fakafofongá. ‘A ia ko e ngaahi tohi ia ‘oku ‘ave ki he ngaahi potungāue, ngaahi ‘ulu e potungāue.

Ka ko e lipooti ko eni ‘e ‘omai meí he ‘Atita Senialé ‘oku ‘amanaki ke ne fakahoko maí hangē pe na’e fakahokó Sea. ‘Okú ne fakamā’opo’opo kātoa ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku fakahā he’ene lipooti taautaha ki he ngaahi potungāue ko iá, ‘o toki ‘omai he’ene lipooti ko iá. ‘Oku ‘i ai pē me’a na’e kau ai he feme’a’aki he uike kuo ‘osí ‘oku ‘i ai e konga ai ke fakakakato meí he potungāue ‘a e motu’á ni. Kae sai pe ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai ‘a e tamaikí ke vakai’i pe ko e hā ‘a e konga ko iá koe’uhí ka mau tokoni ki ai. Na’a tokoni ke vave hono ‘omai e lipootí.

Ko e mahu’inga pe foki ke fakatokanga’i hangē ko e fakamatala fakapa’anga fakalukufua ‘a e Pule’angá. ‘Oku hā kotoa ai ‘a e fakamole ia ‘a e potungāue fakatata ki he’ene patiseti ‘i he fakalukufua. Pea mo e lahi e pa’anga na’á ne fakamole mo e pa’anga na’e ‘ova ‘i he, pea mo e pa’anga na’e tānaki mo e pa’anga na’e fakamole fakalūkufua. Pea ko e sivi faka’atita ko eni ‘oku fakahoko he ngaahi potungāue hangē pe ‘oku mea’i ‘e he Feitu’u na mo e Falé. Ko e sivi foki ia ke fakatata ki he ngaahi tu’utu’uni ngāue. Pea mo e ngaahi founa hono pule’i’aki ‘o e pa’angá ‘o hangē ko ē na’e fakahoko ‘e he ‘Atita Senialé ‘e fakahoko mai he uike kuo ‘osí ‘oku fai e ngāue ki ai ‘a e ‘Atita Senialé mo ‘ene ‘ofisí ke fakamā’opo’opo kātoa ki ai e ngaahi lipooti na’á ne fakahokó. Pea ‘e fai ‘a e tokanga e motu’á ni mo ‘ene potungāue koe’uhí ko e ngaahi konga na’e pehē ke fakakakato mai meiate kimautolu, mālō Sea.

Taukave'i mahu'inga Fale Alea ke sivilisi'i ngāue Pule'anga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, 'oku ou mahino'i pe 'e au ia 'a e fakamatala ko ē 'Eiki Minisitā Pa'angá. Mahino ia kia au ko e fakamatala fakalukufua eni ia he ko e tūkunga foki ko eni ko ē 'oku 'i aí 'e tau fai e me'a ko e līpooti mo hono fai e me'a ko hono sivi pe ko e *scrutiny*. Ko e me'a mahu'inga ia 'a e Fale Aleá.

'Eiki Sea: 'Eua 11, na'e 'ikai ke ke poaki mai 'aneuhu ke tuku mai ha'o faingamālie he pongipongi ni. 'Oku 'ikai ke mahino kia au 'a e 'uhinga 'okú ke kei feme'a'aki ai he me'a ko eni. Ko eni 'oku 'osi 'omai e fakamatala me'i he 'Eiki Minisitā Pa'angá.

Taniela Fusimālohi: Kātaki fakamolemole Sea ka u faka'osi atu pē koe'uhí he ko e fakamanatu atu pē ko e 'uhinga foki ia 'o e me'á. Ka ko 'eku poini faka'osí 'aku ia 'oku

Lord Tu'i'āfitu: Sea ki'i fakatonutonu e Fakafofongá fakamolemole. 'Oku ngofua he Falé ni ke tali 'o paasi pea toe alea'i tu'o 2. Ko e tu'utu'uní eni na'e fai ai hono paasi 'e toki mai e līpootí fakakakato 'i he taimi 'e kakato aí, na'e tali ai e fokotu'u 'a e līpooti 'Ofisi 'Atitá he tu'utu'uni ho Falé pea tau talí. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u faka'osi atu pē 'eku poiní, ko 'eku 'uhingá eni Sea he kuo

Lāunga'i 'Eua 11 ko e talangata'a ki he Sea Fale Alea

Lord Tu'i'āfitu: Sea, faka'osí talangata'a 'aupito pē ia ki he Feitu'u na, ko u lāunga'i atu

Taniela Fusimālohi: He kuo fetōmui'aki Sea 'a e me'a ko e līpooti he Falé ni. Kapau 'oku tonu 'eku fiká, ko e lēkooti 'e 8 he 2020 'oku te'eki ke 'omai ia

'Eiki Palēmia: Sea, fakatonutonu ...

'Eiki Sea: 'Eua 11, 'Eua 11, 'Eua 11, kātaki 'oku 'ai ke u fakatonu lea angé 'eku fakakaukaú me'i he fakapālangí ki he fakatongá. 'Oku manifi e 'aisi 'okú ke tu'u aí he taimí ni, ko ho poini faka'osí. Kapau te ke tuku mai 'oku tonu 'e faka'atā ho feme'a'akí, 'o kapau 'oku hala te ke fuahia he fakatonutonu e 'Eiki Minisitā Fonuá.

Taniela Fusimālohi: Fakamolemole atu Sea ka ko 'eku 'uhingá 'oku pehé ni, ko e fatongia ho Falé pea mo e fatongia faka'e'i'eiki 'a e me'a ko e taliui. 'Oku fiema'u ia ke fai ia ke kakato he ko 'etau taliui 'a tautolu ia ki he kakaí. 'Oku 'ikai ko 'etau fetaliui'aki 'i lotó ni, ka tōmui ha konga 'o e taliuí pea ko e fu'u hia mamafa ia. Kuo tali ui ki he ngāue 'oku tau feinga ke fusi mai ē. 'Oku toe e līpooti 'e 8 ke 'omai 'i he 2021/2022, ko e līpooti ko eni ki he tafa'aki fakapa'angá 'oku toe tōmui ange ia Sea.

Pea ko 'eku 'uhingá pe ia ke fusifusi mai mu'a 'a e fakamolé mo e faisivi 'a e 'Atitá ke fetautaulaki mo e 'ū līpooti ko eni 'oku tau faí. Ko ē 'e 'osi e patiseti ia 'oku tau kei fetakai mai tautolu ia he līpooti e ta'u kuo 'osí. 'Oku 'ikai ke u ma'u 'e au ia Sea pe 'e 'omai fakakū 'a e līpooti

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea

Taniela Fusimālohi: 'E 10 pe 8 ko eni 'oku toé

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’angá.

Fakatonutonu Minisita Pa’anga ‘ikai tomui fakahū mai ki Fale Alea fakamatala pa’anga Pule’anga 2021/22 & ta’u fakapa’anga lolotonga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io, ko e ki’i fakatonutonú pe na’a ne pehē ko ē ‘oku tōmui ‘aupito e lipooti fakapa’angá. Ko e fakamatala pa’anga ko eni ‘a e pule’angá ki he ‘aho 31 ‘o ...

<010>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... 30 Sune 2022 fakatatau ki he laó ko e fakamatala pa’angá ia ‘oku ‘osi ‘omai ia ki he Falé pea ‘oku ne fakahā mai ia ‘a e tu’unga fakapa’anga ko eni ko ē ‘a e Pule’angá. Ko e ngaahi fakamatala pa’anga ko eni ko ē ki he ta’u lolotongá ia ‘oku ‘i ai pē hono taimi ‘ona ke toki ‘omai ai, ‘oku toki ‘osi ia ki Tīsema pea mo Fepueli ‘o e ta’u fo’ou. Ko e ki’i fakatonutonú pe ia Sea mālō.

Tali ‘Eiki Sea fakatonutonu ‘ikai tōmui fakahu mai Lipooti Fakata’u ‘Atita Seniale

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘oku ou tali e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá. Ko e me’a ko ē ‘oku ke ‘uhinga mai ki aí ko e tuai mai ‘a e Lipooti ‘Atitá ‘a e kongá ua ko eni e Lipooti Fakata’u e ‘Atita Senialé.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

‘Eiki Sea: ‘A ia ‘oku ke talamai ‘oku tōmuí hangē ko e fakamalanga na’e ‘osi fakahoko he Falé ni, ‘o kapau ‘e a’u ki Siulai ‘oku te’eki ke a’u mai ko ‘ene toki tōmuí ia. Ka na’e ‘osi fakahoko atu ‘e he ‘Atita Senialé ‘e fakahū mai kimu’a he faka’osinga ‘o e māhiná ní. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha fehu’i ia ke tau toe fekumi ki ai Fakafofonga, ‘oku ‘osi mahino e taimi ‘e ‘omai e lipooti ko iá.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e poiní pē ia Sea. ‘Oku ‘ikai ke tau fai ‘etautolu ia ki he maau ‘a e me’á ko e taliui. ‘Oku ‘ikai pē ke maau ia ha taimi pea ‘oku ou tui ko e fuofua taimi eni ho Falé ke fakamā’opo’opo ‘a e me’a ko e taliui.

Tapou Palēmia ki he kau Fakafofonga ke nau talangofua ā ki he Tu’utu’uni ‘a e Fale

‘Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu eni. Na’a ke ‘osi tali ‘a e fakatonutonu ‘a e Minisitā Pa’angá fekau’aki mo e fiema’u fakalao ki he ngaahi lipooti ‘oku ‘omaí. Ko eni ‘oku ne toe talamai pē ‘e ia ‘oku hala pe ia. ‘Oku ne talamai ‘oku hala ‘a e fakatonutonu na’a ke ‘osi talí. ‘Ai ā mo tau ki’i talangofua ā kau Fakafofonga. Ko ‘ene tali pē ‘e he Seá ha fakatonutonu ‘oku fai, ko ‘ene ‘osí ia ‘a e fo’i fakatonutonu ko iá.

Fakamanatu ko ‘ene tali pē ha me’a mei Fale Alea ‘oku ‘ikai ngofua ke toe alea’i

Pea ‘i he poini ko ē na’e ‘ohake ‘e he Minisitā Fonuá Sea ‘oku ‘ikai ke tonu ke tau fou he hala

ko ení ke tali ha lipooti pea tau toe alea'i e lipooti ko iá. 'Oku tau 'alu tautolu ia he tafa'aki ia 'oku fakatu'utāmaki, he te tau toe vilovilo tautolu he 'ū lipooti na'e tali. 'Asi lelei pē hetau Tohi Tu'utu'uní ko 'ene tali pē ko e 'ikai ia ke toe alea'i e me'a ko iá. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai ke u tui ki ai Sea he koe'uhí kapau 'oku toe 'i ai ha me'a ia 'oku vivili mo ngalingali 'e hoko ai ha fakatamaki pe 'i ai ha fa'ahinga me'a 'e kau kovi ...

'Eiki Palēmia: Ko e me'a ko iá 'e toki, hangē ko e ...

Taniela Fusimālohi: 'Oku tonu ke tau ...

'Eiki Sea: 'Eua 11.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ...

Fakamahino 'Eiki Sea ko 'ene tali pē ha fakatonutonu pea faka'apa'apa'i 'ene tu'utu'uni

'Eiki Sea: Na'a ku 'osi tali 'e au 'a e fakatonutonu ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá pea ko eni 'oku toe 'ohake pē 'e he 'Eiki Palēmiá 'a e fakatonutonu ko iá. Ko e taimi ko ē 'oku tali ai he Seá 'a e fakatonutunú 'oku tonu ke ke faka'apa'apa'i 'o me'a hifo ki lalo, he 'oku ke kei vivili mai pē koe he poini ko u 'osi fakatokanga'i. 'Eiki Nōpele 'Eua me'a mai.

Lord Nuku: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e me'a pē na'e fai ki ai e hoha'a ia ko ē 'a e motu'á ni ko e lipooti ko ē 700. Ko e tali ko ē 'a e Pule'angá mo e me'á 'oku 'i ai hono taimi 'ona ia 'oku fakalao ke 'omai ai e 'ū tali ko iá. Ko 'eku kolé 'a'aku ia na'a ku kole 'e au 'a e fo'i lipooti ko ē 'oku 'osi hiki 'o 'ave ki hē he 'oku ou tui ko e naunau ko iá 'oku tonu ko e naunau ia 'a e Fale Aleá ka ko e Feitu'u na foki ia 'oku pule ki aí. Ka nau kole atu pē au ia ko e fiema'u, ko e taimi ko ē 'oku tali ai ko ē 'e he Pule'angá me'á fakatatau ki he laó, 'atā pe ia kia nautolu.

Ka ko 'eku kole 'a'aku e fo'i naunau ko ē 'o e lipooti pe 'e lava 'o 'omai 'a e fo'i 700 ko ē na'a ne fokotu'ú. Ko e tali 'a e Pule'angá me'a ia 'a e Pule'angá ke nau toki tali mai ia 'enautolu Sea pea na'e 'uhinga pehē e kolé. Pea kapau 'oku fakalao ia ke 'oua 'e 'omai pea 'oku 'ikai ke toe fai ha hoha'a ia ki ai kapau 'oku 'uhinga pehē. Ka na'e 'uhinga au ki he fo'i 700 'o e fokotu'u 'oku 'ave ki he Pule'angá pē 'e lava 'o 'omai ha'ane tatau ki heni Sea, mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga, kātaki 'o tokoni mai ki he feme'a'akí.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pē Sea, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofongá. Hangē pē ko ia na'e fakahoha'a atu 'anenai Sea ko e lipooti ko eni ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Hou'eiki Nōpelé, ko e lipooti fakalūkufua ia hono fakama'opo'opo he 'Atita Senialé 'a e ngaahi lipooti 'a e ngaahi tohi 'oku ne 'ave ki he ngaahi potungāue fekau'aki mo e ola 'a e 'atitá. Ko e lipooti ia ko iá 'oku te'eki, 'oku kei ngāue ki ai 'a e 'Atita Senialé ia ka na'e pehē pē he fakahoha'á 'oku 'i ai mo e kongá ke 'oange ki he Potungāue Pa'angá ke mau tokanga mai ki ai.

'A ia ko e kongá ko iá nau lave atu ki ai 'anenai 'Eiki Sea, 'oku fai e fetu'utaki mo e 'Ofisi 'Atitá ke fakamahino 'a e kongá ko iá. Ka ko 'eku lave'í 'oku te'eki ke fakahū mai e lipooti ia ko iá ki he Feitu'u na pea 'oku te'eki ke 'oange ia kiate kimautolu ka 'oku mau fengaue'aki ki ai ki he lipooti ko eni 'oku fai ki ai 'a e me'a ki ai 'a e Fakafofonga mei 'Euá. Mālō.

Lord Nuku: Sea kātaki fakamolemole pē ‘oku ‘ikai ko ha vili ta’e’unua eni ia ...

<002>

Taimi: 1045-1050

Lord Nuku: Ko e līpooti ‘oku ‘osi fokotu’u ai ‘osi ‘omai ki he Fale ni ‘o tali, ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u ai ‘e 700. Ka ko ‘eku fehu’i na’e tonu ke ‘omai ‘a e fo’i 700 ko ia ki Fale ni, he koe’uhi he ko e konga ia ‘o e līpooti, pea kapau leva ‘oku ‘ave ki he Pule’anga, ko e me’a ia na’e fai ai ‘a e kole hono tatau ko ē ‘o e līpooti ko ia. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke lava ‘omai, pea ‘oku ‘ikai ke toe ‘ilo’i pē ‘e kole ki fē. Ko e ‘uhinga ia ‘e Sea. Ka ko e kole ‘oku ‘osi tali ‘e he Fale ni ‘a e fo’i līpooti ‘e 700 tupu ‘oku ‘ave ki he Pule’anga, mālō Sea.

Lord Tu’ivakanō: Sea ...

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele fika 2 ‘o Tongatapu.

Kole ke tuku ki he Pule’anga ke nau vakai’i founa ke fakahū mai ‘aki ngaahi fokotu’u ‘e 700 tupu ki Fale Alea

Lord Tu’ivakanō: Tapu pē pea mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko ‘eku fakakaukau pē koe’uhi ko e līpooti eni ia ‘o e 21/22, ka ‘oku ou tui tuku pē ki he Pule’anga ke faingamālie ko e līpooti ko eni ‘o e 22/23, ko e hā ‘a e me’a ‘e fai ki he 700 tupu ko ia, he ‘oku ou tui ‘e toe tānaki atu pē mo e ngaahi palopalema ko eni mahalo na’a ‘alu hake ‘o 1000 tupu, kae tuku mu’a ki he līpooti ‘o e 22/23 ke tau sio pē ko e hā ‘a e me’a ‘a e Pule’anga ‘e fai ki ai, kae ‘uhi ka tau nga’unu ‘etau ngāue, he ‘oku, he ‘e ‘i ai pē, ‘uhi kae toki fai ha tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na ke toki tukuhifo ki he Komiti.

Ka tau kei kole pē koe’uhi ko e, he ko e me’a eni na’e 21/22, ‘oku mahino ‘a e ngaahi fiema’u na’e fakahoko mai ‘e he me’a, ka ‘oku ou tui pē ke tuku ki he Pule’anga, koe’uhi ke nau sio angé pē ko e hā ‘enau me’a ‘e fai pea toki ‘omai, ‘i he 22, ‘i he 23/24, he ‘oku tonu ke ‘omai ia ‘i he’etau ta’u fakapa’anga fo’ou, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Fakamamafa’i mahu’inga ke sivisivi’i ngāue e Pule’anga ‘o e ‘aho

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea, Sea ‘oku ou ‘i ai ‘a e me’a pē ‘oku ou ki’i hoha’a ki ai. Pea ko ‘eku pou pou ki he fakatalanoa ‘oku fai ‘e he Nōpele ‘Eua. Ko e mahu’inga ko ē ko ē ‘etau sivisivi’i ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho, ‘oku loloto ‘a e fokotu’u ‘e 718 ko ē ko ē na’e ‘omai ‘i he līpooti ko ia.

Ko e ta’u kotoa ‘oku tataki atu ‘a e tokanga ki he ngaahi makatu’unga ‘e 3. Ko ‘eku hanga eni ‘o *reiterate* mai pē Sea ‘a e mahu’inga ke muimui ‘a e Fale ki ha me’a ‘oku hoha’a mai ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio, pea ‘oku ou hoha’a ko e ‘uhingá ko ‘etau taimi, ‘oku ou ongo’i ‘oku si’isi’i ‘a e taimi, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi līpooti lalahi ‘e 4 ‘oku mahu’inga ke tēpile’i ‘e he Fale ni he vave taha.

‘Uluaki, ko e mo’ui, līpooti ‘a e falemahaki, ‘a e Minisitā Mo’ui, ua, Minisitā Ako, tolu, Minisitā Polisi, ngaahi ‘elia ia ‘e 4 ‘oku toutou fakamanatu mai ko e ta’u kotoa ‘oku tataki atu ‘a e tokanga ki he ngaahi makatu’unga ko eni. Kimui ni mai na’e tataki atu ‘a e tokanga ki he pole fakalilifu ‘o e faito’o konatapu.

Ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoa Sea ko ‘eku sio ki he ‘u līpooti ‘oku ‘ai ke tau femo’uekina ai ‘i he uike ni, pea fakataha mo e fokotu’u mai mei he fa’ahi ko ē ‘a e Kapineti, ka ‘i ai ha līpooti ‘e tali ‘oua te tau toe lea ki ai. Kapau ko ia, he ‘ikai pē ke u toe loto au ke toe tali ha līpooti, ka tau talanoa’i ke maama, ‘e fakafe’ātungia’i ia ki he anga ‘a e ki’i taimi si’isi’i.

Ko ia ‘oku ou kole atu ke nau fakalaumālie lelei pē, kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a ‘Eua 11, ka ‘oku loloto ki he’etau hala fononga, ‘uhinga lelei, ‘omai pē ‘o hangē ko e me’a ko eni ‘oku ne ‘ohake, kae ‘oua te tau ngāue’aki ‘a e lao ke ne hanga ‘o tu’usi ‘a e ‘uhinga lelei. Ka ‘oku ou tokanga Sea ke ‘i ai mu’a ha tu’utu’uni ‘a e Fale ni, ki he ngaahi potungāue ko eni pea mo e ngaahi līpooti ko eni ‘oku hoha’a mai ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio, ke tau ngāue ki ai kimu’a ‘i he patiseti ko eni ...

<005>

Taimi: 1050-1055

Paula Piveni Piukala: ... ‘oku lahi e lāunga mei he Potungāue Ako, lahi e lāunga mei he Potungāue Mo’ui, lahi e lāunga mei he Potungāue Polisi, ka ‘oku te’eki ai ke tēpile’i mai ha lipooti. ‘Oku ou manavasi’i na’a tau toe ō ki he fu’u fokotu’unga Patiseti ko eni te’eki ke maama mai ia ki he fonua ‘a e hala fononga ‘oku tau fou ai.

Tokanga ki he kupu 19 Konisitutone ke taliui mai ki Fale Alea Pule’anga mo ‘ene ngaahi fakamole kotoa pē

Pea ko e faka’osi pē Sea. ‘Oku ou kole ki he Fale ni ke ‘i ai mu’a ha’atau *position* ha’atau faka’uhinga ki he me’a na’e ‘ohake ‘aneafi ‘oku ou hoha’a ki ai he ‘oku hoko ia ko e fakafē’ātungia’i e fatongia ‘etau hanga ‘o sivisivi’i ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho. Ko hono ‘omai e fakamatala ko e *contract* ‘oku *confidential*. Ko e kupu 19 ‘o e Konisitūtone Sea ‘oku ne talamai hangatonu ai he ‘ikai totongi ha mo’ua fakamoleki ha pa’anga mei Falepa’anga ta’ehikinima ki ai ‘a e Fale ni, pea ka fai pehē ‘a e kau Minisitā kuo pau ke lipooti mai he Minisitā Pa’anga ki he Fale ni. Na’a ku ongo’i ‘aupito hangē hano koha’i ha hele ‘a e mafu ‘a e kakai e kakai ‘aneafi hono talamai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau totonu ke nau ‘ilo ki he faitu’utu’uni ‘a e Pule’anga fekau’aki mo e *settlement* ‘a e sipoti. Kia au Sea ‘iate ia pē ko hono manuki’i ia ‘o e ‘atamai lelei ‘o e tēpile ko ē mo e tēpile ko eni. Hangē ‘oku ‘ikai ke ...ko nautolu ia ‘oku nau tuputupulefonua. Ko e faka’amu ‘a Tupou I hono ‘omai ‘a e Konisitūtone.

‘Eiki Palēmia: Sea ki’i fakatonutonu, fakatonutonu atu.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu e ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ou fiefia au pou pou ‘a Tongatapu 7 ki he ‘Ene ‘Afio toutou ‘ohake ‘a e Tō Folofola ‘a e Tama Tu’i ‘oku fakafiefia ia Tongatapu 7. Ko e me’a ko eni ‘oku ‘ohake ko eni ‘aneafi ‘a eni Sea ‘oku fai ai ‘a e fakatonutonu, ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha *settlement* na’e loto ki ai ‘a e Fakamaau’anga pea ‘oku loto ki ai tau pehē pē *confidential* pau pē ke tau toe foki ki ai ‘o kole ange ke faka’atā mai, ‘oku ‘ikai ke pehē ke fūfuu’i. Ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku

‘omai ia na’e ha’u ‘omai tali ke totongi ‘a e mo’ua ko iá, ka ko e ‘osi ko ia pea sign ko ē ‘a e *agreement* pea ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ai ‘oku nau pehē ‘oku *confidential between the two parties*, pea ‘oku faingofua pē ke mau toe o ‘o kole. Ka ‘oku ‘ikai pehē ia ...

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu atu ‘a e ‘Eiki Palēmia Sea. Tokoni mai e Feitu’u na. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha *settlement* ‘i he fo’i fokotu’utu’u faka-Fakamaau’anga ‘e kau e Fakamaau’anga ai. Ko e *settlement* ko e tama teka pē mo e tama tā. Tama faka’ilo mo e tama talatalaaki ko naua ia ‘oku na alea ‘i tu’a. Ko e ‘ai ko ē ke fakailifia’i ‘aki e Fale ko e Tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ki’i fakatonutonu Sea. Sea fakatonutonu atu.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e fakatonutonu Sea ‘a e takihala ko ē pehē, kapau ‘oku ‘ikai ha *settlement* ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e Fakamaau’anga. Ko e Tu’utu’uni eni ‘a e Fakamaau’anga Sea. ‘Oku totonu pē ke tau fakatokanga’i ‘a e *separation of powers* mo e totonu ke faka’apa’apa’i ‘a e ngaahi kupu ‘oku tu’utu’uni ki ai ‘a e Konisitūtone he fonua ni. Sea ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni, ‘oku te’eki ke ‘osi e fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu atu e Minisitā ko eni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku te’eki ke ‘osi e fakatonutonu. ‘Oku ne pehē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi hingoa ke ‘oua ‘e tukuange kitu’a ‘i he ngaahi hopo mo e ngaahi Tu’utu’uni ‘oku fai a’u ki he *settlement* ‘oku makatu’unga ‘i he Tu’utu’uni. ‘E ‘ikai ke ‘i ai ha *settlement* ia ‘e fai ta’etu’utu’uni ki ai ‘a e Fakamaau’anga he na’e fai ‘i he hopo heni Sea. Ko e fakatonutonu ko e fa’ahinga malanga takihala ko eni te ne taki hee’i ‘a e kakai ‘o e fonua Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fakatonutonu atu ‘a e Minisitā ko eni. Ko e takihala ‘oku ‘ikai ke lava ha taha ia ‘o fakamatala’i ha me’a ‘o hala. Ko ‘enau faihalá ‘oku ‘uhinga ia ‘enau taki hala. ‘Oku hala ‘ene fakatonutonu ‘o pehē

‘Eiki Palēmia: Ko e hā e fakatonutonu Sea? Ko e hā e fakatonutonu Sea?

Paula Piveni Piukala: ‘Oku pehē ko e Tu’utu’uni Fakamaau’anga ‘a e *settlement*. Sea ‘oku tau anga kātoa pē ‘i Falehopo ka ‘i ai ha Tu’utu’uni ia ‘a e Fakamaau’anga ‘oku ‘omai ia ‘o *public* mai.

Na’ina’i ‘Eiki Sea kuo pau ke faka’apa’apa’i Fale Alea ‘a e tu’utu’uni mo e founga ngāue ‘a e Fakamaau’anga

‘Eiki Sea: Kātaki pē Tongatapu 7. Ko ho’omou feme’a’aki ke mahino ki he Sea e poini ko ē ‘oku mou ‘omai. Kiate au ko e me’a ko ē ‘oku ke ‘omai ko e Tu’utu’uni Fakamaau’anga pea ‘oku ke fakahā mai heni ki he Falé ‘oku hala ke ‘omai he Pule’anga ha fakamatala ‘o pehē ko e Tu’utu’uni ‘oku *confidential* koe’uhí ko e alea ‘a e hopo pea ‘oku makatu’unga ai e *settlement* na’e fakahoko. ‘Oku ke ‘omai e fakamatala he pongipongi ni ‘o pehē ko e *settlement*....

<007>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Sea : ... ko ia 'oku tonu ke tuku mai kitu'a ke mea'i 'e he Hou'eiki Fakafofonga. Ka 'oku fakamatala mai 'e he Pule'anga ko e me'a ko ia 'oku *confidential* 'oku 'i he malumalu ia 'a e Fakamaau'anga pea hangē ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Palēmiá 'oku tonu ke fai ha kole ia ki he Fakamaau'anga ke tukuange mai 'a e ngaahi fakamatala ko ia koe'uhi 'oku lolotonga *confidential* 'i he Fakamaau'anga. Kapau ko e me'á ia Hou'eiki tau fakaongoongo ki he me'a 'oku 'omai mei he Pule'anga 'o kapau 'oku mou loto ke 'omai e ngaahi fakamatala ko ia ko e me'a ia ke toki fai ha kole ki he Fakamaau'anga ke tukuange mai. 'E 'ikai ke tau hanga 'etautolu 'o faka'uhinga'i 'a e me'a 'a e Fakamaau'anga 'i Fale Alea 'oku tau hopo tautolu ki he me'a 'a e Fakamaau'anga.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u kole pē ki he Feitu'ú na ke tau fakafaikehekehe'i mu'a e fatongiá pea tau mahino'i ko e faitu'utu'uni he tukuhau e fonua 'osi tu'utu'uni e Konisitūtone ki ai. Ko e 'uhinga 'a e laumālie lelei 'a Tupou I ke 'omai e Konisitūtone ke 'omai 'ene pule 'o fakatatau ki he Konisitūtone. Anga fēfē talamai he 'ahó ni 'oku *override* ia 'e he Fakamaau'anga 'a e tu'utu'uni e Konisitūtone. Ko e pa'anga tukuhau eni ia ...

'Eiki Sea : Tongatapu 7 na'e 'ikai ke u pehē 'e au 'oku *override* na'a ku 'oatu e founá 'oku 'ikai ke fepaki ha me'a. 'Oku pau ke tau faka'apa'apa'i 'a e tu'utu'uni mo e ngaahi founa ngāue 'a e Fakamaau'anga ko e me'á ia ke fai ha kole hangē ko e me'a ko ia 'oku 'omai ko ē mei he 'Eiki Palēmia. 'Oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o ta'ofi 'etau totonu, he 'oku faka'atā 'oku 'i ai e faingamālie. Ko e founa ke tau fakahokó ko e kole ki he Fakamaau'anga.

'Aisake Eke : Sea tapu pē mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Fale Alea. Ko e ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga.

'Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 5.

Taukave Tongatapu 5 na'e 'ikai kau Fakamaau'anga he felotoi ongo fa'ahi ke totongi mo'ua ki he sipoti

'Aisake Eke : 'Io tapu mo e Feitu'ú na pehē ki he 'Eiki Palēmia pehē mo e Kapineti pehē ki he Hou'eiki Nōpele pehē ki he kau Fakafofonga. Ko e totongi ia ko eni na'e 'ikai ke kau ai 'a e Fakamaau'anga ia. Ko e totongi eni ia e alea ongo faha'i 'i tu'a 'o nau felotoi ai 'o totongi ko e me'a ia na'e hoko. 'A ia ko e poini ia 'oku 'ikai ke kau 'a e Fakamaau'anga ia heni. Ko e me'a ia na'e hokó Sea.

'Eiki Palēmia : 'E Sea 'oku ou fakamālō atu au ia ta ko ē na'e Loea 'a Tongatapu 5 ma'a e Pule'anga ke ne kau ai he alea ko eni e *agreement*. Ko e *agreement* ko eni pau ke 'osi ko iá pea 'ave ki he Fakamaau'anga ke nau, 'a e *settlement* ko eni. Faingofua pē ke mau tala 'emautolu 'etau mo'ua he 'ikai ke tau 'ai e *contract* ko ē ki he *South Pacific Games*. Na'e lau kilu ka ko e 'uhingá pē na'e 'i ai e felotoi ke mau toe foki pē ki he Fakamaau'anga 'o talaange. Te mau tala 'a e mo'ua ko ē kapau 'oku *ok* pea mau 'omai 'emautolu 'a e lipooti 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia ki he Pule'anga ke talamai hangē pē ko ia na'e 'osi fakahoko atu. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea ko e me'a 'oku fakahoko mai 'e he Palēmia ko e founa ngāue ia, kuo pau ke na felotoi pea na foki ai 'o talaatu kuo ma felotoi. 'Oku 'ikai ko ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga ki he *amount* pea *confidential*. Ko e tu'utu'uni pē ia 'a e ongo tama teka mo e ongo tama tā Sea. Ko 'eku hoha'a 'a'aku Sea kātaki pē Sea ke 'oua 'e ō mai 'a e Pule'anga 'o lohiaki'i pē Falé ni. Ko e 'uhinga ia e Konisitūtone ko 'eku fakamalanga ko ē fekau'aki pea mo e laumālie 'o e Konisitūtone ke fai 'ene pule 'o fakatatau mo e Konisitūtone.

'Eiki Palēmia : Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha ō mai 'o lohiaki'i e Falé ni Sea. 'Ai pē ke faka...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e lohiaki'i eni e talamai ko e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga 'osi angé 'oku talamai ko e founa ngāue 'osi 'ena felotoi na toki ō ki he ...Ko naua na'e fai tu'utu'uni.

'Eiki Palēmia : Ko e aleapau eni na'e tali mai mei he ...

Paula Piveni Piukala: Konga 'a moua ke toki *inform* e Fakamaau'anga ki he me'a 'oku na felotoi ki ai.

'Eiki Sea : Hou'eiki mo me'a tahataha mai pē ke mahino ho'omo feme'a'aki. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakahā Pule'anga te nau kole ki he Fakamaau'anga ke faka'ata tukumai kitu'a fakamatala ki he hopo he sipoti

'Eiki Palēmia : Mālō. Tuku pē Sea ke mau lele atu 'o vakai ki he Fakamaau'anga pē 'oku fai ha felotoi ke tuku mai e fakamatala he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fūfuu'i ai. Ko e 'uhinga 'e lahi 'etau mo'ua ko eni...

Tui 'Eua 11 'i ai honau fatongia ki he pa'anga tukuhau e kakai

Taniela Fusimālohi : 'Eiki Sea 'e lava fai ha ki'i fakatonutonu?

'Eiki Sea : 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi : Ko e Fakamaau'anga te ne tu'utu'uni 'e ia 'a e tautea. Ko e me'a ni na'a mou ō kole ki he Fakamaau ke ne faka'atā mai. 'Oku 'ikai ko ha tu'utu'uni ia 'a e Fakamaau ko ho'omou kole ki ai ke faka'atā mai ke mou ō ā kitu'a 'o *settle* ai. 'A ia ko e me'a ia na'e 'uhinga ki ai 'a Tongatapu 5. Ko e fō'i me'a ia ko ē ko e me'a ia 'oku hoko i tu'a ko e me'a ia na'a mou ō moutolu 'o kole ki he Fakamaau Lahi ke faka'atā mai ke mou ō 'o fai e me'a ko eni. Ko e me'a ko eni 'oku ou fie fehu'í 'e Sea. Ko e pa'anga ko ē na'e 'ai ke totongi

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Sea.

Taniela Fusimālohi : Ko e hā 'a e me'a na'e 'ikai ke ha'u ai 'a e Pule'anga ke tau talanoa ki ai ko e pa'anga tukuhau.

'Eiki Palēmia : Me'apango pē 'oku 'ikai ke ke Pule'anga 'Eua 11 ko e fatongia ia 'o e *Executive* ke ne fai 'a e ngāue ko ia.

Taniela Fusimālohi : Kaikehe, 'oku 'i ai mo homau fatongia ke fai ki he ngaahi me'a pehé ni.

Fakamahino Palēmia fatongia ia Kapineti ke faitu'utu'uni ki he hopó felāve'i mo e sipoti

'Eiki Palēmia : 'Io 'oku 'ikai ke ke Kapineti Fakafofonga. Toki 'i ai e taimi ko ē te ke

Kapineti ai pea ke faitu'utu'uni leva ki ai. Ko e 'ai pē ke tau mahino e *separation* 'o e Pule'anga *Executive*, Fale Alea, Fakamaau'anga.

'Eiki Sea : 'Eua 11 me'a mai kia au ko au 'oku ke fakamalanga mai ki ai.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ko honau fatongia ke nau ō mai mo e me'a ko ia ke tau feongoongi, Ko e 'uhinga ia e Fale ko eni ka 'oku 'ikai ke hanga 'e ia ia mo 'ene Kapineti 'o tāpalasia..

<008>

Taimi: 1100-1105

Taniela Fusimālohi: 'a e Fale. 'Oku 'ikai ke fakapulipuli'i 'a e pa'anga, pa'anga tukuhau 'a e kakaí ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu ...

Taniela Fusimālohi: Mou ō mai mo ia ke tau talanoa ki ai 'o talamai ko eni ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eua 11 me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ia Sea ko e faitu'utu'uni 'oku mahino 'aupito 'i he Konisitūtone 'a e *Executive Authority* 'o e Kapineti. 'Oku 'ikai ke kau ai e Feitu'u na Fakafofonga. 'Ai ke mahino ia. Ko homou fatongia ko e *oversight* ko ho'omou fehu'i mai pea mau tali atu.

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu e Palēmia. Ko e Konisitūtone kuo pau ke nau lipooti mai ki Fale ni ha peni 'e taha 'oku nau fakamoleki. Ko e *appropriation* 'Eiki Sea 'e fai pē 'enau fatongia 'oku 'ikai ke nau toe langa ngāue nautolu.

'Eiki Palēmia: Tuku ke u toe fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko e palani ngāue 'oku 'omai he patiseti ko ena pē ke nau muimui ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu. Sea ko e fakatonutonu Sea he 'ikai ke fai he Pule'anga ia e peni 'e taha pea nau lipooti mai 'a e me'a kātoa ki he Fale ni Sea. Pea 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke 'ilo he tokotaha kotoa pē 'a e polokalama 'oku fakalele 'i he *separation of power* he ko e momēniti pē he 'ikai ke tau mahino'i hotau ngatangata'anga 'i he Pule Tolu Sea ko e me'a eni 'e iku ki ai te tau longoa'a pea te tau longoa'a he me'a noa'ia. Ko e hā e me'a ke ha'u ai 'a e tokotaha mei he Kapineti 'o talamai ko e seniti 'e taha ē kuo fakamoleki ia.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e fakamatala pa'anga ia ko ia Sea 'e toki 'omai ia 'i hono taimi totonu ko e taimi ia ko ē 'oku 'omai ai e fakamatala pa'anga ...

Paula Piveni Piukala: Ko u fakatonutonu atu e 'Eiki Minisitā ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ia ko ē ki he Fale ni ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou fakatonutonu atu e Minisitā ko eni Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Totonu ke mahino'i e me'a ko ia Sea. He kapau h e'ikai ke tau nofo ai ...

Paula Piveni Piukala: Ko e pa'anga kotoa pē ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e 'atunga eni ia Sea te tau omi tautolu 'o kē he seniti 'e taha mo e seniti 'e ua.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fokotu'u atu ke tau hiki nima.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mole e taimi ho Fale Sea.

Paula Piveni Piukala: Ke tu'utu'uni ki he Pule'anga ke nau 'omai e *amount* na'e fai 'aki e *settlement* ko eni ki he Fale ni ko u fokotu'u atu ke tau hiki nima he me'a ko eni he ko hono 'uhinga Sea ke u talaatu e loloto 'o e me'a ko eni 'oku ke 'ilo kapau he'ikai ke 'omai ē 'ikai ke toe 'aonga 'etau toe talanoa 'a tautolu he lipooti.

'Eiki Palēmia: 'E Sea ...

Paula Piveni Piukala: Kapau 'oku 'i ai ha lao he fonua ni 'oku ne hanga 'o ta'ofi e kakai mei he mei he 'ilo mei he a'usia ko e hā e me'a na'e fakamole ki ai 'enau silini ta 'oku 'ikai ke toe 'aonga tonu ke tau tāpuni tautolu he 'aho ni tau takitaha ō pē tautolu pea ko e hā pē 'enau patiseti pea tau tali he 'oku 'ai'ai noa'ia e Pule'anga.

'Eiki Palēmia: Ko e tāpuni ... me'a atu ia 'oua toe me'a mai ia.

'Eiki Sea: Hou'eiki mo me'a tahataha mai pē. 'Osi pē me'a ko ē 'a Tongatapu 7 me'a mai e 'Eiki Palēmia ...

'Eiki Palēmia: **Ko** e tokoni atu pē.

'Eiki Sea: Toki me'a mai e 'Eiki Nōpele Vava'u.

'Eiki Palēmia: Ko e tokoni atu pē Sea ki he Fakafofonga 'ai lelei pē he 'oku 'osi 'i ai e 'ū tohi fehu'i hangē ko 'eku laú na'e 'ai kia, 'oleva hifo ke lava atu e fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku nau 'ilo lelei ko e hā e 'uhinga ...

'Eiki Palēmia: Ko ho'o fakatonutonu pē ko ho'o tokoni?

Paula Piveni Piukala: 'Alu he hala tu'akolo pea nau fakahoko mai e pa'anga.

'Eiki Palēmia: Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 7 me’a ki lalo. Mo me’a takitaha mai pē me’a mai e ‘Eiki Palēmia.

Eiki Palēmia: Mālō Sea. Na’e ‘osi fai e feme’a’aki heni pea nau ‘osi fakahoko ange ki Tongatapu 5 na’e mai e tohi fehu’i na’a mau *seek* e *legal advice* ki he me’a ko eni ‘oku lava ‘o ‘omai mo e me’a ko ē ‘oku fiema’u ke kole ki he Fakamaau’anga ‘aneafi eni. Ka ‘oku ke toe fiema’u pē koe ke toe fai ha feme’a’aki ai kole atu ke ki’i fakamokomoko pē tau talanoa lelei pē ‘oku ‘ikai ke ai ha me’a ia ‘oku mau fie fūfuu’i he ko e pa’anga pē ia na’e fakamole pea na’e ‘osi tali pē ia ke fakamole ka ‘oku pau pē ke tau fou he founa he ‘ikai ke tau tuku ‘atā e lao mo e founa ka tau lele pē ha’atau me’a ‘oku tau loto ki ai. Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu Tongatapu 7 mālō ‘aupito Sea.

Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Sea, fakamālō pē ki he Feitu’u na mālō e ma’u faingamālie tapu pē mo e Feitu’u na tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Kapineti, fakatapu atu ki he Hou’eiki kae ‘uma’ā e kau Fakafofonga ‘o e Kakai, kakai ‘o e fonua ‘oku nau me’a mai he ope. ‘Oku ou tu’u pē au ko ‘eku fakamālō ki he Feitu’u na Fakafofonga Fika 7 kamata ko ē ‘aneuhu ifo’ia au ho’o le’o. Tōtō lelei ko ho’o fo’i hiki fakamuimui’ ko e me’a nau tu’u ai ke u kole ki he Feitu’u na toe ki’i tukutuku hifo pē ho le’o ka ke tipeiti lelei pē mo e Pule’anga he ‘oku mahino pea ko ‘eku ‘uhinga ‘eku tu’u ‘Eiki Sea kapau te ke pehē he komiti ko eni komiti ko ē te u ‘i ai ‘anai, ifo e le’o ‘oua ‘e toe hiki he ‘oku ki’i hoha’a. Pea ‘oku ‘i ai e taimi ‘e ni’ihi ia kuo ta’eoli leva ‘ete fanongo ‘a kita ia ‘i he taimi pehē ka ko u mālie’ia foki ko u kole atu pē ki he Feitu’u na hokohoko atu kae ki’i tukutuku hifo pē ho le’o fakamolemole he ‘oku mālie pea ko u, ta ko ē ‘oku ke lava pē koe ‘o me’a faka-Tonga kau nofo pē ‘o sio taimi ko ē ‘oku ke ngāue’aki ai ‘a e *scrutinize* ko e ngaahi me’angāue mamafa fakapālangi pea ko u nofo leva e fakakaukau pē ‘oku si’i fēfē kāinga e fonua.

‘Aho ni ko u fakamālō fakamālō lahi ka koe ifo ‘a e fanongo Sea ko u kole atu mu’a tau ki’i liliu ā mei he *issue* ko ia he ‘ikai ‘alu ia ‘e toe foki mai pē ia ki he Fale ni he ‘oku ‘i he Fale ni ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fie fakamanatu pē ka moutolu Hou’eiki kupu 49 ‘etau Tu’utu’uni toki mahino kiate au ‘oku ‘ikai ...

<009>

Taimi: 1105 – 1110

Lord Tu’ilakepa: ... toe fai ha ui tu’o 3 ia, tu’o 1 pē peá ke ‘ange leva hano faingamālie ke me’a atu ia ‘o mālōlō meí he Falé ni. ‘I he tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na ‘aho ‘e 5 ki he ‘aho ‘e 14, ko e ki’i motu’á ni, fo’i ‘aho pe ‘e 1. Ka te u ngāue’aki ia ‘Eiki Sea he ‘oku tau ‘osi fai ‘a e ki’i founa ako, kamata mei mu’a. Ke pukepuke’aki e ma’uma’uluta e Falé ni pea ‘oku ou kole atu Hou’eiki Fakafofonga e kakai

Paula Pīveni Piukala: Sea, ko u fakamālō atu

Lord Tu’ilakepa: Fiefia lahi au he’eku fanongo ki ho’omo feme’a’akí, ifo atu.

Fokotu’u ki ha fa’ahinga tu’utu’uni Fale Alea fekau’aki mo e fakamoleki pa’anga e fonua

Paula Pīveni Piukala: Na’á ku ‘osi kole pe ki he Kapineti pea mo e Palēmia kapau ‘oku nau loto ke tokalelei ‘etau fonongá pea fakasi’isi’i e fakatonutonu. Kae ‘uhinga ke tafē lelei e

fakakaukaú. ‘E Sea ko ‘eku faka’amú Sea ke ‘i ai ha *position* ‘a e Falé ni, ‘oua ‘e ‘ai ke tau tu’u veiveiua pehē. Tui mautolu ‘oku fiema’u ke līpooti mai, tui nautolu ‘oku ‘i ai e lao ia ke nau *confidential*. Ko e hā leva ‘etau tu’utu’uni, hā leva ‘etau *position*. He ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku ‘i ai ha lao ke ne hanga ‘o *override* ‘a e Konisitūtoné.

‘Oku mahu’inga ka au ‘e Sea e *position* ko iá, ko ‘eku ‘uhingá kae hoko atu ‘etau *scrutinize* mo siviivi’i e ngaahi fakamtala fakata’u ‘oku ‘omai he Tō Folofolá. Ko e ‘uhingá ke ‘uhinga lelei hono fakamoleki e pa’anga tukuhau e fonuá. Kia au ‘oku ‘ikai ke u tokanga au pe ‘e ‘omai e, tokanga au pe ko e hā e *position* ‘o ho’o Fale ‘Eiki ni Sea. He ‘oku hangē ‘oku fōfōtunga valé ‘a e Falé ni. ‘E ‘ikai ke tau ‘ilo ‘e tautolu pe ko e fē e mape folau te tau fou ai fakatatau ki hono fakamoleki e pa’anga e fonuá. Anga ia ‘eku fakakaukaú, pea ko ‘eku fokotu’u ke ‘i ai ha *position* ‘a e Falé ni ‘i he ‘isiu ko ia. Pe ‘i ai leva ha *direction* ke nau hanga ‘o *disclose* mai. He ‘oku ‘iai hano kovi ‘o’ona, ‘oku ‘ikai, kia au Sea ‘oku ‘ikai ke u, ‘ikai ko ha tuli tēvolo eni (*witch hunting*).

Ko ‘etau feinga pe ke tau taliui pea pule’i lelei, ‘osi ko e me’a pē ia ‘oku ou faka’amu au ki ai. ‘Ofa atu.

Eiki Sea: Tongatapu 7, kātaki ‘o me’a mai angé ho’o fokotu’ú

Ongo fokotu’u Tongatapu 7 fekau’aki mo e feinga ke taliui pea ‘ata kitu’a ngāue Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Konga ‘e 2, ‘uluaki ke ‘i ai ha *direction* meí he Feitu’u na pe ‘oku tau ‘i fē. Pe ‘oku tonu ke ‘i ai ha pa’anga ‘oku fakamoleki ta’e’ilo ki ai e kakai e fonuá mo e Falé ni. Pe ‘oku ‘ikai ke tonu ke pehē, ‘uluaki ia.

Ua, ke ‘i ai ha tu’utu’uni ki he Kapinetí ke nau *disclose* mai ‘a e *amount* ‘o e *settlement* ki he Falé ni, ka tau hiki nima ki ai

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ‘e lava pe ‘o ‘oatu ha ki’i fehu’i, ki he Feitu’u na pe mu’a ke ke fakamā’ala’ala mai. Ko e foki ko ē ki he me’a ko ē na’e me’a ki ai e ‘Eiki Nōpelé. Ko e pehē ko e tu’utu’uni ka tali ha līpooti ‘oku ‘ikai toe fai ha foki ia ki ai. Ka ko ‘eku fehu’i Sea, fēfē ka a’u atu ki he fai ‘o e talanoá kuo a’u atu ki he tu’unga ko e

Lord Tu’i’afitu: Sea fakatonutonu Sea

Taniela Fusimālohi: ‘Isiū ‘oku fai ki ai e

Lord Tu’i’afitu: Sea, fakatonutonu Sea

Taniela Fusimālohi: talanoá ‘oku ha’u

Lord Tu’i’afitu: Ko ‘eku fakatonutonú na’e tali e līpootí na’e hikinima kātoa e kau Fakafofonga ko eni ‘oku nau toe ‘eke e līpootí, kau ai mo e Fakafofonga ‘o ‘Euá. Na’á ke pāloti ai Fakafofonga? ‘Io pe ‘ikai, ko e fakatonutonú ia.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku ‘uhingá eni, ‘oku ‘ikai ko e ‘ai ia ke to’o mai e līpootí ke tau toe talanoa ki ai. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e talanoá he ‘aho ko iá ‘oku fekau’aki ia mo ha me’a ‘i he līpooti kuo tāpuní. Ko e fakamaau’angá ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku hoko

‘i ha fa’ahinga me’a ‘oku nau foki ki ha *case* kuo ‘osi ke fakaava. Ko e kau Polisi ka tāpuni ha *case* pea ‘oku toe ‘i ai ha me’a ‘oku ma’u, nau foki ke fakaava.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu

Taniela Fusimālohi: Ko eni ia

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea

Taniela Fusimālohi: Ko ho Fale ‘ou ia kuo tāpui ia ke ‘oua toe fai ha foki ia ki ha līpooti koe’uhí ‘oku fai e talanoa

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eua 11, me’a mai ‘Eiki Palēmia

Fakatonutonu mei he Pule’anga ‘i ai tu’utu’uni faka-Fakamaau’anga fekau’aki mo e fiema’u mei he tēpile kakai

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonú ‘oua ‘e fa’a ngāue’aki e ngaahi *example* ‘oku halá Fakafofonga. Sea ko ‘eku ‘uhingá eni, kapau ‘oku ‘alu ‘oku ‘i ai ha *case* na’e ‘osi hoko. Ko ‘ete refer pe ki ai as *precedent* ko e me’a na’e hoko. ‘Oku ‘ikai ko ‘ete ‘alu kita ‘o toe liliu’i mo toe tālanga’i. He ‘ikai toe liliu ‘a e tu’utu’uni ia kuo ‘osi fai he kuohilí. ‘Oku tatau pe mo e me’a ko eni ‘oku tau ‘uhinga ki aí ‘oku hangē eni ia. Hangē ko e talanoa ko ē, ko e feme’a’aki kātaki pē, feme’a’aki, tau pehē pe ki he patisetí. Tali ko e Potungāue Akó tau pehē 50 miliona, ko e 50 miliona ia ‘oku tali ‘e he Falé ni ‘o hoko ko e lao.

Ka tau toe foki mai tautolu ‘o talanoa’i e 50 milioná ‘osi tali ‘e he Falé ni. ‘Oku ‘ikai ke tonu ia, he na’a tau ‘osi loto kotoa ki ai, ‘osi hiki ki ai. ‘O kapau ko ha fokotu’utu’u ki he ta’u fakapa’anga hokó, ko e me’a kehe ia. Ko e ‘uhinga ia, kae ‘oua pehē fo’i *case*. Ko e *precedent* ia ‘oku me’a kehe ia mei hano liliu mo hano toe tālanga’i ha fo’i *case* na’e faitu’utu’uni ki ai e Fakamaau’anga, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga au ia ki aí. Kapau leva e tau talanoa ...

<010>

Taimi: 1110-1115

Taniela Fusimālohi: ... talanoa ki ha me’a he ‘aho ni ‘oku fekau’aki mo ha me’a ‘i he kuohilí, ‘omai e fakamatalá he ‘oku hā he me’a he kuohilí he lipootí hangē ko e me’a ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Nōpelé. ‘Oku tau fie sio tautolu ko e hā e me’a ‘i he fo’i 700 tupu ko ia ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko e ‘uhinga e fakatonutonú Fakafofonga ko e ‘uhingá he ‘oku toe alea’i ‘e moutolu ‘a e me’a na’e ‘osi tali, ‘oku toe alea’i toe *discuss* fo’ou. ‘Oku hala ia fakatatau ki he’etau Tu’utu’uní. ‘O kapau ‘oku tau *refer* ki ai ‘oku kehe ia ka ko hono toe alea’i e *content* pe ko e me’a ‘o e lipooti ko iá ‘oku hala, he na’e ‘osi tali he Fale ni na’e ‘osi hiki e Feitu’u na ai ko e ‘uhingá ia. Ka tau foki pē ki he me’á, ‘o hangē ko e me’a ‘a Tongatapu, ‘a eni nau ‘osi fakahoko atu ‘anenai he feme’a’aki mo Tongatapu 5 ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ke mau ō ‘o feinga ke faka’atā mai kae ‘omai. He ‘oku ‘ikai ke, ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku mau pehē ke fakapulipuli’i ka ko e ‘uhingá pē ko e taliangi ki he ngaahi tu’utu’uni ‘oku ‘omai. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ka ko ‘eku fehu’i foki ‘a’aku ki he Seá ke ne fakama’ala’ala mai. Mālō e fakatonutonú ia ka ko u fehu’i au ki he Seá ia pe ko e hā ‘oku tapui ai ke tau foki ki ha fakamatala ‘i ha lipooti kuo ‘osi ‘etau talanoa ki aí. Kuo hangē ia kuo tapu ‘aupito ia ke toe fai ha lea ia he lipooti ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea kole pē mu’a ki’i tokoni atu pē.

Taniela Fusimālohi: Ka ko ‘eku fehu’i ia Sea.

Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea he kupu 39 ‘i he Tohi Tu’utu’uni tapui hano toe alea’i ha me’a kuo ‘osi fakapaasi he Fale Alea

‘Eiki Sea: Ko u kole atu pē ki he kalaké ke ‘ohake ...

Lord Nuku: Ko ‘eku tokoni atú. Ko u kole atu pē pe ‘e tali mu’a he Fakafofongá ke u ki’i tokoni ange ki ai he’ene malangá ka ko eni kuo ‘osi ia ka ko e, ko ‘eku ki’i tokoní pē ‘a’aku na’e ...

‘Eiki Sea: Me’a mai koe ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Ko ‘eku tokoni atú Sea, Konisitūtoné ‘oku taliui e Pule’angá ki he Fale ko ení. ‘Ikai fakamatala’i mai ia pe ko e hā e ‘uhingá ka ‘oku taliui ‘a e Pule’angá ki he Fale Alea ‘o Tongá pea ko e fatongia ia ‘o e Fale Aleá. Fai he kau tama ko ē taliuí, fai he kau tama ko ení honau fatongiá Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Ko e tali ki ho fehu’i ‘Eua 11 te u kole ki he kalaké ke ‘ohake kupu ko eni hetau Tohi Tu’utu’uni ‘oku fekau’aki mo hono toe alea’i ha me’a kuo ‘osi tali he Falé.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki, ka ‘oku tau hanga ‘etautolu ‘o ngaue’aki e tu’utu’uni ke tanu ‘a e me’a ‘oku tau vivili ki ai ko hono ‘omai ...

‘Eiki Palēmia: Ka ko ho ‘uhingá ‘a koe ke tau ‘alu ta’etu’utu’uni Fakafofonga?

‘Eiki Sea: Fakafofonga.

‘Eiki Palēmia: Kātaki.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha loto ia ‘a e Tu’utu’uni ko e lao ia ‘oku hiki he pepá ke mou lau he ‘oku ne hanga ‘o tataki e feme’a’aki he Falé ni pea ko e Fale ‘eiki ni pē na’a ne tali e ngaahi tu’utu’uni ko ení te tau toe taliui pē ki ai. Kapau ‘oku ‘ikai ke mou sai’ia ai mou fokotu’u mai ke liliu kae tukuhifo ki he komití ke fai hano alea’i.

Paula Piveni Piukala: Fokotu’u atu ke liliu Sea. Ka ‘oku ou fie lave au Sea ki he *issue* ko ení ‘oku ou kei vevela hoku lotó mo hoku ‘atamaí ai.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku te’eki ke u faka’atā ‘oku tau kei nofo eni he *issue* ‘oku ‘ohake ‘e ‘Eua 11. Hou’eiki ko e kupú ena ‘oku hā ‘i mu’á he *screen*. ‘Ikai ngofua ha feme’a’aki ‘i ha kaveinga kuo ‘osi kupu 39. He ‘ikai ngofua ke lea ha Mēmipa ki ha fehu’i hili hono fakahā ke pālōti ‘e he ‘Eiki Sea’ o e Komiti Kakatō, ‘Eiki Sea pē Sea’ o e Komiti Kakatō pea kuo ‘osi fai ha fakahā loto ki ai pe ‘oku tali pē ta’etali ‘a e me’a ko iá.

Taniela Fusimālohi: Sea kae fēfē nai Sea ‘a e kupu Konisitūtoné ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai e ‘Eiki Nōpelé. ‘E ma’olunga ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a ki he Fakafofongá. ‘E Sea tapu mo e Feitu’u na pehē ki he ‘Eiki Palēmiá, Hou’eiki Nōpelé mo e Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. Ko ‘eku tokoní ‘i he toutou *refer* ko ē ki he Konisitūtoné. Mo’oni ‘aupito Sea pea ‘oku tau faka’apa’apa kotoa ki ai ka ko e Konisitūtoné hangē pē ko e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Nōpelé, ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o talamai fakaikiiki.

Ko e mape folau ia ‘oku fatu ke muimui ki ai e fonuá he ‘ata fālahí pea ‘oku fa’u leva mo hono lao ke ne hanga ‘o toe ki’i fao’i atu ‘a e faka’amu ‘a e Konisitūtoné. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ‘i Tongá ni ko e me’a fakamāmani lahi pē eni. Pea ko e hili ko ē e fa’u e lao ko iá pea ‘oku tau toe fa’u leva ‘i he Falé ni pea mo e ngaahi tu’utu’uni pe ko e ngaahi *regulations* ke ne toe fao’i atu ‘a e faka’amu ‘a e Konisitūtoné. ‘A ia ko e me’a ia ko ē ‘oku hoko ko ē ‘i he Fale ni ‘i he ‘aho ní.

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu e malanga ko ení.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Pea ‘oku ne hanga ‘e he laó ‘o fakamaama, hanga he ngaahi tu’utu’uní ‘o toe fao’i atu e faka’amu ko ē ‘a e laó.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngofua ke fao’i e lao ‘i laló ke fepaki mo e Konisitūtoné.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku mahino. Sea ‘oku te’eki ke, tuku mu’a ke ‘osi ‘eku, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakatonutonu heni, ‘oku te’eki ke ‘osi ‘eku fakamalanga.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhingá he ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka ko e taumu’a ko ē ‘a e Konisitūtoné ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku me’a mai ‘a e Nōpelé ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘I he ‘ata fālahí ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku taliui.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 me’a hifo ki lalo ‘oku te’eki ke ‘osi e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Paula Piveni Piukala: ‘Io.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Taumu’a ko ē ‘a e Konisitūtoné ‘i he ‘ata fālahí ‘oku ‘ikai ke fiema’u ke fa’u ha lao, mo’oni ‘aupito pe ia ke fepaki mo ia. Ka ‘oku ne hanga ‘o huluhulu pe ‘oku ne toe fao’i ‘a e faka’amu ko ē ‘a e Konisitūtoné, ‘a ē ‘oku ‘osi me’a ki ai ‘a e ...

Taimi: 1115-1120

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘a ‘Eua, ‘ikai ke ne fakaikiiki pea talamai ke ha, ‘oku talamai ‘i he lao, pea kapau ‘oku ‘ikai ke a’u ‘a e faka’amu ko ia hono talamai ‘e he lao, ‘oku talamai ‘e he tu’utu’uni, ‘a ia ko e tu’utu’uni eni Sea ‘oku tau muimui ki ai, ko e lao eni. Ko ‘eku faka’amu Sea ke fao’i pē he anga ‘etau fakakaukau neongo ‘oku mea’i pē ‘e he Hou’eiki ko e fakamanatu pē. Ko e ‘uhinga he ‘oku fehokaki ‘a e ngaahi fakamatala pea ‘e tukuaki’i ‘a e Konisitūtone ‘a ia ‘oku malu mo hao hono fatu.

Ko e lao ‘o e fonua ni ko e fa’u pē ‘e he Fale ni ‘ekitautolu, pea ko e ngaahi tu’utu’uni ia, ‘a ia ‘oku ho’ata mai ‘e he tu’utu’uni ko eni Sea, ‘oku faka’amu Sea, ke tau hanga ‘o mahino’i ko e mape folau ko e fa’unga ia ko e *position* ia ‘o e Fale ni ‘oku talamai ‘e he lao, pea ‘oku talamai ‘e he tu’utu’uni ko eni Sea, ko e fakamanatu atu pē Sea ke tau muimui mu’a ki he fa’unga ko eni ‘o e fonua pē ko e Fale fa’u lao eni ‘o e fonua Sea kae ‘oua ‘e ‘ai ke ho’ata atu ‘oku tau fefoki’aki he me’a ‘oku ‘osi maau pē mape folau ia ki ai, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou tui mahalo ‘oku tonu ke u hanga ‘o fakama’ala’ala atu e ‘uhinga ‘o e kupu ko eni, koe’uhi kapau te mou me’a ki ai, ‘oku ‘uhinga ia ki he fehu’i. ‘A ia ke u, feinga ke u faka’atā atu koe’uhi ko e ngaahi līpooti ko eni ‘oku tali ko ē ‘i he Fale ni, ‘oku tau pālōti’i hili hono fai ha tipeiti pē ko ha feme’a’aki ki ha ngaahi fehu’i ‘i he līpooti. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘osi ai ‘a e feme’a’aki ki he līpooti ko ia ‘oku tali ‘e he Fale ni ‘a e līpooti ko ia, hili hono fakatonutonu pē tali ‘i he’ene ‘omai kakato.

‘A ia ko e taimi ko ē ‘oku tali ai ‘a e ‘u līpooti ‘oku fakahū mai ki he Fale ni, tau tali ‘etautolu ‘a e kakano ‘o e līpooti ko ia, pea ‘oku hoko ia ko e naunau ‘o e Fale ni. Tau ngāue’aki ‘a e ngaahi sitetisitika mo e ngaahi mo’oni’i me’a ko ia ‘i he taimi ‘oku fai ai ‘etau feme’a’aki. Ko e fehu’i, ‘oku ‘uhinga ia kapau ‘oku tau foki ki ha me’a na’e fehu’ia ‘i he līpooti. Na’e ‘ikai ke fehu’ia ‘e ha taha ‘a e līpooti ‘i he kakano ‘a e ngāue ‘a e ‘Atita Seniale. Ko e me’a na’a mou fehu’ia ko e ‘ikai kakato ‘a e līpooti na’e ‘omai na’a mou fiema’u ke ‘omai kakato mo e konga 2 ko eni ‘oku ha ‘i he līpooti.

Ko e me’a lahi ia ‘oku ou tui na’e fai ‘a e fehu’ia, ko e ‘ikai ke ‘omai ‘a e līpooti fakataha mo e fakamatala na’e ‘osi fakamatala atu ‘oku kei ‘i he Minisitā Pa’anga. Pea hangē ko e me’a ko u ‘osi fakama’ala’ala atu ‘aneuhu, ko e konga 2 ‘o e līpooti ko ia ‘e toki ‘omai ia ‘amui pea na’e ‘osi palomesi mai ‘e he ‘Atita Seniale ‘e ‘omai ki mu’a ‘i he faka’osinga ‘o e mahina ni.

Ko e me’a pē ia na’a tau hanga ‘o fehu’ia ‘i he līpooti, ko e kakano ‘o e līpooti ‘oku ‘atā pē ia ke mou ngāue’aki ko e me’a naunau ia ‘a e Hou’eiki kuo tau ‘osi tali ko e Fale Alea, he Fale Alea, ‘oku tau ‘osi tali, ‘o hangē pē ko e ngaahi līpooti ko eni ‘a’ahi ko eni ki he ‘u vāhenga fili, taimi ko ē ‘oku ‘omai ai e ‘u līpooti ko ia, ko ‘etau tali, ‘a e līpooti ‘oku tau tali ‘a e ngaahi fiema’u ko eni ‘a e kakai. ‘Oku tau feongoi mo e kakai ‘osi ‘omai ‘enau le’o mo ‘enau ngaahi fiema’u vivili, ‘o tau tali, tau fakatokanga’i ko e ngaahi fiema’u vivili ia e vāhenga. Pea ‘oku ne hanga leva ‘o fakaivia’i kitautolu he’etau feme’a’aki, ko e taimi ko ē ‘oku mou tipeiti ai mo e Pule’anga mou ‘ohake ‘a e ngaahi fiema’u vivili ko eni ‘a e ‘u vāhenga fili, ke mou feme’a’aki pea mo e Pule’anga.

‘A ia ko e, ‘oku ‘ikai ke tau toe fehu’ia ‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘a e kakai kuo tau ‘osi tali ‘i hono ‘omai ‘o e līpooti. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘o e kupu ko eni, ‘e ‘ikai ke tau toe foki ‘o fehu’ia

ha me'a kuo tali 'e he Fale ni. Ko 'eku feinga pē ke u fakama'ala'ala he 'oku hangē ko ē 'oku pehē 'oku tapu 'aupito ke toe fai hano 'ohake ha līpooti, pea kapau ko ia ia ko e 'omai pē 'a e līpooti 'o tali heni pea 'ave leva ia 'o fa'o ha puha 'ikai ke toe fai ha me'a ki ai, 'ikai 'oku hala ia, 'oku hoko ia ko e me'a naunau ke fakalahi 'etau fakakaukau 'i he ngaahi *issue* ko ē he līpooti ko ē 'oku 'omai ka 'oku 'ikai ke ngofua ke tau toe fehu'ia 'a e mo'oni'i me'a 'i loto 'i he līpooti, 'o hangē ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e feme'a'aki 'i he līpooti, kimu'a pea tau hikinima 'o tali 'a e kakano 'o e līpooti ko ia, pau ke tau hanga 'o fehu'ia 'a e līpooti, 'a 'ene me'a 'oku 'omai pē 'oku mo'oni pē 'ikai pē 'oku tali 'i he Fale ni pē 'ikai, taimi ko ē 'oku tau tali pē ta'etalī ai, hoko leva ia ko e me'a na'e tali pē na'e 'ikai ke tali 'e he Fale ni, pea 'oku loka'i leva ia 'o 'ikai toe ngofua ke mou fehu'ia 'a e me'a ko ia.

Na'a ku faka'atā pē feme'a'aki 'aneuhu koe'uhi ko e 'ohake ko ē issue ko ē ki he ngaahi fokotu'u koe'uhi te'eki ai ke tau sio he ngaahi fokotu'u. Ko e me'a ki he kakano e fokotu'u ki he lahi 'o e fokotu'u 'a e ngaahi fokotu'u 'e 718 'oku 'omai 'e he 'Atita Seniale, 'ikai ke toe ngofua ke tau hanga 'o fehu'ia, tau 'osi tali 'etautolu 'i he Fale ni 'oku 'i ai 'a e fokotu'u ke 718. Ko e me'a ke tau me'a ki ai ko fē 'omai ai, 'osi 'oatu 'a e tali ki ai, ko 'eni 'e 'omai 'a e ngaahi fokotu'u ...

<005>

Taimi: 1120-1125

Eiki Sea: ...Ko hai te ne 'omai 'Atita Seniale fengāue'aki pea mo e Pule'anga, ko fē taimi 'oku 'omai ai 'oku 'i ai 'a e fiema'u 'a e Fale Alea ke 'omai kimu'a tāpuni e Fale he to'u Fale Alea ko eni pea tau hoko atu ki he ta'u fakapa'anga fo'ou.

'A ia ko 'eku fakama'ala'ala pē Hou'eiki ki he Kupu ko eni na'a 'i ai ha ma'u hala. 'Oku 'uhinga e Kupu ko eni 'oku ne hanga 'e ia 'o ta'omia mo fakangatangata e feme'a'aki Hou'eiki, pea 'oku ou fanongo lelei pē ki ho'omou ngaahi feme'a'aki pea ko u kole atu pē Hou'eiki fakafoki mai e tipeiti ki he me'a ko eni 'oku 'ohake he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua ko 'ene fiema'u ke 'omai 'a e ngaahi fokotu'u 'e 718 ka ko e 'ene kole pē ko hai 'oku ne 'omai, ka kuo 'osi 'oatu 'a e tali ia ko ia.

Me'a fo'ou na'e 'ohake 'e Tongatapu 7 'ene hoha'a 'a'ana ki he Tu'utu'uni Fakamaau'anga 'i he hopo 'a e Pule'anga pea na'e iku ki he *settlement*, ka ko eni 'oku tau ma'u e mahino he pongipongi ni Hou'eiki ko e aleapau ia *settlement* 'oku lolotonga *confidential*. 'A ia ko e me'a ko eni 'oku tau fehu'ia he pongipongi ni pē 'oku fakalao nai ke fakapulipuli 'a e aleapau 'a e Pule'anga mo ha kupu 'i he hopo 'i he Fakamaau'anga. Ko e me'a ko ia Hou'eiki 'oku tataki ia he Lao pea kapau 'oku 'i ai ha aleapau 'a e Pule'anga pea mo ha kupu pē ko ha kautaha 'e fiema'u ke foki e Pule'anga ia ki he aleapau ko ia kimu'a pea nau toe ha'u ki he Fale Alea. He 'Oku pelepelengesi 'a e me'a ko eni 'oku 'i ai 'a e Tu'utu'uni fakamāmanilahi 'a e Fale Alea ki he'etau feme'a'aki. 'Oku 'ikai ngofua ke tau... 'e 'ikai ke lava ke tau mo'ua 'i he Fakamaau'anga ha me'a 'oku tau feme'a'aki ki ai 'i Fale Alea 'oku 'i ai 'a e *privilege* 'oku ma'u he Fale Alea pea ko e ni'ihi mo e ngaahi kautaha 'i tu'a 'oku 'ikai ke nau ma'u 'enautolu 'a e *privilege* ko ia. Pea 'i he'ene pehē 'o kapau 'oku 'i ai ha alea 'oku fakapulipuli pē 'oku *confidential* 'i he'ene natula 'oku pau ke tau hanga 'o fakakaukau'i fakalelei 'a e me'a ko ia he 'ikai ke tau lava tautolu 'o mo'ua ai kae malava e ni'ihi 'i tu'a 'o mo'ua ai 'i he ngaahi fakamatala ko ia.

Fiema'u ke 'oange faingamalie ki he Pule'anga ke fai 'enau fekumi fakalao fekau'aki mo e Tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga

'A ia 'oku fiema'u ke tukuange ha faingamālie 'a e Pule'anga ke fai ha'anau fekumi fakalao ki he ngaahi me'a ko eni te nau toki foki mai 'o fakama'ala'ala mai ki he Fale ni, he ko e ngaahi me'a ko ia Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e *due process* 'oku 'i ai 'a e founa ngāue pea pau ke tau muimui ki ai pea 'ikai ke tau tāpalasia'i 'a e ngaahi founa ngāue 'o hilifaki mai 'a e Konisitūtone 'oku 'i ai 'a e ngaahi Lao ke muimui ki ai Hou'eiki. 'Oku 'ova 'etau taimi Hou'eiki te u 'oatu pē ho'omou faingamālie ke hoko atu 'etau feme'a'aki kimu'a pea hoko atu ki he 'asenita ka tau ki'i mālōlō he taimi ni.

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1150-1155

Sātini Le'o : me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko e feme'a'aki ko eni ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a 'Eua 'a e Hou'eiki Nōpele 'a 'Eua pea mo Tongatapu 7 pea mo 'Eua 11 hangē ko ia kuo nau 'osi fakahā atu kimu'a. Ko e me'a ko ia ki he fakamatala ko ia 'omai mei he Pule'angá tau fakaongoongo pē ki he Pule'anga ke 'omai e ngaahi fakamatala ko ia hili ha'anau fekumi ki he tu'unga fakalao ko ia 'enau aleapau pē ko e *settlement*, ka 'e toki makatu'unga ai 'etau fai tu'utu'uni hano 'omai ha fakamatala mo'oni ki he me'a ko ia.

'Eiki Sea : Tongatapu 5.

'Aisake Eke : Tapu ki he Feitu'ú na pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. Ko 'eku ki'i lave atu pē 'aku ki he me'a ko ia Sea na'e 'osi ma'u heni na'e 'i ai 'a e tohi ia 'a e Tokoni Palēmia ki he Fakamaau Lahi *Michael Whitten* ki he me'a ko eni. Pea ko e tohi ko ē ko e tali ko ē na'e fai mai 'e he Fakamaau Lahi 'o ne pehē ko e ngaahi alea 'oku fai pē 'e he Pule'anga 'i tu'a ko e me'a pē ia 'a e Pule'anga mo e sino ko ia pea lava pē ke nau pehē 'oku *confidential*. Na'a ne fokotu'u mai 'e ia 'ave pē ia ki he Solisitoa Seniale ke 'i ai ha'ane fale'i mai he ko ia 'oku Taki he 'Ulu 'a e Pule'anga. Koe'uhi 'e 'ikai ke kau 'a e Fale Alea ia ka 'i ai ha me'a ia 'oku alea'i 'i tu'a 'e 'ikai ke kau ai 'a e Fakamaau'anga ia. Ko e tohi eni eni ia *email* eni ia he 'aho 24 'o Ma'asi, Ma'asi 'Epeleli Mē eni ki he me'a ko eni. 'A ia ko u pehē 'oku tuku atu pē ia 'oku 'ikai ha me'a pehē ia. 'A ia ko e me'a ko ē 'oku ne talamai tuku atu pē ia ki he Pule'anga mo e me'a pea na'e 'ai ki he Solisitoa Seniale..

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea tapu ki he Feitu'ú na Sea. Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Tokoni Palēmia & Minisitā Lao : Na'e 'i ai e tali mei he Tu'i Fakamaau Lahi pea 'i ai mo e fale'i mei he 'Ateni Seniale pea 'oku 'osi maau e tohi ko ia tohi tali mai ki he fehu'i 'a e Fakafofonga. Kole atu ke tau toki alea'i mu'a he taimi 'e 'omai ai 'a e 'u tohi ko ia. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Ko ia...

<008>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Sea: ... Hou'eiki ko u tali e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Lao ko e me'a 'e taha Fakafofonga Tongatapu 5 ko e taimi ko ē 'oku ke lau mai ai ha tohi 'oku fiema'u ia ke mea'i he Hou'eiki e tohi ko ia. Na'e tonu ke fakahū mai ho tohi ki he Kalaké koe'uhí ke lava e Hou'eiki Mēmipa 'o lau e tohi ko ia mo fakapapau'i 'oku mo'oni pea 'oku tau lava 'o sio ki he me'a ko ē 'oku ke me'a mai ki ai 'o hangē pē ko e me'a nau 'osi fakamatala atu Hou'eiki tau fakaongoongo ke kakato mai e ngaahi fakamatala 'omai e ngaahi me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Lao hangē ko e tohi ko ena 'oku ke fakahū mai Tongatapu 5 toki 'omai kātoa he taimi ko ē 'oku maau ai e me'a ko ia ke tau toki feme'a'aki ki ai. 'Eua 11 ...

Taniela Fusimālohi: Sea fakamālō atu 'i he ki'i fehu'i na'e fai 'anenai pea ko ena 'oku ou fakamālō atu ho'o fakama'ala'ala mai 'a e 'a e kupu 39 ka ko e ki'i fokotu'u pē eni Sea pē 'e fēfē mu'a ke ki'i *refer* angé ki he 'Ateni Seniale 'a e kupu 39 pea mo e anga ko ē e tu'u 'a e Konisitūtone ke fai mai ha'ane lau. Pea ko hono ua Sea ko 'etau talanoa ko ē 'anenai 'oku ou tui 'oku tonu ke fai ha ngāue ki he Kapineti 'i he'enu me'a ko eni 'oku fakamatala. Ko e 'uluaki Sea ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku 'ikai ke mahino kia au ho fokotu'u ke 'ave 'etau tu'utu'uni kupu 39 ki he 'Ateni Seniale ...

Taniela Fusimālohi: Ko e ke ki'i sio angé he 'oku 'i ai pea mo 'ene fekau'aki pea mo e kupu ko eni 'o e Konisitūtone ke fai mai 'a e lipooti ko ē kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'eke pea fai mai hano lipooti 'e he Pule'anga, ko e 'uluaki ia.

Ko hono ua Sea 'a e fakamatala ko ē na'e pehē 'anenai ko e tu'utu'uni 'a e Fakamaau Lahi 'oku hala ia Sea. Pea 'oku ou tui ko e talangata'a eni ia mo e fakangalivale'i 'o e Fakamaau Lahi na'e fai. Kapau ko 'eku kole 'a'aku ia kapau 'e mai e tu'utu'uni ko ē 'o e me'a ko ē ke tau sio ki ai ka ko u tui ko e fakangalivale ia 'o pehē ko e Tu'utu'uni e Fakamaau Lahi ke nau ō fai e *settlement* 'i tu'a. Ko e me'a ia ko ia ko e me'a ia 'oku kole ia pea 'oku 'ikai ke toe kau e Fakamaau ia, Fakamaau Lahi ia ki ai 'oku ō ia ki he ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Na'e te'eki ai ke 'i ai ha lau ko e Tu'utu'uni 'a e Fakamaau ke ō 'o fai e *settlement*, ko *settlement* ko e 'ū alea pē ia 'i he ongo fa'ahi ki he hopo 'oku 'ikai ke tu'utu'uni ai ha Fakamaau ia. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō 'Eiki Minisitā ka kapau na'a ke me'a lelei ki he 'etau talanoa 'anenai ko e fakamatala na'e 'omai ko e talamai ko e Tu'utu'uni 'a e Fakamaau Lahi.

'Eiki Palēmia: Tuku ke fakamahino'i atu ki he Fakafofonga. Ko e *settlement* 'o kapau leva 'oku fai ha felotoi ki ai pea 'omai leva ki he Fakamaau pea talamte'i leva e hopo ko e me'a ia ko ē ko ē 'oku 'uhinga ki ai ko e Tu'utu'uni ia ko ē 'a e Fakamaau ke ōmai 'o, ke 'i ai ha fo'i tautea mo ha me'a Tohi Tu'utu'uni ia 'a e Fakamaau ka ko e *settlement* ia 'oku pau ke alea pea pau leva ke 'omai ke tamate'i leva e fo'i hopo 'ikai ke toe hoko atu e hopo. Ka he'ikai ke nofo nofo pē ia 'i tu'a ta'emea'i he Fakamaau'anga.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe Sea ko e fakamatala na'e fai 'anenaí 'oku ngalivale ai e Fakamaau Lahi ia 'o pehē ia ko 'ene tu'utu'uni ke nau ō pea 'oange mo e, mo e fiha miliona ke nau ō *settle* ...

'Eiki Palēmia: Sea 'ai pē ke ...

Taniela Fusimālohi: 'Oku hangē ko e fakamatala ia ko ē 'oku ou ma'u ...

'Eiki Palēmia: Ki he Fakafofonga ke 'i ai ha taimi 'e fanongo mai ai ki ha me'a pea 'oku toki 'i ai ha'ane faka'eke pea 'eke ki he Kalake kae 'oua 'e 'ai ke mole 'etau fu'u 'aho ni kakato 'i he 'uhinga pē ke tonu pē 'ene me'a 'oku fiema'u. 'Ai pē ke, ka tau 'unu atu ā he ko e fu'u 'asenita ē 'oku te'eki ke tau 'alu ki ha fo'i 'asenita 'e taha mātē ko e 'uhinga pē ke tau feinga hake ke mahalo 'oku ma'u ha'ane oli'ia 'i he'etau hoha'a ange ki he'ene me'a 'oku fai ka 'oku 'ikai ke mau loto ke tuku noa'i ha'ane fo'i *statement* tau pehē 'oku 'ikai ke tonu ta'efakatonutonu kae tuku pē ke lelelele pē ā ia he 'aho ni ka mau ō ā mautolu 'o fai ha'amau ngāue ka mau toki lele mai he taimi 'oku 'osi ai. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kapau te tau foki pē ki he'etau me'a ko ē 'anenaí ko e me'a na'e talamai ne talaange he Fakamaau ke nau ō 'o fai e ngāue ko eni. Ka na'e 'ikai ke talaange ia he Fakamaau ko e me'a ko u pehē ai ko ē 'oku ngalivale e Fakamaau ia he'enau tala 'e nautolu ko e Tu'utu'uni eni 'a e Fakamaau ke fai 'a e *settlement* ko eni mo e lahi ko ē 'eke'i foki ko e hā e lahi.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko e toki 'osi eni hono fakatonutonu koe he 'Eiki Palēmia ko e felotoi e ongo faha'i ...

Taniela Fusimālohi: 'Oku mahino pē ia ka au Sea ko e felotoi ia 'a e ongo fa'ahi ka ko e pehē 'anenaí na'e 'i ai e Tu'utu'uni 'a e Fakamaau Lahi ke nau hanga 'o ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea ki'i fakatonutonu atu Sea. Sea ko e fakatonutonu atu na'e 'ohake pē ia ka ko e Fakamaau'anga na'e 'ikai ke 'ohake ko ha Tu'utu'uni 'a e Fakamaau Lahi he ko e 'uhinga 'a e, he ko e kakano ko ē 'a e tipeiti na'e nofo 'i he Fakamaau'anga na'e 'ikai ke 'i ai ha lea 'e taha kapau 'e *refer* ki he Miniti na'e, ko ha Tu'utu'uni 'a e Fakamaau Lahi.

Ko e fakaatonutonu ia Sea na'e 'ikai ke 'i ai ha lea ia na'e pehē na'e 'ohake na'e Tu'utu'uni e Fakamaau'anga Lahi ko e kakano ko ē tipeiti na'e 'uhinga na'e nofo 'i he, ko e malumalu 'o e Fakamaau'anga mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea he ko e hopo na'e fai he Fakamaau'anga Lahi. Sea kau hoko atu au ki he faka'osi Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'ai pē ke fakatonutonu he 'e, 'e iku me'ava'inga 'aki 'e he Fakafofonga Fika 11 'a e Fale 'Eiki ni pea ke me'a ki ...

<009>

Taimi: 1200 – 1205

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ki lalo kae fai e fakatonutonú. Ko e fakamaau'anga, mahino

pe 'oku 'i ai e Fakamaau Lahi. Ka 'oku ou kole atu Sea ke ta'ofi e fa'ahinga 'ai'ainoa'ia ko ē he 'oku 'ikai ko ha Fale va'inga eni Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea mālō, ko e anga ia 'eku vakai 'aku Sea ke vakai'i 'a e me'a ia ko eni. Ko hono 3 Sea ko e ngāue ko ē na'e fai 'e he Pule'angá ta'efakaongoongó ki he Falé. 'Oku ou tui Sea 'oku uesia ai 'a e me'a ko eni 'oku ui he fakapāpalangí o e *course of justice*. Ka 'oku 'i ai ha Pule'anga pe 'oku 'i ai ha taha 'okú ne feinga ia ke *pervert* pe uesia pe tu'u ia 'o afe'i 'a e halanga 'o e fakamaau totonú. Pea 'oku ou tui Sea ko e fu'u hia 'aupito 'aupito pe ia.

'Oku 'i ai 'eku nofo 'aku ia 'o tailiili ko e fu'u fo'i *case* ko eni ko ē 'oku hokó. Pea 'oku ou tui pē na'a 'oku 'i ai pe mo ha 'ū *case* kehe ia 'oku hoko ka 'oku 'ikai ke tau 'ilo ki ai. Ko hono hanga ia 'e ha taha 'o *pervert* e *Course of Justice*, pea ko e fu'u hia lahi ia. Ke afe'i pe tu'u ia 'o feinga'i ke 'alu

'Eiki Palēmia: Sea

Taniela Fusimālohi: 'A e fakamaau totonú ia ha me'a na'e 'ikai ke tonu ke 'alu ai.

'Eiki Palēmia: Ko e *point of order* Sea ko e tukuaki'i ena 'okú ke faí Fakafofongá? 'Ai ke mahino, pea kapau ko e tukuaki'i 'okú ke fai ki ha Fakafofonga. 'Oku kehe 'a e tu'utu'uni 'a 'etau tohi tu'utu'uni ki aí. Ko ho tukuaki'i 'a e motu'á ni pe ko ha taha he Kapinetí? 'Oku 'ikai ke ngofua he'etau tu'utu'uni ka 'o kapau 'e hokohoko atu pea tau 'alu ā ki he *Priveledge Committee*.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku me'a 'aku 'oku ou talanoa ki aí ko e anga ia 'eku vakai.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko u kei fakaongoongo eni pe ko e hā e poini ho'o fakamalangá

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e poini 'eku fakamalangá, ko e me'a ko eni ko ē 'oku tau nofo ai he 'īsiū ko eni 'enau fai 'a e ngāue ta'efai ha līpooti mo ha fakamatala ki aí. Kiate au ia 'oku uesia ai 'a e fakamaau totonú ia, pea ko 'eku 'uhinga ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu

Taniela Fusimālohi: Ke fai mu'a ha sio ki ai pe ko e me'a ia 'oku hokó

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'ikai ke kau 'a e Fale Aleá 'i he me'a 'a e Fakamaau'angá. 'E hā? Te tau 'alu tautolu 'o toe Fakamaau? Fakamaau'anga pea tau 'alu 'o 'Atita, fai e me'a kotoa ko iá kae tukuange e kakai ia 'oku nau fai e fatongia ko iá.

Paula Pīveni Piukala: Sea ke u ki'i tokoni atu ki he feme'a'akí. Sea ko e fuakava na'a tau fai he Falé ni, ke tau talangofua ki he'ene 'Afió, fai mo'oni ko e fo'i leá ia, fai mo'oni ki he Konisitūtoné. Pea ko e fakalea eni e Konisitūtoné he Kupu 19 Sea. Kuopau he'ikai ha pa'anga 'e totongi atu meí he Falepa'angá pea he'ikai ha nō, pea he'ikai ke fakahoko ha ngaahi mo'ua 'e he Pule'angá. Ka 'e toki fai'aki pe ia ha tomu'a fakahā loto 'a e Fale Aleá.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia Sea, fakahā loto e Fale Aleá 'i he taimi patisetí pea tuku atu ai e fatongia ko iá ki hono totongi 'e he Pule'angá. Ko e fakahā loto ia ki he pa'anga ko ē 'oku ngāue'aki 'e he Pule'angá ki he fonuá.

Paula Pīveni Piukala: Sea, faka'apa'apa pē ki he Tokoni Palēmiá, 'oku 'ikai ke u 'eke'i 'e au ia 'a e lipootí. Ko u 'eke'i 'e au ia 'a e *position*, 'a e *confidentiality*, ko e me'a ngāue ia Sea 'oku 'amanaki ke tau huo'aki e ngaahi fu'u 'ū lipooti ko ení. Kapau 'e 'ikai ke 'omai e me'a ngāue ko ē ke 'ata ki tu'a e ngāué. Hā e 'aonga 'etau toe ō 'o huo 'a e ngaahi fu'u *annual report*.

'Eiki Palēmia: 'E Sea tuku pe mu'a ke

Paula Pīveni Piukala: Ko e *position* ia ko u loto Sea ke ke aofangatuku ki ai.

'Eiki Palēmia: 'Oatu e ki'i fehu'i ko eni Sea. Te tau 'alu'alu pe tautolu he fo'i siakale pe 'e 1. Na'e 'osi fakahoko atu 'a e fokotu'utu'u ko eni me'i he Pule'angá. Na'á ku 'osi fakahoko atu 'a e *position* ko eni 'a e fakalaó pea kapau ko e 'uhingá pe ke tau hokohoko atu pe talanoa 'o fakafekiki Sea. Ko e hā ha'amau toe me'a 'e 'oatú.

Paula Pīveni Piukala: Sea ke u fakatonutonu atu e Palēmiá, ko e fo'i lao ē ko u 'oatu 'e aú. 'A e 'uhinga 'eku *position*, 'omai angé 'enau fo'i lao 'oku 'oange e mafai ke *confidential* 'a 'enau fakamole e tukuhaui e fonuá. Ko e tukuhaui eni e fonuá 'oku tu'utu'uni'i 'e he Konisitūtoné kuopau ke fakahā loto ki ai e Falé.

'Eiki Sea: 'E Tongatapu 7 ko e poini ko ē 'okú ke 'ohaké na'e 'osi, tau 'osi tālanga'i 'e tautolu pea 'oku mahino e tu'unga ko ē 'oku 'i ai he aho ní. Te tau tali ki he Pule'angá ke nau vakai ki he tu'unga 'oku 'i ai 'enau aleapaú.

Paula Pīveni Piukala: Ko u fokotu'u atu Sea ke tau ki'i tāpuni tautolu kae 'omai e me'a ko ē. He ko e me'a ngāue ia, he kapau 'oku nau mo'oni, 'ikai ke toe tui au ia 'oku fiema'u ke toe sivisivi'i 'o hangē ko e faka'amu 'Ene 'Afió. He 'oku nau lava pe nautolu 'o talamai 'oku 'i ai e lao ia ...

<010>

Taimi: 1205-1210

Paula Pīveni Piukala: ... ke *confidential* ko e poini ia 'oku ou hanga 'ohaké.

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu e Fakafofongá. Sea ko e kātoa e fu'u 'otu lipooti ko eni 'oku 'amanaki ke fai e feme'a'aki ki ai ho Falé Sea 'oku 'ikai ke 'i ai, 'oku 'ikai ke kau ai 'a e fo'i *settlement* ia 'i he maumau'i ko ē *contract* ki he *Pacific Games*. Ko e me'a pē 'oku tokanga ki ai e Fakafofongá. Te u lava pe au 'o maumau'i e *confidentiality* 'o talaatu he taimi ni 'a e mo'ua ko iá ka 'oku pau ke fou he fongá Sea. Ko e hā 'ene toe me'a 'e toe fiema'u ke toe fai ko eni ko u 'osi talaatu 'a e me'a 'e fai he Pule'angá ke tokoni ki he'ene me'a ...

Paula Pīveni Piukala: Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he 'Eiki Palēmiá fekau'aki mo e mahu'inga mo e makatu'unga 'eku kolé. 'Oku ou hoha'a ki he lipooti 'a e Minisitā Mo'uí, Minisitā Akó, Minisitā Polisi. Ko e Minisitā Pa'angá 'oku 'osi 'omai 'ene lipootí, te'eki pē ke 'omai tepile'i. Ko e lipooti ia 'e fā ko u tokanga ki ai he 'oku 'i ai e ngaahi fakahoko fatongia, hangē ko e fokotu'u 'univēsiti na'e 'ikai ke 'asi ia 'i he palani ngāue Patisetí ka 'oku lava ia 'e he Pule'anga ko eni 'o fakahū fa'oa paasi 'i loto kolo kae 'ikai ke 'omai ha fakamatala fakama'opo'opo.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou lotu ke ‘omai e lipooti ko iá Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu, ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Te u toe fakatonutonu tu’o tolu ai pē Fakafofonga, kole atu ke ke ki’i fakamokomoko pē ‘o fanongo. Na’e tali ‘e he Fale ni ‘a e Patisetí na’e ‘i ai mo e pa’anga ai ke fakahoko ‘aki ‘a e fokotu’u ‘o e ‘univēsítí. Na’a ke me’a koe ki fe’ia Fakafofonga? Pe nake ‘i ai ‘i he Fale ni pe ‘ikai, ka na’e tali, tali mo ... fakamo’oni huafa ki ai ‘a Tupou. Ko e hā e me’a kuo ‘ai ke mahalo ke fanongo mai e kakaí ‘oku ke, ko e lao eni na’e tali ho Fale ni. ‘Ai pē ke tonu ‘etau fakamatalá.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai, ‘oku ou kole ki he Palēmiá mo ‘ene Kapinetí, ‘oua ‘aupito te nau fakakaukau ‘oku ‘i ai ha taulama kia kinautolu. Ko e faka’amu ‘a e motu’á ni ke ‘ata ki tu’a ‘a e ngāué pea pule’i lelei e tukuhaú. Kapau te mou me’a atu Sea ki he ‘univēsiti ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku ‘osi fe’unga ho taimí ‘a koe pea kuo ‘osi mahino ho poiní.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a hifo ki lalo. Hou’eiki tau foki mai ki he’etau ‘asenitá ka u fakama’opo’opo atu e me’a e feme’a’akí. ‘Uluakí ko e me’a ko ē ki he *settlement* kuo ‘osi me’a mai e Hou’eiki Pule’angá te nau vakai ki he tu’unga fakalaó pe ‘e malava ke ‘omai ‘a e fakamatala ko ē mei he’enau *settlement* ki he Fale Aleá pe ‘ikai. Ua ki aí ko e me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘Eua 11 pea mo e Fakafofonga Nōpele ko eni ‘a ‘Euá ko e fakamatala ko ē ki he ngaahi *recommendation* pe ko e fokotu’u ‘e 718 ‘e toki ‘omai ia ‘amui ka tau fakaongoongo ki he lipooti ko ē ‘e ‘omai he ‘Atita Senialé.

Ngaahi Lipooti Fakata’u ‘e 4 fiema’u ke fakahū mai he Pule’anga ki Fale Alea

Ko e ngaahi fakamatala fakata’ú Hou’eiki ‘oku ‘i ai e fokotu’u heni pea mo e kole tautapa ki he Pule’angá mei he Hou’eiki Fakafofongá ke ‘omai e lipooti fakata’u ko eni ‘a e Potungāue Mo’uí, Akó pea mo e Polisi. Tuku atu ia ‘o fakamanatu atu ki he Hou’eiki Pule’angá ke ‘omai. Ko e Lipooti Fakata’u ‘a e *MEIDECC*, ‘Ofisi Palēmia, Tāmate Afí, Ngaahi Ngāue Lalahí na’e fakafoki koe’uhí ke fakatonutonu ‘a e lea fakapālangí mo e faka-Tongá, fakamanatu atu pē Hou’eiki ‘oku kei toe ke fakafoki mai. Ko e lipooti pē ‘a e Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua’ na’e fakafoki pea ‘oku ‘osi ‘omai ki Fale Alea. ‘A ia ko e lipooti ‘e fā ko iá tānaki atu pea mo e tolu ko ē na’e lau atú, kole atu ki he Hou’eiki Minisitā e Pule’angá ke fakahū mai ki Fale Alea, ‘oku fai e tokanga e Hou’eiki Mēmipá ki ai.

Hou’eiki ko e ngata ia e ngaahi me’a makehe ko eni ‘oku fai ki ai e feme’a’akí ka tau foki ki he’etau ‘asenitá ko e fika 4.1, Fokotu’u Faka-Fale Alea Fokotu’u Fika 1/2023 ke Fokotu’u ha Komiti Fili ke tānaki fakamatala mo vakai’i ‘a e ngaahi palopalema fekau’aki pea mo hikihiki ‘a e totongi ‘uhilá mo e ngaahi ‘isiū kehe fekau’aki mo e sēvesi ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá kae pehē ki he Komisiona ‘Uhilá. Kole atu ki he Kalaké ke lau e fokotu’u ko ení.

Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2023

Kalake Tēpile:

Fokotu’u Fika 1/2023

‘Oku mau faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e tohi fakahā ‘o e fokotu’u ‘oku hā ‘i laló fakatatau mo e Tu’utu’uni Fika 79 (1) ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia ‘o e Fale Alea ‘o Tongá.

Fokotu’u:

Ke fokotu’u ha Komiti Fili ke tñaki fakamatala mo vakai’i ‘a e ngaahi palopalema fekau’aki mo e hikihiki ‘a e totongi ‘uhilá hili ‘a e pā ‘a e mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai mo ha ngaahi ‘isiū kehe ‘oku fu’u tokangaekina ‘e he kakaí fekau’akí, fekau’aki mo e sevesi ‘a e ...

<002>

Taimi: 1210-1215

Kalake Tēpile: ...(*hoko atu ‘a e lau...*)

Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga kae pehē ki he Komisoni ‘Uhila.

Faka’apa’apa atu,

‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Eke, Taniela Fusimālohi.

(*Nau fakamo’oni hingoa ki he tohi ni*)

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 2.

Fakama’ala’ala he Fokotu’u Faka-Fale Alea Fokotu’u Fika 1/2023

‘Uhila mo e Langi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou kole ke u fakatapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea kae fai atu pē ha ki’i fakamatala fekau’aki mo e fokotu’u ko eni.

‘Eiki Sea ‘oku kau foki ‘a e ‘uhila ‘i he kaveinga ‘oku lahi ‘aupito hono tālanga’i ‘e he kakai ‘o e fonua ‘i he ngaahi ‘aho ni, pea ‘oku uesia ‘e he ‘uhila meimei ‘a Tonga ni kātoa ‘i he ngaahi me’a ko eni fekau’aki mo e fetō’aki mo e hikihiki ‘a e totongi ‘o e ‘uhila. ‘Ikai ngata ai ka ‘oku kau foki eni ‘i he kaveinga ‘oku fu’u ta’emahino ‘aupito ki he kakai ‘o e fonua, he ‘oku te’eki ai pē ke ‘omai ‘e he kau ma’u mafai ia ko eni ki he ‘uhila ha tali ‘oku fakafiēmālie pea mo ha tali ‘oku pehē ‘oku ne hanga ‘o taki lelei mai ‘a e ngaahi me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e kakai.

Ko e talu foki ‘a e hoko ko eni ‘a e fakatamaki ko eni ‘a Hunga Tonga mo Ha’apai, pea mo e fetō’aki ko eni ‘a e totongi ‘o e ‘uhila, ‘alu ki ‘olunga ‘a e ngaahi ‘uhila lahi ‘aupito ‘o a’u ia ki he ngaahi tu’unga ‘oku fu’u tōtu’a ‘aupito ia, fakatātā ‘aki pē na’e ‘i ai ‘a e ngaahi ‘uhila ia ko e totongi anga maheni ko e 300 kuo ‘omai ‘a e ngaahi tohi mo’ua ia kuo faai atu ia ‘i he 1 afe tupu.

‘A ia ko e ngaahi hoha’a ko ia, pea ko e taimi ko ē ‘oku lava atu ai ‘a e kakai ke fai ha faka’eke’eke ki he Potungāue ‘Uhila fekau’aki mo ‘enau totongi ‘uhila ‘oku ‘omai leva e

ngaahi tali ia 'oku 'ikai ke fakafiemālie, hangē ko eni, 'oku talamai 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e tokotaha ia 'oku totonu ke ngāue ki ai, ko e ngaahi tali 'e ni' ihi 'oku pehē mai, ke nau ō 'o tātā mai pē mo'ua.

Ka ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ke nau ō 'o tātā mai 'a e mo'ua 'oku ta'emahino pea 'ikai ke 'ilo'i pē ko e mo'ua 'o hai 'oku nau ō ke nau ō 'o tātā mai. Pea ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e hoha'a ko eni 'a e kakai 'o e fonua he 'oku a'u mai ki he taimi ni 'oku kei fai pē lāunga ia pea mo e hanu pea mo e feinga ke fakatonutonu e ngaahi tohi mo'ua pea mo e feinga ke 'omai ha ngaahi tali 'oku fakafiemālie ki he kakai.

Te u 'oatu pē fakatātā e ngaahi me'a ko eni 'Eiki Sea ke me'a ki ai 'a e Fale. 'I he 'osi ko ē 'a e fakatamaki na'e talamai ko e 'uhinga 'o e puna ki 'olunga 'a e totongi 'o e 'uhila ko e me'a ko e *spike*, 'oku a'u ki he 'aho ni 'oku te'eki ai ke fakamatala'i mai 'e ha taha ia ko e ha ko ā 'a e 'uhinga 'o e *spike*, ko e hā 'a e me'a 'oku hoko 'i he pehē ko ē 'oku *spike*. Pea kapau 'oku 'i ai hano fakamatala, ko e hā hono fekau'aki 'o e *spike* mo e 'alu ki 'olunga 'a e totongi 'uhila. 'A ia ko e ngaahi me'a ia 'oku te'eki ai ke mahino ia ki ha taha.

Kole ke fakakau mai mo e tafa'aki e kautaha 'uhila & 'oua fakatafa'aki taha pē Fokotu'u Tu'utu'uni

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē kae 'oatu pē 'e au 'a e ki'i fonofono pē, kapau ko e ngaahi fehu'i ni pea tuku ki he komiti ke 'omai ai mo ha tafa'aki 'i he tafa'aki 'uhila, kae 'oua 'e 'omai tafa'aki taha pē 'a e ngaahi fehu'i he taimi ni. Kae tuku atu ha faingamālie ia ke nau fai ai ha feme'a'aki ai, mau loto lelei mautilu ia ke fai 'a e feme'a'aki ko ia ke ma'u ai ha mahino, ma'u ai ha ngaahi tali ke fakafiemālie ki he ngaahi me'a 'oku fai 'a e tokanga ki ai.

'A ia ko e 'uhinga pē ia ke 'oleva 'a e fai 'o e tukuaki'i he 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e tafa'aki 'e taha ke nau 'omai ha tali ki he ngaahi me'a ko eni 'oku 'omai 'e he Fakafofonga, ka tau alea'i mu'a 'a e fokotu'u ko eni 'a e komiti, 'a e fokotu'u ko eni 'oku 'omai, pea tuku ke nau alea pea toki fakafoki mai 'a e līpooti ki ho Falé Sea, mālō.

'Eiki Sea: Tali pē 'a e kole ko eni 'Eiki Palēmia, Tongatapu 2, me'a mai koe 'i he fokotu'u fekau'aki pea mo e komiti, mo e fakahū mai he komiti.

'Uhila mo e Langi Fasi: 'Eiki Sea ko 'eku feinga pē ke fakamatala'i 'a e 'uhinga 'oku mau 'omai ai 'a e fokotu'u, ko e ngaahi 'uhinga ia 'oku mau loto ai ke fokotu'u 'a e Komiti Fili he koe'uhi 'oku 'osi 'a e ngaahi halanga kehekehe hono fai ai 'a e faka'eke'eke mo e fakatotolo, 'oku 'omai ki, 'ikai ke 'omai ha tali ia 'oku fakafiemālie, ka kapau 'e laumālie lelei pē Sea, kae 'oatu pē 'emau 'uhingá ke me'a ki ai 'a e Fale.

'Eiki Sea: Kiate au ia 'oku 'osi 'uhinga lelei fe'unga pē me'a ia 'oku ke 'osi fakamatala. ...

<005>

Taimi: 1215-1220

'Eiki Sea: Pea ko 'eku faka'uhinga'i e me'a ko eni 'Eiki Palēmia 'oku loto lelei ki he komiti me'a mai koe komiti kae kamata e ngāue.

'Uhila mo e Langi Fasi: Mālō 'Eiki Sea, ki'i miniti pē 'e taha fakamolemole. Ko e fo'i 'uhinga pē 'e taha 'oku ou fiema'u pē ke 'ohake heni ke me'a ki ai 'a e Fale 'Eiki. Na'e pehē

foki ko e ngaahi ‘uhinga faka’enisinia na’e tupunga ai ‘a e *spike* koā pē ko e hā me’a ko eni ‘oku lau. Ka na’e fai ‘a e fakapōtalanoa ia ki he kau ‘enisinia ‘oku nau pehē ‘enautolu ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga faka’enisinia ia ko e palopalema ia ‘a e founa tohimo’ua ko eni ‘a e ‘uhila pē ko e *billing system* ‘a e Potungāue ‘Uhila. ‘A ia ko e ngaahi me’a pē ia na’e ta’emahino pea ‘oku mau kole leva ke fokotu’u e komiti fili ko eni ke tānaki mai e ngaahi fakamatala mo’oni pea mo e ‘i ai ha ivi fakalao ke tānaki mai’aki ‘a e ngaahi fakamatala he koe’uhī ko ‘ete ‘alu taaataha ‘oku ‘ikai ke fie tali mai ha taha ia ha fehu’i ko ia pē ‘Eiki Sea kapau ‘oku laumālie lelei ki ai ‘a e Feitu’u na mālō ‘aupito Sea.

Kole ke tukuhifo Fokotu’u Tu’utu’uni fika 1/2023

Lord Tu’ilakepa: Sea tapu pē mo e Feitu’u na ko u vakai pē Sea ki ho’o taimi ‘osi, ka koe’uhī fa’a noutolu e fa’a feme’a’aki he Fale ni ‘Eiki Sea ka ko u kole mu’a ‘Eiki Sea ko u kole au ia ke tukuhifo e me’a ko eni ki he Komiti Kakato ke toe fai ha toe feme’a’aki fakama’ala’ala ki ai. ‘Eiki Palēmia ‘anepō ko u ‘i Kolonga he ‘api e tama ko Tengongo Noa na’a ku ma’u ai e ngaahi fakamatala lelei ‘o fekau’aki mo e me’a ko eni ‘i he ‘uhila ha fāmili pē ‘e toko ua mahalo pē toko tolu ‘io toko ua pē ongo mātu’a mo’ua pa’anga ‘e 800, 0 ‘o kole pea ko e me’a na’e ‘oange ko ē kia naua hū ki he loki ‘e taha fakahoko ange ki ai fiha ‘oku ma’u 300 pē sai totongi e 300 pea ko ‘ene fe’unga ia. ‘Osi ko ē pā ko ē ‘a e mo’ungaafi. ‘Oku ‘i ai e ki’i motu’a ‘oku nofo ‘i ‘api tāpuni kotoa ‘ene pisinisi pea ha’u ia ‘oku ‘ela ange fu’u mo’ua pa’anga ‘e 6000.

Ko e motu’a ni Tisema ē folau au ki Vava’u folau hoku fāmili ki Nu’usila foki mai ‘o mau fetaulaki foki hifo mau nautolu ka u heka atu au ke u folau ha’u ‘oku ‘ela ange mo’ua ko e pa’anga ‘e 300 tupu meimei 400 pea u ‘alu ‘o ‘ave ‘eku lāunga ki he Tonga *Power* a’u ki he ‘aho ni te’eki ai pē ke nau tali mai ‘enautolu. ‘Ikai ke ‘ata kitu’a ‘a e ngāue, pea ko u fakamālō atu kau Fakafongona hono ‘omai e me’a ko eni ‘oku kūmoa hūfanga he fakatapu kakai e fonua ‘i ai mo e me’a ko e *smart meter* ka ‘oku sai pē hono ‘ai e me’a ko eni koe’uhī 0 pē ‘o vakai’i hā e tu’unga ‘oku ‘i ai e ‘uhila.

Kole ki he Pule’anga fai ha ngāue ki he ‘isiu he ‘uhila & tukuhifo ke alea’i Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 1/2023 he Komiti Kakato

‘Oku ‘i ai e ngaahi fakamatala falala’anga e ni’ihi hopo ki he Poate ko ē mei tu’u ki loto ‘ikai ke me’a toe ‘unu mai ki loto ka he ‘ikai ke u ‘oatu e ngaahi me’a ko ia Sea ka ko u kole pē ‘Eiki Palēmia fai ange mu’a ha ngāue ki he me’a ko eni, ka ko u fokotu’u atu tukuhifo ki he Komiti Kakato pea kapau ‘oku pehē pē he Fale ni ke ‘ave ā ki he Pule’anga ke mou me’a ki ai, ka ‘oku faingata’a’ia lahi e kakai ‘o e fonua he taimi ni ‘o fekau’aki pea mo e *spike* pea mo e *smart meter*. Ko e *smart meter* ia ‘oku tuku pē ‘o fakafuofua pē ‘enautolu mei ‘apingāue. Ko mautolu ko ē ‘i Vava’u mau kei ngāue’aki pē mōtolo motu’a *unit* ko ē ‘aneafi mo e *unit* e ‘aho ni kole naua ‘o ma’u pea fika’i’aki leva e fiha ‘a e ‘uhila. Taimi ko ē na’e tō ai ‘a e *subsidy* ko ē ‘a e Pule’anga ‘Eiki Palēmia lolotonga e kumi pa’anga ko ē ‘a ‘Atele ‘oku hoha’a e kakai na’a mau ‘a’ahi faka-Fale Alea kuo toe hilifaki mai mo e *dollar* ‘e 100 ia *on top* hilifaki mai ‘i ‘olunga ‘i he mo’ua ‘uhila pa’anga ‘e 30 hilifaki mai e *dollar* ‘e 100 ‘o 130, ka ‘oku ‘ikai ke mea’i he kakai ‘o e fonua pē ko fē feitu’u te nau 0 ki ai, ka ko u fakamālō atu hono ‘omi e me’a ko eni lahi ‘aupito ‘a e ngaahi fakamatala lelei ke tokoni ki he Feitu’u na ke fakatonutonu. Sai pē ia kapau ‘oku ‘osi pea sai ka tau hoko atu ka ‘oku faingata’a’ia e fonua. Ko u fokotu’u atu ko u poupu ki he fokotu’u ko ē mālō.

Fokotu’u Palēmia ke tali Fokotu’u Faka-Fale Alea Fokotu’u Fika 1/2023 pea fili kau Memipa ki he Komiti Fili

Eiki Palēmia: Sea fokotu’u atu au ke tali ‘a e Komiti Fili pea tuku ā ke fai mo nau ngāue ki ai ‘ai ha toko ua mei he kakai toko ua mei he Nōpele ua mei he Pule’anga pea tuku atu ke fai mo nau ngāue ki ai ‘uhinga pē ke *fair* pē ke ‘ai e ngaahi fehu’i ko eni ‘oku ‘ohake ko ‘etau tokanga pē ki ai kapau ‘oku fu’u hiki pehē ‘ohake e ngaahi fehu’i ko ia ha’u mo e Tonga *Power* nau talanoa pē ko e hā ‘enau me’a toki tuku mai he Fale ni he ko u ongo’i pē he ko e ‘uhinga ‘oku mahu’inga ki he fonua hangē pē ko e me’a ‘a e ongo Fakafofonga ka ko ‘etau toe ‘ai pē ko ‘etau pehē ‘oku ‘ikai ke tali kapau ko ena ...

<007>

Taimi: 1220-1225

Eiki Palēmia : ... fokotu’u mai, tali. Tau fokotu’u leva ‘omai ha toko 2, ‘oatu ha toko 2 ha’u ha toko 2 pea nau kamata nautolu ‘enau ngāue. Ko e ‘ai pē ko e ‘uhinga pē ke tokoni atu pē ki he ngāue ho Fale Sea.

Poupou tukuhifo Fokotu’u Faka-Fale Alea Fokotu’u Fika 1/2023 ke alea’i he Komiti Kakato

Lord Nuku : Sea kole atu ke ki’i tukuhifo mu’a ki he Kōmiti Kakato he ‘oku ai pē me’a ‘oku mau ki’i fie fakahoha’a ai kae toki tuku ki he Kōmiti Fili. Tali lelei e fokotu’u.

Tui Sea Fale Alea ‘ikai ha ‘uhinga lelei ke tukuhifo ki he Komiti Kakato e Fokotu’u Faka-Fale Alea Fokotu’u Fika 1/2023

Eiki Sea : Hou’eiki kiate au ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u ‘uhinga lelei ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ‘aki ‘a e ‘uhinga ko eni. Ko e ngaahi me’a ko ia ‘oku fiema’u na’e ‘omai ko ia he fokotu’u ke fokotu’u ha Kōmiti Fili ke ne fai e fakatotolo ke ō mai ‘o tānaki mai ha ngaahi fakamatala mei he Potungāue ko eni ‘oku pē ko e Kautaha ‘Uhila. Ko e tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke tau alea’i mo hai? ‘Oku ‘ikai ha taha heni ‘oku ‘i he Poate ‘Uhila pē ko e Komisoni ‘Uhila pē ko e Kautaha ‘Uhila ke ‘omai ha tali mahino ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku fai ki ai e hoha’a. Me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku : ‘Eiki Sea ko e fokotu’u ia fakatatau ki he anga ko ia e fokotu’u mai ko eni ke kumi ha Kōmiti Fili. Pea ‘oku ou poupou atu ‘a’aku ia e fokotu’u ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke fai ha feme’a’aki ki ai pea toki kumi mai e Kōmiti Fili. Ko ‘eku fokotu’u atu pē ia.

Eiki Sea : Ko ‘eku feinga atu ke nounou ‘etau ngāue Hou’eiki. Mou fokotu’u mai toko 2 he tēpile ka tau tali e Kōmiti Fili heni. Kiate au ‘oku mahu’inga ange e ngāue ‘a e Kōmiti Fili ke ō ‘o tānaki mai e fakamatala ‘oku mo’oní, lipooti mai ki he Falé pea tau toki feme’a’aki ai he Kōmiti Kakato. Ko ‘etau feme’a’aki he Kōmiti Kakato ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau fakamatala ‘ikai ke ‘i ai ha’atau lipooti ko ‘etau fo’i fāvai ‘ata’atā pē ‘oku ‘ikai ha ‘uhinga ‘etau feme’a’aki?

Lord Nuku : Sea ko ‘emau fokoutua atu ko eni Sea ‘oku ‘i ai ‘emau ngaahi fakamo’oni kotoa ki he me’a ko eni fekau’aki pea mo e hikihiki ‘o e ‘uhila mo e ‘uhinga na’e ‘omai ai ko ē ko ē ‘a e fokotu’u ko eni ki he kau Fakafofonga ka ko e ‘uhinga foki ‘oku mau poupou ki ai he na’e

hoko tonu e me'a ko eni ia ki he fonua kotoa. Kapau 'oku pehē pē 'e he Falé ia ke tau 'alu ā ki he Kōmiti Fili kae tuku e fatongia ko ē ko ē 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakai pea sai pē ia.

'Eiki Sea : 'Oku 'ova 'etau taimi he taimi mālōlō Hou'eiki pea te u fai'aki e tu'utu'uni 'a e pālōti faka'osi 'a ia ko e fokotu'u 'a e 'Eiki Palēmia ke tau fili tali 'a e fokotu'u mo fili 'a e Kōmiti pea kapau 'e 'ikai ke tali ia pea tau foki leva ki he fokotu'u fika 2 'a ia ko e fokotu'u ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato.

Pālōti'i 'o tali Fokotu'u Faka-Fale Alea Fokotu'u Fika 1/2023 ke fokotu'u ha Komiti Fili Faka-Fale Alea

Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Fokotu'u 'a e 'Eiki Palēmia ke tau tali e fokotu'u pea mo fili ai pē 'a e Hou'eiki Mēmipa ke nau kau ki he Kōmiti Fili. Ko ia 'oku loto ki he fokotu'u ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki Nōpele Nuku. 'Ikai ke loto ki ai e toko 1 toko 2 kia Taniela Fusimālohi 'ikai ke loto ki ai e toko 2.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku tali e fokotu'u 'i he'ene pehē ko 'etau ngāue he taimi ni ke fili ha toko 2 mei he tēpile.

Lord Tu'iha'angana : Sea ki'i kole pē 'aku ke ke fakama'ala'ala mai tapu mo e Feitu'ú na. Pē ko e hā 'etau tu'utu'uni foki ko ē ko kinautolu 'oku nau fai e fokotu'u 'oku nau kau nautolu he ko e toko 4 foki eni ia. Ko 'eku lave'i ko e toko 4 mo'oni eni ko eni 'oku nau 'ai mai. He kapau 'e 'ikai 'etau tu'utu'uni 'e 'otometiki pē 'enau kau e toko 4 ia pē 'oku pau pē ke toko 2. Ka 'oku ou poupou atu au ia ke vave Kōmiti mo mahino 'enau ngaahi me'a ko eni. Ko u tui ko e toko 4 ko eni 'oku 'osi mahino 'oku 'i ai 'a e fu'u kongā lahi 'oku ngali ta'efiemālie.

'Eiki Sea : Kole atu pē ki he Kalake ke 'ohake e tu'utu'uni ki he Kōmiti Fili.

Ngaahi fokotu'u 'o e kau Mēmipa ki he Komiti Fili

Lord Tu'iha'angana : Ko 'eku 'ai pē 'e au fekau'aki mo e tu'utu'uni ko ia kae toki 'oatu e taki 2 ko eni mei he tēpile kae fai mo kamata e Kōmiti he ko e me'a mahu'inga 'a e hoko atu 'a e me'a ko ia. Ko u fokotu'u atu 'e au 'a e 'Eiki Nōpele Fika 2 Tongatapu pea mo e Nōpele Vava'u he'emaui tēpile. Mālō.

'Eiki Palēmia : Fokotu'u atu 'e au 'a e Tokoni Palēmia mo e Minisitā Pa'anga.

'Eiki Sea : 'Oku ou tui ko 'etau Tohi Tu'utu'uni Hou'eiki 'oku hā pē ai ko e fa'unga ko eni 'u Kōmiti 'oku fiema'u ke taki 2 e tēpile kae faka'atā pē ke tau *co op* ha ni'ihī 'oku 'i ai ha'anau tokanga makehe ki he *issue* ke nau kau ki he Kōmiti ko ia. Ka ko e taimi ko ia 'e fai ai e pālōti 'o e Kōmiti ko e ni'ihī pē ko ia na'e fili atu taki 2 mei he tēpile 'e ngofua...

<008>

Taimi: 1225-1230

'Eiki Sea: ... ke nau pālōti mo faitu'utu'uni. Me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu.

Lord Tu'ivakanō: Sea kātaki ko e ki'i kole pē au ke fetongi pē mu'a 'e he Nōpele 'Eua. Kau ki'i mālōlō pē au te u toki tokoni pē ki ai ka ko e, mālō Sea.

Lord Nuku: Ko u fokotu'u atu pē 'e au e Nōpele ko eni ko ē na'a ne fokotu'u au ke hoko pē ia Sea. Mālō. Kātaki pē 'o ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fokotu'u atu 'e au ke 'omai pē toko ua mei he Pule'anga pea fakalea pē ko e toko 4 mei he kau ta'epule'anga ke 'oua 'e fakamāvahevahe'i pea 'oku ou pou pou au ki he Hou'eiki Nōpele ke, he ko e fatongia eni ia 'e, te nau ongosia kinautolu ai. Na'a ku ngāue au he kautaha ko eni Sea pea 'oku ou fokotu'u atu ko e toko 4 ko ē te nau fai e tohi pea kau atu mo e motu'a ni ki ai he 'oku 'i ai 'eku mahino 'a'aku ki he anga hono fakalele e kautaha ko eni.

Fakafofonga fokotu'u mei he Pule'anga ki he Komiti Fili ki he 'uhila

'Eiki Palēmia: Ko e ki'i liliu si'i pē Sea mei he kau Mēmipa e Pule'anga ko e Tokoni Palēmia mo e 'Eiki Minisitā Leipa fetongi he Minisitā Leipa e Minisitā Pa'anga 'a ia ko e toko ua ia mei he Pule'anga tau fai 'aki pē tu'utu'uni ko eni 'oku tau 'osi tali ko ena 'oku tohi'i mai pē pea toki hangē ko e me'a 'a e Sea *co-op* mai pē ha taha 'oku toe 'i ai ha'ane tākaki pea 'oku tau fakaongoongo ai ki he fo'i toko ua mei he kakai mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fili 'oku pehe ni te tau fili e toko ono tataki 'aki e taki ua mei he tēpile fiema'u mo e taki taha talifaki 'a ia ko e Tēpile ko ē Hou'eiki Nōpele Tongatapu Fika 2 Nōpele, Vava'u talifaki ki ai 'Eua. Ko e Tēpile ko ē Pule'anga ko e Tokoni Palēmia, Minisitā Pa'anga talifaki ki ai e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki. Kakai te u fili atu pē 'a 'Uhila Fasi, Tongatapu 2, Tongatapu 4 talifaki ki ai 'a Tongatapu 7. Pea ko e toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa Hou'eiki kapau 'oku mou fie kau mai ki he 'ū fakataha te u faka'atā atu pē mou kau ki ai ka he 'ikai ke mou kau he pālōti. Ko e ni'ih'i pē ko eni 'oku tali atu ke mou pālōti.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakatonutonu mai pē motu'a ni ē hangē kiate au na'e me'a mai e Palēmia ko e Tokoni Palēmia mo e Minisitā Leipa mo e Minisitā Leipa ko e liliu ia mei he ...

'Eiki Palēmia: 'Io pea talifaki atu e Minisitā Pa'ana sai pē ko e ki'i *swap* ...

Lord Tu'ilakepa: Ko ia.

'Eiki Palēmia: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a ē mālō.

'Eiki Sea: Ma'u ia Kalake?

Taniela Fusimālohi: Sea ko e kātaki ko e ...

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mahino pē foki 'a e fili ia e kau Mēmipa ko eni 'oku maau ka ko e 'uhinga foki eni he 'etau talanoa ko ē he kupu 39 he koe'uhí ko e tānaki fakamatala 'oku 'i ai mo e ngaahi lipooti ia kuo tau paasi mei ai 'oku 'i ai e ngaahi fakamatala lelei ai pea 'e 'atā pē mo ia ia ki he komiti ke 'omai 'a ia 'oku kau e Lipooti ko eni 'a e Komisoni 'Uhila na'a tau toki talí kau ai mo e Lipooti ko ē 'a e *Public Enterprise* ...

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu ...

'Eiki Sea: Ko e, ko e nau 'osi fakamatala e me'a ko eni 'aneuhu kātoa e 'ū lipooti 'osi tali 'e he Fale ni 'oku hoko ia ko e naunau 'a e Fale ni pea mo e *public document* ngofua leva ke mou ngāue'aki e ngaahi mo'oni'i me'a ko ia mo e ngaahi setisitika 'i ho'omou feme'a'aki. Kā 'oku tapu ke mou fehu'ia e kakano e lipooti kuo 'osi tali ia he Fale ko e taimi pē ke mou fehu'ia ai mo liliu taimi ko ē 'oku fai ai e feme'a'akí ko 'etau pālotti pē 'o tali e lipootí loka'i' leva ia 'o hoko ko e lipooti tali he Fale ni 'atā e me'a ko ē 'oku ke kole mai ki ai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e 'ai pē fakapapau'i pē. Mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku tau ki'i 'ova e taimi toloi e Fale ki he 2:00.

(Pea na'e toloi e Fale ki he 2:00)

<009>

Taimi: 1425 – 1430

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, na'e toloi mai kamata e Falé he 2 koe'uhí ko e ngaahi naunau ko eni 'oku tufa atu meí he 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí 'o hangē pe ko 'etau fakataha ko ē na'e fakahoko 'aneafi. Na'a ku kole ki he 'Eiki Minisitā ke lipooti mai he 2 he 'ahó ni fekau'aki eni pea mo e totongi puha moa mo e feleti 'i hono 'ave ki ha motu.

Ko e 'ū pepa ena Hou'eiki 'oku fakahā atu pe he *screen*. Tuku heni e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā ke 'omai 'ene fakamatala mo 'ene tali ki he Falé. 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí

Fakamatala mei he Pule'anga fekau'aki mo e fiema'u ke lipooti he hikihikitō totongi puha moa

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmiá kae pehē ki he tēpile 'a e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele 'Ene 'Afió, Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea ko e tali pe ena ki he fatongia na'e tuku mai 'e he Feitu'u na ki he motu'á ni ke fakamā'opo'opo mai meí he Potungāué. Pea ko e fakamatala ko ē ko u ma'u mai meí he Potungāué na'e fai e fetu'utaki ki Vava'u. 'O fai e fepōtalanoa'aki mo e Potungāué, faka'eke'eke kātoa mo e ngaahi falekoloa na'a nau hū e moá he'ene tū'uta ki Vava'ú, 'o nau fakapapau'i mai na'e 'ikai ke a'u e tu'unga e totongi ia e moá 'i ha falekoloa 'i Vava'u ki he

100 tupu. Hangē ko ia ko ē na'e 'ohaké ka ko e tēpile ko ē na'á ku 'ohaké ke vave pē mahalo 'e mahino ngofua pe ia ke tau fai mo tau a'u pe ki ai.

Ko e tēpile 'i he peesi fofonga ko ena e peesi 'uluakí, tafa'aki mata'ú. 'Oku 'asi fika 3 ko ē ki laló 'oku 'asi pe ai founa ko ē hono fika'i ko eni 'a e totongi ko eni e moá. 'A ia ko e fika 10 'a e kōlomu fika 10 ki lalo he tēpile taupotu taha ki lalo he tafa'aki hemá. 'Oku 'asi ai ko e totongi e tu'uta 'a e moá 'i Tonga ní. Pe ko e *landed cost* 'a ia 'oku fakalea heni ko e totongi 'ene tū'uta 'i he falekoloá ki he puha, ko e \$44.84. Tānaki ki ai mo e *CT* peseti 'e 15 'a ia ko e \$7.73 'o 'alu hake leva ki he puha ki he \$51.56. Hilifaki leva ki ai pea mo e *wholesaler* 'a ia ko e totongi ia 'oku fakangofua 'e he *competent authority* fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uní. Peseti 'e 15 'o 'alu hake ai ki he \$59.30 ki he puha pea tānaki atu leva ki ai mo hono *mark up* hono 'ave ko ē ke fakatau *retailer*. 'Oku 'alu hake ai ki he \$66.41, 'a ia ko Tongatapu ni ia.

'A ia ko hono faka'avalisi leva e fakamoveteveté ko e \$4.45 ki he kilo. Ko e fie fakamahino atu pē ke mea'i 'e he Hou'eiki Mēmipa e Falé ko e kautaha pe 'e 2 'oku nau lolotonga hū mai ko ē moá he taimi ní. Pea hangē ko e fakamatala na'e 'oatu 'e he motu'á ni kimu'a atú, 'o pehē na'e fakakalalasi kehekehe e moa na'e hū maí. Ka ko e talu e 'osi 'a e fakatamaki ko eni 'a e Kōviti-19 pea mo e Sūnamí. Ko e moá na'e lahi taha pe 'o a'u mai ki he 'ahó ni. Ko e hū mai pē mei 'Amelika. 'A ia ko e ongo kautaha 'e 2 'okú na hanga 'o hū mai ko ē moá ki he fonuá ni.

Ko u fie tataki pe tokanga 'a e Falé ni ki he tēpile, ki he peesi tēpile 'uluakí. 'A ia ko e totongi ia ko ē e moá hono 'ave ko ē mei Tongatapu ni ki 'Eua pea mo Vava'ú fakahoa leva ki he feletí. Ko e totongi ko ē na'e 'ohake ko e pa'anga 'e 30 ki he puha moa. 'I he fai hono faka'eke'eke e talanoa pea mo e 'Otuanga'ofá. Ko e 'uhinga ia ko e totongi ia ki he puha, hangē ko eni kapau ko ha tangai hangē ko e fakatapu. 'Oku fa'o ai ha puha moa 'oku \$30 mo ha fanga ki'i koloa kehe ki he puha.

Ka ko hono totongi ko ē koniteiná ia 'i he 'Otuanga'ofá 'oku fe'unga mo e \$1,160 ki Vava'u. Pea ko e puha moa 'e 250 'i lotó, 'a ia 'i hono vetekí Sea 'oku fe'unga pe ia mo e \$4 'a hono totongi 'a e puha moa 'e 1 ki Vava'u. Ko e Kelesí ko e koniteina fute 20 ia 'oku nau uta 'enautolú. 'A ia 'oku 'i loto 'a e puha moa 'e 1,000 pea ko hono *break down* pe ko hono veteveteki hifó 'oku \$6 ia ki he puha. Ko e Taka-'i-Pōmaná ko e koniteina fute 'e 40 'oku fa'o 'i loto e puha moa 'e 1,000 ka 'oku pa'anga ia 'e 5000. 'A ia ko hono veteki hifó 'oku \$5 ki he puha.

Ko ia Sea ...

<010>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e ki'i tali nounou pē ia 'oku 'oatu, pea mo e kole fakamolemole mei he potungāue kapau 'oku 'i ai ha fehalaaki ka ko e

Fokotu'u mei he Pule'anga Mēmipa mei Fale Alea ke mēmipa he Va'a Pule Fe'unga

'I he Va'a ko ē ki he Pule Fe'unga 'oku 'i he mafai 'o e Minisitā ke ne fokotu'u ha Mēmipa pea mei he Fale Alea, pea na'e kimu'a na'e ngāue'aki pē 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea

Fakafofonga ‘o e Kakai, ka ‘oku mau toe fokotu’u mai pē ‘a e tokotaha ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai, pea ‘oku ‘osi fai pē ‘a e femahino’aki mo ia ke ne me’a ange ‘o fakahoko ‘a e fatongia ko ia ke ne hoko ko ha mēmipa ‘i he Va’a ‘o e Pule Fe’unga.

Fakamahino Potungāue Fefakatau’aki te’eki ai ha taimi kuo a’u e puha moa ‘o \$100 tupu ‘i Vava’u

Ka ko e ngaahi totongi pē ena ‘oku ‘oatu, pea fie fakamahino atu pē ko e fakamatala ko ē ‘oku ‘omai mei Vava’u na’e te’eki ai ke ‘i ai ha taimi ‘e a’u ai ‘a e moa ki ha pa’anga ‘e 100 tupu, pea kapau na’e hoko mahalo na’e ‘ikai ke ‘ilo ki ai ‘a e potungāue ia, mahalo ko ha falekoloa ia ‘i motu pē ko ha toe tafa’aki ia.

Pea ko e tu’unga pē ia Sea ‘a e ki’i fakamatala ‘oku ‘oatu mo e ngaahi pepa ko ena, ko e ‘oatu pē ke poupu ki he ngāue ‘a e Hou’eiki, pea ‘oku ‘oatu fakataha ai pē ia pea mo e ngaahi koloa ‘oku pule’i ‘e he Va’a Pule Fe’unga, mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko ‘eku kole fakama’ala’ala pē ‘a’aku ia ko e ‘uhinga ko e feleti, ‘i he peesi ko ena ‘oku hā ko eni ‘i he totongi ko eni ‘o e pisinisi ‘uluaki. Ko e *quantity* ko ē ‘oku ‘asi ko eni ko e 250.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: 250.

‘Eiki Sea: ‘A ia ko e feleti ko ē e 250 ‘oku pa’anga ‘e 4.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Pa’anga ‘e 4 ki he puha ka ‘oku fa’o ia ‘i he koniteina ko e *size* ko ē ngaahi koniteina ko ē ‘a e ‘Otuanga’ofa, ‘oku hao ki loto ‘a e puha moa ‘e 250.

‘Eiki Sea: ‘A ia ko hono liunga 4 ko ē 250 ke tatau mo e 1000, ‘oku pa’anga leva ia ‘e 16, ko ia?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku pa’anga ‘e, ko e fika ena na’e ‘omai ko e pa’anga ‘e 4 hono faka’avalisi. ‘A ia ko e feleti ko e peseti ‘e 8 ‘oku tukuange ko ē ki he ngaahi, ‘a ia ‘oku fakangofua ko ē ‘e he Va’a Pule Fe’unga, ka ko e ongo kautaha pē ena ‘e 2 ‘oku pisinisi ‘uluaki ‘oku ‘uhinga ia ki he kautaha ‘e taha. Pea ko e pisinisi 2 ‘oku ‘uhinga ia ki he kautaha ‘e taha, ka ko e ongo kautaha ia ‘oku na hanga ko ē ‘o hū mai ‘a e moa ‘i he taimi ni ki Tonga ni.

‘Eiki Sea: ‘A ia ko e 4 ki he puha moa ‘e taha.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia.

‘Eiki Sea: ‘A ia ko e talanoa ko ē ‘aneafi ko e pa’anga ‘e 30 ‘oku hala?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia. ‘A ia ‘oku hala ‘a e fika ko ē, ko e ‘uhinga ia ki he taimi ko ē ‘oku ‘ave fakamovetemovete ai ha uta pē ko ha’ate puha, ‘oku ‘i ai pē fa’ahinga *size* ‘oku ‘i he fakamatala mei he ‘Otuanga’ofa ‘oku kamata mei ai, pea ka fa’o ha puha lahi ‘o hao ai ha puha moa mo ha uta kehe ‘oku ‘i he pa’anga pē ‘e 30, ‘o fakatatau ki he *size* ko ē ‘oku nau tu’utu’uni ki he uta. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā. Me’a mai ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Fakamālō'ia Pule'anga he vave nau ngāue ki he 'isiu hiki totongi puha moa

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Nōpele, mo e Fakafofonga 'o e Kakai, kae 'uma'ā 'a e kakai mei he ope 'oku nau me'a mai.

'Eiki Sea ko e me'a foki ko eni ko au na'a ku hanga 'ohake eni 'Eiki Sea, Tu'apulelulu uike kuo 'osi, 7731666, 'oku ou faka'amu au ke me'a mai 'a e tokotaha ko eni 'o fanongo mai ko au na'a ku tā atu 'i he Tu'apulelulu kuo 'osi mo e ni'ihi 'o e kakai 'o Vava'u na'a mau ha'oha'o 'i he telefoni ko 'emau 'ilo e me'a ko eni 'Eiki Sea.

Ka 'oku ou fakamālō atu Hou'eiki Pule'anga, vave hono tēkolo'i e me'a ko eni, ka ko hono mo'oní kuo afe 'a e kautaha ko eni 'Eiki Sea. Ka 'oku sai 'enau afé, ke sai ki he kakai 'o e fonua, ka ko e tali ko ē 'a e tokotaha ko ē na'e 'omai kia kimautolu, 'io, 'oku pa'anga 'e 30 'Eiki Sea.

'Oku ou ma'u 'aneafi 'i he fakamatala 'Eiki Minisitā pea 'oku ou 'oatu pē ke ke mea'i, koe'uhi na'a pehē 'oku mau 'omai ha me'a, koe'uhi ko 'etau fuakava 'i he Fale ni 'Eiki Sea 'oku tau fuakava 'i he me'a mo'oni. 'Aneafi 'oku ou ma'u 'a e fakamatala falala'anga 'aupito 'aneafi, pea na'e tā mai 'a e ni'ihi kiate au 'Eiki Sea, ki he me'a ko eni. Ka 'oku ou fakafeta'i, pea 'oku ou kole atu Hou'eiki Pule'anga, fakatokanga'i ange ko e pa'anga 'e 30 'i he taimi ni kuo nau talamai 'enautolu 'oku hilifaki ia ki he fakafo'ituitui, pisinisi, 'oku pa'anga 'e 800 ki he puha moa 'e fiha 'i loto 'i he koniteina, 'o ma'u mei ai 'a e fika ko ena 'oku ke me'a mai ki ai 'Eiki Minisitā, ka 'i he 'aho ni kuo 'omai ia ko e 200.

Ka 'oku ou fakamālō atu 'Eiki Minisitā koe'uhi vave ngāue ki ai, ka 'oku 'ikai ke tau fai ha'atau kumi tonuhia, ka ko e ni'ihi na'a mau fanongo kotoa 'i he ki'i me'a faka'eiki pē ko e me'a faka'eiki 'o e motu'a ko e tangata 'iloa ia 'i Neiafu, Vava'u. Pea ko e makatu'unga 'a e 'uhinga ko ē 'a e 'ilo ko ē 'a e me'a ko eni pea mo hono tali mai mei he kautaha 'anautolu 'oku nau uta e ...

<005>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu'ilakepa:Puha moa talamai 'oku pa'anga 'e 30, 'ikai ke u toe kumi tonuhia 'e 'Eiki Minisitā ka 'oku ou fakamālō atu 'ata kitu'a pea mahino 'oku 'i ai 'a e *accountable* 'a e kakai ki he me'a 'oku hoko, ka ko u kole atu ki he kautaha ko eni mou fakamolemole 'oua 'e hiki, ka 'oku 'osi tali 'e he poate ia e ni'ihi ko eni ke hiki. Kapau te mou me'a ki he ongo vaka ko ē ki he Kelesi 'oku ki'i mamafa ange kinaua neongo pē ko e faikehekehe pa'anga 'e ua ka kuo 'osi fakahoko mai 'e he kāinga Tokelau Mama'o 'enau ongo'i 'a e faingata'a'ia 'i he tu'unga mamafa 'oku uta'aki 'a e koloa kia nautolu ki Tokelau. Minisitā 'oku ou fakamālō atu mālō 'aupito e ngāue pea 'oku tau tui kotoa he 'ikai pē ke toe hoko e me'a ko eni, ka ko e fakafo'ituitui tau tokoni'i e fakafo'ituitui.

Ko e kau pisinisi tau tokanga ki ai he 'oku 'i ai pē me'a te nau malava ka 'oku 'i ai e ngaahi hingoa na'a tau fakahingoa 'aneafi ka 'oku 'ikai ke tau 'ilo'i ko hai e kau Siaina ko ia. Ko hai e ni'ihi 'oku nau fai 'a e me'a ko ia 'i loto 'i he fa'ahinga potungāue ko eni, ka ko u fokotu'u atu Sea tali loto hangamālie 'emautolu kapau ko ia 'oku mau fakafeta'i atu ke nofo pē he tu'unga totonu mo taau fakatatau mo e ivi e kakai 'o e fonua mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē Sea ko e topiki tatau pē.

'Eiki Sea: Me'a mai.

'Eiki Palēmia: Ko u fiefia Sea he me'a mai 'a e Minisitā ke fakaafe'i atu ha Fakafofonga 'a e Kakai ke kau ki he *Competent Authority* ke ne 'omai mo ha fakamatala tau'atāina 'ikai ke 'alu atu mei he Pule'anga ka ko e 'uhinga ko e ha'u tonu he 'oku kau 'i he kautaha *Competent Authority* 'oku fokotu'u atu 'a Tongatapu 5 ke me'a mai 'o kau he *Competent Authority* pea ha'u ai pē mo e fakamatala tonu 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e ha'u mei he Pule'anga kae ha'u tonu pē mei ai 'i he taimi ko ē 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ai 'a e Fale ni ki ha ngaahi me'a fekau'aki mo e *price* mo e me'a 'oku ngāue ki ai 'a e *Competent Authority* pea ko u fakamālō atu ki he Minisitā he'ene fokotu'u mai ko ia pea ko e 'oatu pē 'a e fokotu'u ki he Fakafofonga ke tokoni ai pē ki he'etau feme'a'aki mo 'etau fengāue'aki mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 5 ko eni 'oku fakanofu koe ki he *Competent Authority* 'oku 'i ai ha'o tali ki ai?

Fehu'ia ma'u'anga fakamatala ki he totongi moa

'Aisake Eke: Mahalo 'oku toe ki'i *incompetent* e me'a ia! Tapu mo e Feitu'u na mo e 'Eiki Palēmia mo e Kapineti pehē ki he Hou'eiki pea pehē ki he Fakafofonga Kakai. Fakamālō lahi atu pē au ki he Minisitā mālō 'aupito 'a e vave 'a e 'omai 'a e fakamatala ko eni, ka u ki'i 'eke fakama'ala'ala pē fakamolemole 'Eiki Minisitā. Ko e mahu'inga ko ē lahi ko ē koloa hū mai ko ē ki muli ko e ma'u'anga fakamatala ia mei fē'ia kātaki?

Tali mei he Pule'anga ko e fakamatala mei he Potungae Fefakatau'aki mo e Potungae Kasitomu

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e fakamatala pē eni na'e 'omai mei he potungāue mei he ngaahi lekooti ko ē 'oku mau ma'u 'i he taimi ni, ka 'oku 'i ai 'a e fengāue'aki mo e Potungāue Kasitomu ko nautolu 'oku ha'u mei ai 'a e ngaahi fika 'oku mau ngāue mei ai mālō.

'Aisake Eke: Ko ia Sea ko e 'ai pē koe'uhí tapu mo e Sea pehē ki he Hou'eiki e Fale Alea. Ko e 'uhinga pē au ko ia he ko e 'eke pē ke fakapapau'i mahino 'oku ha'u eni mei he Kasitomu 'a e fakamatala ko ē taimi 'e ni'ihi 'oku fa'a ha'u mei he ngaahi kautaha 'oku ha'u 'oku ki'i tō kehekehe fakamālō atu mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai mo e tohi na'a tau fakaongoongo ki ai mei he Fakafofonga 'Eua 11 'a ia ko e tohi eni mei he Kautaha Vaka ko eni 'a 'Eua 'oku lolotonga fai 'a e ngāue 'a e Kalake ke liliu faka-Tonga na'e 'omai fakapālangi, ka ko eni ko u lau hifo pē tohi ke fakafehoanaki ange pea mo e fika 'oku 'omai mei he 'Eiki Minisitā pe 'oku na tatau pē 'ikai. 'A ia ko e peesi faka'osi Hou'eiki kapau te mou me'a ki ai ko e totongi ko ē 'Eua *ferry* 'oku pa'anga 'e 3.00. 'A ia ko e puha moa ia 'e 60 'i he'enu koniteina.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u kole atu mu'a ke 'omai e tohi 'aneuhu ko e fo'i me'angāue na'a ke me'a mai'aki 'i he Fakafofonga Fika 5, ka 'i ai leva ha me'a te ke me'a mai'aki ki he Fale ni pea 'omai e tohi ko ia, ka ko u fokotu'u atu 'omai mu'a e tohi liliu ke fakatonga pea ke 'uhi ke me'a ki ai 'a e kau Mēmipa pea nau mea'i 'a e tu'unga ko eni. 'A ia 'oku nau meimei fokotu'u atu 'a 11 ka ko 'ene toe 'omai 'ene tohi ko u pehē tuku pē he 5 toe mālōlō pē 'a 11 ia

koe'uhí 'e toe fepakipaki 'etau me'a 'atautolu mei he me'a ko eni e fonua. Ka ko u kole atu ki he Feitu'u na 'omai mu'a e tohi ke me'a ki ai e kau Mēmipa pea ko u fokotu'u atu tau tali mu'a 'a e fokotu'u na'e fokotu'u he 'Eiki Minisitā Leipa poupou ki ai e 'Eiki Palēmia ke hoko e Fika 5 ko e tokotaha ke kau 'i he Poate 'a ia te nau sio pea ne 'omi e fakamatala totonu ki he Fale ni ...

<007>

Taimi : 1440-1445

Fokotu'u ke tali fokotu'u Tongatapu 5 ke memipa fakafongga'i Fale Alea ki he Va'a Pule Fe'unga

Lord Tu'ilakepa : 'Eiki Sea 'i he 'aho Monite 'Eiki Sea. 'Oku ou fokotu'u atu 'a e fokotu'u 'a e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Sea : Kātaki pē Fakafongga 'oku 'ikai ke 'i ai hatau mafai 'o tautolu ki he fokotu'u ko ia ko e me'a ia 'a e Pule'anga pea ko e me'a fakafongga'ituitui pē ia 'a Tongatapu 5 pē 'oku ne tali pē 'ikai. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai ko e totongi ko ē 'o e tute puha moa ki 'Eua 'a ia 'oku fakahū mai he tohi ko eni 'a e Fakafongga 'oku pa'anga 'e 150 ki he koniteina ko e puha moa 'e 80.

Lord Tu'ilakepa : Sea fakamolemole pē he'eku toutou tu'u ē hangē 'oku ou vili ta'e'unua ka ko e hā ko ā hono 'uhinga na'e 'omai ai ki he Falé ni. Ko 'ene 'omai pē ki he Falé ni 'o fanongo e kakai e fonua, 'io 'oku hoko ia ko e ngāue 'a e Falé ni 'a e fokotu'u ko ia 'oku 'omai 'e he Minisitā pea poupou 'a e 'Eiki Palēmia ki ai. 'I ha taha ko e Mēmipa 'o e Fale ni ka ko e Fakafongga Fika 5 ia 'o e Kakai 'o e fonua. 'Oku 'i ai e kaunga 'o e Falé ni ki ai pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau tali mu'a fakamolemole. 'Oku hoko ia ko e tokotaha ko e le'o ia 'o tautolu he Falé ni ki he Poate ko eni 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'anga. Ko e Pule'anga na'a nau me'a mai ki he Falé ni 'o me'a mai 'aki. Ko e 'ata ia kitu'a mahino mai 'oku mo'oni e Fika 7 ke *transparency* pea fengāue'aki pea mo e kakai 'o e fonua.

'Eiki Palēmia : Ka u ki'i tokoni atu pē Sea hangē ko ho'o me'a ki he founa. 'Ai pē ke tau tali 'oku tau poupou ki ai pea mau fakahū 'e mautolu ia ki he Kapineti ka fiema'u ke toki tali. Ka ko e 'uhingá pē ke 'ai pē ko e poupou toki me'a fakafongga'ituitui ia 'a e Fakafonggá pē te ne tali 'a e .. Kae mo'oni pē ho'o me'a 'oku 'ikai totonu ia ke tau *approve* 'a e mafai ko ia. Kapau pē 'e 'asi pē ko e poupou ki he fokotu'u ko ia kae toki *process* 'emautolu ia mei he Pule'anga ke kau he 'i he *membership* ko ē *Competent Authority*. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki 'ai hake pē me'a kuo 'ai ke fokotu'u ke tali kae 'ikai ke tau fehu'i mo fai ha fakamatala. Ko 'eku sio hifo ko eni ki he me'a fekau'aki ko eni pea mo e fakalūkufua 'i he'ene a'u mai ko ia ki Tonga ni, 'a ia ko e 'uhinga foki 'aku ko ē ke tau ke 'omai pea ko eni 'oku 'omai. Ke tau sio atu angé ki he tu'a puipui ko ē kimui 'i he fo'i tukuange mai ko ē mei uafu.

Ko eni 'oku ou kole fakamolemole ki he ngaahi pisinisi ko eni 'o 'Eua ta 'oku nau fai papau pē nautolu ki he lao. 'A ia ko e pa'anga 'e 78 ko ē ko ē 'oku nau fakata'u'atu 'aki mei he uafu ko ia pē. Ko 'eku hoha'a Sea koe'uhi ko e he 'osi ange ko ē 'oku tonu 'oku kei mamafa pē foki ia. 'A ia ko 'ene tu'u ko ē pa'anga 'e 78 'i 'Eua 'oku kei mamafa pea 'oku 'ikai foki ko ha fo'ui ia 'o e ngaahi pisinisi he ko ē 'oku nau fai pē nautolu ki he tu'utu'uni ko ia 'e Pule Fe'unga. Ko 'etau toe foki mai ko ē kimui ki he ngaahi me'a ko ē 'oku hoko 'i mui ko u tui ko

e me'a ia 'oku ne 'ai ko ē 'o mamafa. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'eku fakatalanoa ko ia 'aneafi 'a e sio ko ia ki he tute 'oku 'ai pea mo e feleti he ko e me'a ia 'oku ne hanga ko ē 'o fakamamafa'i.

'Oku 'ikai foki ke 'i heni 'a e fika ia ko ē 'i he ta'u 'e 2 kuohili pē ko e ta'u 'e 3 kuohili he na'a tau anga kitautolu ia ki he puha moa 'ene pa'anga 'e 50 fa'a a'u atu ki 'Eua 'oku pa'anga 'e 55. He ko eni kuo 'omai e tohi mei he'emau kautaha neongo 'oku te'eki ke tēpile'i mai 'oku fai fakapotopoto pē feleti ia. Pa'anga 'e 3 pa'anga 'e 5. Ka ko e me'a 'oku totonu ke fakafoki ia ki he *Authority* ko eni ke nau sio...

'Eiki Sea : Kātaki pē Fakafofonga 'oku kehekehe fika ko ē 'oku ke 'omai mei ho'o tohi mo e fika ko ia 'oku 'omai mei he Minisitā. Ko e me'a eni 'oku ou faka'eke'eke ki ai. Ko e fika ko ē 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisitā ko e pa'anga 'e 180 ki he puha 'oku 'i ai e puha moa ai 'e 60, 'a ia ko hono vahevahe 'oku pa'anga 'e 3 ki he puha 'a e feleti ko ia ki 'Eua. Ko e tohi ko ia 'oku ke fakahū mai 'oku lolotonga liliu faka-Tonga 'oku ke fokotu'u mai 'e koe ia 'oku pa'anga 'e 150 ki he puha koniteina 'a ia 'oku 'i ai e puha moa ai 'e 80. 'I he'ene pehē ko e feleti ko ia 'oku mou hilifaki ki he puha moa 'oku pa'anga 'e 1.87.5 'a ia 'oku ma'ama'a ange ia he pa'anga 'e 3 ko ia 'oku 'omai mei he 'Eiki Minisitā. 'Oku mo'oni 'a e tohi ko ia 'oku mou 'omai pē 'oku kehe ia mei he fakaamatala ko ia 'oku 'ave ki he Potungāue.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ko e tohi faka'ofisiale ena ia kiate koe ki he'emau kautaha.

'Eiki Sea : 'Oku pa'anga pē 'e 1.87 ki he puha moa?

Taniela Fusimālohi : 'A ia 'oku natula pehé ni Sea. Ko e taimi ko ia 'oku 'ave ai pē ha puha 'e 5 'oku 'ai leva e fakapuha. Ka ko e taimi ko ē ko ē 'oku 'alu ai ko ē 'o lahi, pea 'oku 'alu leva ki he fa'ahinga tute ko ena 'oku nau 'omai. Ko e 'uhinga pē ke tokoni pē ki he kakai 'o 'Eua he koe'uhi ko e me'a eni 'oku nau ma'u me'atokoni faka'aho mei ai. 'A ia ko e 'omai ko ia e tohi neongo 'oku te'eki ai ke tēpile'i mai ka ko e me'a ia 'oku ngāue'aki ko ē 'e he kautaha vaka he taimi ni. Ka 'oku ke ki'i puha moa 'e 4 ki'i puha moa 'e 5 pea 'oku 'ai pa'anga 'e 5. Ko e taimi ko ē 'oku 'alu ai ko ē ke, he koe'uhi kapau 'e toe 'alu ia ki he lēvolo ko ia 'e hanga 'e he ngaahi pisinisi ia 'o toe hili atu pē 'a e me'a tatau ki he ...

'Eiki Sea : Fakafofonga ko e me'a pē eni 'oku ...

<008>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Sea: ... 'i he tohi ko ē 'oku ke 'omai ko e pāleti kiki, puha moa, puha 'e 80 pa'anga 'e 150 ka ko hono vahevahe pa'anga leva 'e taha seniti 'e 87 poini nima ki he puha 'oku kehe ia mei he pa'anga 'e 3 ko ē 'oku 'omai mei he 'Eiki Minisitā ko 'eku 'eke pē 'a'aku ia ko e 'uhinga 'oku tō kehekehe 'ū fika pē ko fē 'oku tonu ke fakatonutonu ki ai e ngāue 'a e potungāue he ko ena ko e tohi mei he ...

Taniela Fusimālohi: Totonu ke fakatonutonu e fika 'a e 'Eiki Minisitā he 'oku tonu ko e fika eni 'a mautolu 'oku 'omai 'e he ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea 'ai ka u ki'i tokoni atu. Fakafofonga, he 'ikai ke lava e 'Otuanga'ofa ia 'o hū ki 'Eua. Ko e pa'anga 'e taha pē ena honau vaka ki 'Eua. Ko e pa'anga

‘e tolu ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Minisitā ia mei heni ki Vava’u. ‘A ia ‘oku tonu pē fika ia ‘oku ‘omai he Minisitā ko e fika ia ko ē ‘a e, tukukehe kapau ‘oku ke me’a mai ‘oku ...

'Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Nōpele ko e peesi faka’osi ko eni e lipooti e Minisitā ‘oku fekau’aki ia mo e totongi ‘o e puha moa ki ‘Eua, ‘Ohonua, Tēpile Fika 3.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki’i tokoni atu Sea. ‘E Sea ko e ko e ko e totongi ko ē ‘oku ‘oatu ko ē he Tepile 3 ‘oku mo’oni pē Fakafofonga ia ko e totongi ia ko ē kuo tali ‘e he, ‘i he *Competent Authority* ke pa’anga ‘e, ‘o fakatatau mo ‘enau lahi ko ē ‘enau puha he ‘oku tō kehekehe pē foki ‘oku ‘i ai ‘a e puha ia ‘a nautolu ‘oku hao pē ai ‘a e puha moa ‘e 80 ai e puha ‘oku hao ai e 60 ka ko e totongi ko ē ‘oku tali ke nau ngāue’aki ka ko e ‘uhinga ‘ene ‘alu hifo ‘a’ana ia ki laló ko e ko e me’a ‘ata’atā pē ‘a e kautaha vaka ko eni ‘i he’enau ‘ofa honau kakai ‘a ia ‘oku tonu ke toe ma’ama’a ange e moa ‘i ‘Eua ‘i he fu’u ‘ofa ko eni ‘a e kautaha vaka ko eni ‘a ‘Eua ka ko e totongi eni ia ‘oku tali ko ē ‘e he *Authority* te nau lava pē nautolu ‘o *charge* ‘o a’u ki he pa’anga ‘e tolu ka ‘oku nau lī pē nautolu he 1.87 pea ko e ko e fakamahino atu pē Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā ko e me’a ia ko u ‘uhinga ki ai ‘o kapau ‘oku ma’ama’a homou feletí tonu ke fakafehoanaki ia pea mo e mamafa ko ē puha moa ‘i ‘Eua ‘o hangē ko e fakamatala ko ē ‘Eiki Minisitā ‘oku faka’atā atu ki he pa’anga ‘e tolu ka ‘oku mou pa’anga ‘e taha seniti ‘e 87 pē moutolu. ‘A ia ‘oku tonu ke ma’ama’a ange homou moa ‘i ‘Eua Fakafofonga.

'Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko ‘eku ‘ilo ‘a’aku ia ‘oku ngāue’aki nau fai pau pē nautolu mei he 78 pē toe si’i ange ai ‘enau fakatau atu ‘a e puha moa, ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia ko e fika ē ia ‘a e *Competent Authority* he anga ‘enau sio ka ko e fika ē ‘oku mau ke tokoni ko ē ki he kakai. Ka ko ‘eku poini ‘a’aku ia Sea ko e ongo’i ko ē ‘e he kakai ‘oku mamafa e puha moa ‘oku kei ‘i ai pē ia neongo e tonu ‘a e ‘ū fika. Pea ko hotau fatongia ‘a tautolu pē ‘e fēfē leva ke ma’ama’a ange ia he na’e ‘osi pa’anga ‘e 50.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki’i tokoni ai pē kole pē mu’a ki he Fakafofonga kātaki ke u ki’i tokoni atu. Ko e, ko hono hū mai ko ē moa ki he fonua ni na’e lahi e ngaahi kautaha na’a nau hū mai pea ko e makatu’unga he hikihiki ko ē totongi ‘o e koloa ‘a ē ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o mapule’i kuo holomui leva ‘a e ngaahi kautaha kehe ia mei hono hū mai ko ‘enau sio ki he’enau tupu ko ē ‘e ma’u ko e fepōtalanoa’aki mo e ngaahi kautaha *wholesaler* ko eni ‘oku ‘i ai pē foki ‘enau totonu ke ma’u ha’anau tupu ‘i he ngāue ko ē ‘oku nau fai ke fakapapau’i ‘oku a’u mai e koloa kiki ko e fatongia ia ma’a e fonua. Pea ‘oku fetūkuaki leva ai e fakafuofua ki he me’a te nau fiemālie ‘o ma’u ai ha’anau tupu pea mo ma’u ‘e he kakai ‘a e moa ‘a ē ‘oku nau ma’u mo’ui mei ai he ‘aho kotoa.

Ko e ko e ‘oku ‘ikai ko ha ‘ai eni ia ko hano fakamanamana’i ‘e Sea pea ka a’u atu pē ki ha tu’unga ia ‘oku ongo’i ‘e he ngaahi kautaha ia ko eni he ‘ikai ke toe ma’u ha tupu ia he ‘ikai ke nau toe hū mai ‘e nautolu ‘a e moa he na’e ‘osi a’u ki he kautaha ‘e 9 na’a nau hū mai e moa pea ‘oku ‘alu pē eni ‘oku toe pē toko ua. Mahino pē ‘a e ngaahi fe’auhi fakapisinisi ia ka ko e me’a ‘oku nau kole mai pea makatu’unga mei ai he fakafuofua’i ko ē ‘e he Va’a Pule Fe’unga ke nau kei lava pē ‘o ‘omai e moa ma’a hotau kakai ko e ko e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘a e Fakafofonga Fika 11 hangē pē ko ē nau lave ki ai ‘aneafi ‘oku tau tōfuhia katoa vivili ‘aupito ‘eni ia pea ‘oku kau ai mo homau ngaahi vāhenga ‘a kimautolu ko eni ‘oku fokoutua atu mei he Kapineti ka ko e makatu’unga eni e alea ke kei ai ha kautaha ke nau hanga ‘o fai e sēvesi ko

ia he ko e me'a pē 'oku si'i ma'u mo'ui mei ai hotau kakai 'i he kuonga ni makatu'unga he'ene toe ma'ama'a ange. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ke u tokoni atu mu'a ki he feme'a'akí pea tapu pea mo e Sea. 'Oku ou, 'oku ou puputu'u he 'ohovale pē 'oku tau ō mai tautolu 'o fai e ngāue 'a e *Competent Authority*. Ko e *issue* na'e 'ohake ko e faka'ohovale ki Vava'u 'a e fakatau e puha moa he 108. Ko eni kuo 'osi 'omai 'a e fakamatala ko eni 'oku ou fiemālie au ki ai he 'oku 'uhinga lelei pē ia Sea. Ka ko e solova'anga e *issue* ko eni Sea ...

<009>

Taimi: 1450 – 1455

Paula Piveni Piukala: ... na'á ku lave ki ai 'aneafi. Ko e 'ohovale 'a e kakai, ke fakafatongia'i e Minisitā mo 'ene Potungāue ki he māhina kotoa pē. Pe ko e taimi kotoa pē 'oku mafuli ai e totongi e puha moá 'oku nau hanga 'o *announce* ke 'oua 'e 'ohovale e kakai. Tatau ai pē kiate au ia pe 'oku 78 he 'oku 'ū *valuable* ko ē ko e 'oku tau talanoa aí, 'e femaliuliu'aki pe ia. Kaikehe 'oku 'omai me'i he *competent authority*, ke ō atu e kakai. Ko e me'a ia 'oku nau 'amanaki ki ai.

Ko e 'uhinga pē hono 'omai 'ona 'e he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'ú ko e 'ohovale 'a e kakai. 'Amanaki 'oku malu e vaká, tā ko ē 'oku nau ō atu 'oku popo e vaká. Ko e fo'i 'ohovale ia 'oku tau fiema'u ke 'ouá. Ke ta'ofi ke toe 'ohovale pehē e kakai, ko e poini ia 'oku ou fokotu'u atú ka tau 'unu. Ko e tohi ia ko ena 'okú ke fakamatala ma'i ke toki 'ai 'o liliú 'oku 'ikai fiema'u ia. He 'oku 'ikai ko ha fatongia eni ia 'o tautolu ke tau ō mai 'o fihia he me'a fakatekinikale hono fika'i e *price*.

Fokotu'u ke fakahaa'i he Pule Fe'unga he māhina kotoa totongi a'u ki ai puha moa

Kuo 'osi 'omai e fakamatalá 'o mahino ka ko e founga ke ne *mitigate* ke 'oua 'e toe 'ohovale 'a e Fakafofonga Nōpelé 'aki e hanga 'e he *Competent Authority* 'o *announce* he māhina kotoa pe, kakai e fonuá ko e totongi eni e puha moa, 'oua toe mā'olunga ai. Līpooti mai ki heni kapau ko e anga ia e fakakaukaú. Kapau 'oku faihala hangē ko e me'a na'e 'omaí. Ka ko 'eku 'uhingá ka tau 'unu he 'oku 'osi mahino e 'isiū, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko u fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā hono 'omai e 'ū fiká tā ko ē 'oku 'osi lelei pe 'ū fiká ia. Ka ko e 'uhinga ko ē ki he mamafá 'oku mahino ngofua pe ia. Ka ko e tukuange ke tau 'unu atu kae tuku ki he *Competent Authority* ke toe sio ki ai. He 'oku mahino ia ta ko ē na'e 9 e kautaha ko eni 'oku 2. Pea 'oku pau ke na alea naua ia ki he 'u me'a ia. Mahalo ko e me'a ia 'oku tu'u ai pe 'i 'olunga he me'á pea 'oku ou pou pou atu ai pē ki he fokotu'ú ke tuku atu ki he *Competent Authority* ke toe fai ki ai ha sio, mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku kei tu'u pē fokotu'u ko eni e Fakafofonga Nōpele 'o Vava'ú ke tau fakatokanga'i 'a e fokotu'u ko eni me'i he 'Eiki Palēmiá. 'Oku ou tui Hou'eiki 'oku tonu pe ke tau fakatokanga'i, 'oua te tau toe pāloti'i 'e tautolu Hou'eiki. Ko e me'a ko iá 'i hono fai 'e he Pule'angá.

Veivosa Taka: Sea

'Eiki Sea: Fakafofonga

Veivosa Taka: Ha ki'i faingamālie pe Sea

'Eiki Sea: Fakafofonga Ha'apai, me'a mai

Tokanga Ha'apai 13 ki he totongi puha moa 'i Ha'apai

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko u fakamālō koe'uhí ko e ngāue lahi kuo mou fakahoko, tau lava ai 'o mou me'a totonu ki he ngaahi totongi. Pea ko 'eku ki'i fehu'i pe 'aku ia ki he 'Eiki Minisitā, ko e tu'u ko eni 'a e puha moa ko ē 'oku tonu ke 'i Ha'apai. Ka 'oku kei 80 pe 'a Ha'apai ia, 85 ka ko 'eku 'uhingá pe ko e koloa fo'ou ia.

Ko e tu'u eni he taimi ni 'i he falekoloá pe ko e kehekehé ko e hā e tu'unga ko ē. Ko u tali 'e au e fokotu'u ko eni 'oku 'omai 'e he Minisitā e mahu'inga ko eni. Ka ko e mahu'inga ko ē 'oku 'i Ha'apai he taimi ní 'oku kehe ia. 'Oku 85 e falekoloa 'e taha pea 80 e falekoloa 'e taha, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'a e Falé. 'Io 'oku mo'oni pe me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofonga Ha'apai ka ko e makatu'unga pe ia he 'oku ki'i kehe pe, kehekehe pe foki 'a Vava'u pea mo Ha'apai he. Neongo 'oku ofi mai ange 'a Ha'apai ia ka ko e faingamālie ko ē ngaahi vaká ke afe atu ai. Pea ko e tu'unga pē ia 'a e fika ko ē 'oku ma'u ko ē meí he Potungāué. Ko e tō kehekehe ko ena he 80 pea mo e 78 'a Vava'u kae 80 'a Ha'apai. Pea ko e 85 ko e ongo kautaha pisinisi foki 'e 2 hangē ko ē na'á ku fokotu'u maí. 'A ia ko e fika pe ena ia 'oku ma'u mai ko ē meí he Potungāué, mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Sea ko u fanongo pe au ki he me'a 'a e Minisitā. Ko u tui Sea 'oku 'ikai ke fea ke fai e faka'uhinga ko iá ki Ha'apai. Ko e 'uhingá Sea he 'oku makatu'unga foki e *mark up* ia meí he totongi ko ē he vaká. 'Oku ma'ama'a ange 'a Ha'apai 'i Vava'u. Pea kapau ko e faka'uhingá ē 'oku 'omai 'oku 'ikai ha fu'u 'uhinga lelei 'Eiki Sea ke ne faka'uhinga lelei 'i 'a e 78/80 he 'oku ma'ama'a ange 'a e utá ki Ha'apai Sea, mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ko e ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofongá, 'io 'oku mahino ia. Ka 'oku kehekehe lahi 'aupito 'a e totongi ia ko ē 'i Pangaí pea mo hono toe totongi ko ē 'ene 'alu ko ē 'o a'u ki he ngaahi 'otu motú. 'Osi mahino pe 'a e totongi ia ko ē, 'a e *price* ko 'oku fika'i 'e he *authority*. Ka ko 'ene toe 'alu ange ko ē ki he tukui motú 'oku toe hilifaki mai leva 'e he ngaahi, 'e he fanga ki'i kautaha *retailer* 'enau fanga ki'i totongi ai. 'A ia 'oku 'ikai ke fu'u ...

<010>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... lahi fēfē ka ko e 'uhingá 'oku mo'oni 'aupito pē me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofongá ka ko 'ene *price* ko ē 'ene toe 'alu ki he tukui motú 'oku toe ki'i 'alu hake ai Sea. Ka 'oku kole pē ki he Fakafofonga Ha'apai ke tuku mai pē ha faingamālie ke

kātaki pē mu’a kae toe fai ha vakai ki ai ‘a e, mo e potungāué na’a ‘oku ‘i ai pē ha tōnounou he anga ‘a e ngāue ‘a e *authority* pea mo e kau ngāue ‘a e motu’á ni kae tuku mai mu’a ke toe fai ha sio ki ai te u toe foki hangatonu mai pē au ki he Fakafofongá ‘apongipongi. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakafofonga Ha’apai 12 ko e peseti ‘e 5 ‘oku tānaki ki he totongi ki he ngaahi motú. ‘A ia ka ko e konga ia ‘e mamafa e koloá ‘oku ...

Mo’ale Finau: ‘Io Sea kapau ko ia ia ‘oku ...

‘Eiki Sea: Hilifaki he *Competent Authority*.

Mo’ale Finau: ‘E ki’i *make sense* pē ‘uhingá foki uta mei Pangai ... ‘oku ‘i ai e lolo, mahalo ‘oku ‘uhinga lelei pē kae sai pē ko eni ‘oku me’a mai e Minisitā ‘e toe, mahalo pē na’a ‘oku toe ‘i ai ha me’a kehe.

Veivosa Taka: Sea ko e poupou pē au ki he ‘ū me’a ‘oku fakahoko haké. Tapu mo e Feitu’u na. Ko Foa ‘oku lolotonga 80, ko Pangai ‘oku lolotonga 85. ‘A ia mahalo ko e kautaha fika uá ē ‘i Pangai ko e fika ‘uluakí ē ‘i Foá ka ‘oku kau foki ‘a Foa he motú. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘E Sea ko e ki’i faka’osi pē. ‘Oku lolotonga ‘i ai e ngaahi hopo ‘oku faka’ilo he potungāué ‘a e ngaahi kautaha koloa ‘a ia ‘oku ‘ikai ke nau fai pau ki he ngaahi tu’utu’uni ko ení. Kuo ‘osi fakahoko pea mo e tu’utu’uni ‘i he Fakamaau’anga Polisi ‘i Vava’u ki he ngaahi kautaha ‘oku nau toe hiki e ngaahi totongi ko eni e koloá kau ai e moá, ka nau ka toe ‘asi ange ‘i he Fakamaau’angá kuo pau ke tautea’i kinautolu. Ka ko e, kuo a’u e ngāue ‘a e potungāué ki ai ke a’u ki he Fakamaau’angá hono ‘oatu ‘a e ngaahi kautaha koloa ‘oku ‘ikai ke nau fai pau ki he tu’utu’uni ko eni ‘a e Pule Fe’ungá. Pea ‘oku mau ngāue ki ai Sea mahalo ko e ngaahi tō kehekehe ko ē ko e me’a ia ‘a e kau pisinisi ka ‘oku fai pē ngāue ki ai ke ‘oatu ke fai hano fakatonutonu. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Kau Fakafofonga, ‘oku ‘ikai ko e feitu’u eni ke ‘omai ki ai homou lāunga. Ko eni ‘oku ‘osi ‘oatu e tēpilé mo e fiká, mou ō ki he ‘ū falekoloa ko ena he ‘otu motú ‘o hiki pe ‘oku tatau pe ‘oku hala, kapau ‘oku ma’olunga hē mou ō ‘o lāunga ki he ‘Eiki Minisitā ke ne hanga ‘o faka’ilo e potungāue ko iá ‘a e ‘ū kautaha ko ē ‘oku nau maumau’i e laó. Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā hono ‘omai e lipooti ko ení.

Lipooti Fakata’u e ‘Omipatimení 2021/2022

Hou’eiki tau hoko atu ki he tau fika 5 ‘etau ‘asení ko e Lipooti Fakata’u e ‘Omipatimení 2020/21, 21/22. Ko ‘eku manatú ko e Lipooti Fakata’u e ‘Omipatimeni 2020/21 na’e ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ai e lipooti ko iá. Ko e lipooti ko ē 2021/22 na’e ‘i ai ‘a e kupu ‘i he fakamatala fakata’ú na’e ‘i he lea faka-Pilitāniá ka na’e tonu ke liliu faka-Tonga. ‘A ia ko hono fakafoki mai ko ení Hou’eiki ‘oku tufa atu pē ‘a e fakatonutonu pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi liliu kehe ‘oku toe tānaki atu ‘oku fakatokanga’i ‘i he taimi ko ē na’e fakafoki ai ‘a e lipooti ‘oku toe fakahū fo’ou mai Hou’eiki. Te u kole ki he kalaké ke ne lau mai ‘a e tohi fakafoki mai ‘aki e lipooti e ‘Omipatimení.

Kalake Tēpile: Ko e ‘ulu’itohi pē ‘a e ‘Ofisi e ‘Omipatimení.

‘Aho 17 ‘o ‘Epeleli 2023.

Fakatu'asila mai ki he,

Kalake Pule Fale Alea
Gloria Pole'o
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

1. Fakamatala Fakata'u 'o e 'Omipatimeni ki he Ta'u Fakapa'anga 2020/2021
2. Fakamatala Fakata'u 'o e 'Omipatimeni Fakatonutonu ki he Ta'u Fakapa'anga 2021/2022

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu 'oku 'ikai ha fakatonutonu ki he Fakamatala Fakata'u 'a e 'Omipatimeni ki he Ta'u Fakapa'anga 2020/2021. 'Oku 'oatu fakataha mo e tohi ni 'a e tatau tohi na'e fakamo'oni mo sila'i 'o 'oatu 'i he 'aho 9 'o Sepitema 2021.

Ua, ka ko e ngaahi fakatonutonu ki he Fakamatala Fakata'u Fakatonutonu 'o e 'Omipatimeni ki he Ta'u Fakapa'anga 2021/22 'i he peesi 8, 10, 11, 18 'o pehé ni.

'I he peesi valú, konga (A). To'o 'a e palakalafi ua 'o fetongi'aki 'a e palakalafi ko eni. ...

<002>

Taimi: 1500-1505

Kalake Tēpile:

Ko e tu'u fakapa'anga na'e ngata ki he 'aho 30 Sune, 2022, na'e ngāue'aki 'e he Va'a 'Omipatimeni, Fale'i Tataki Ngāue mo e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue 'a e peseti 'e 97 na'e ngāue'aki 'e he 'emau fakatotolo 'a e peseti 'e 90 'o 'ene patiseti na'e alea'i ki ai. Na'e ngāue'aki 'e he Va'a 'o e Pule Lahi 'a e peseti 'e 90 'o 'ene patiseti, pea peseti 'e 8, ko eni valungofulu peseti 'e 8.87 na'e ngāue'aki 'e he Va'a ki hono Tau'i 'o e faihala, na'e ngāue'aki 'e he Va'a ki he Fetu'utaki mo e *Media* 'a e peseti 'e 87, pea fe'unga mo e peseti 'e 73 na'e ngāue'aki 'e he Va'a Tataki Ngāue 'i he patiseti na'e vahe'i ki ai.

Konga E:

To'o 'a e ongo tēpile 'i he peesi 8 'o fetongi'aki 'a e tēpile fo'ou 'e 2 'oku ui ko e tēpile 1 mo e tēpile 2 'o hangē ko ia 'oku hā atu 'i lalo.

Tēpile 1:

Ngaahi Fakamole 'a e ngaahi Va'a Ngāue (*si'i*)k'i he ta'u na'e ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2022.

Tēpile 2:

Peseti 'o e ngaahi vāhenga 'i hono fakahoa ki he ngaahi ngāue 'a e ngaahi polokalama si'i.

(Fakafika 'o e tēpile ko e tēpile 'e 3)

Ngaahi Potungāue mo e Pisinisi ‘a e Pule'anga.
Ngaahi lāunga ki he ‘ofisi ‘i Tongatapu.

Konga (h):

Ngaahi sipela hala.

‘I he peesi 9 ‘oku hā ai ‘a e ta’etotongili. ‘Oku fakatonutonu ia ki he ta’etotongi. ‘I he peesi 16 ‘oku hā ai ‘a e (m. f) ‘a ia ko e ‘Otuanga’ofa ‘oku fakatonutonu ia ki he *MV* ‘Otuanga’ofa.

‘I he peesi 11, kupu si’i -

(a) fakafika e tēpile ko e tēpile (4). Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule'anga, *Public Enterprises*, Lāunga ki ‘Ofisi Tongatapu.

(e) Ko e fika kātoa 30 ke liliu ia ki he 29. ‘I he peesi 18 ke fetongi ‘a e palakalafi 2, ‘uluaki kolomu na’e faka-Pilitania ‘aki ‘a e faka-Tonga ko eni. Na’e ngāue ‘a e tokotaha lāunga ‘i Falemahaki Vaiola, na’e iku mei ha talanoa fakakata ke hoko ai ‘a e tā pē tūkunga fisikale, na’e ‘ikai fai ‘e he potungāue ha ngāue ‘o fekau’aki mo e tā, na’e fakahā ‘e he tokotaha lāunga, na’e totonu ke faka’ilo ‘a e tokotaha na’a ne fai ‘a e tā pea kapusi mei he ngāue.

Ngaahi Liliu:

Tēpile, kolomu ko ia ‘oku ‘ulu’itohi ‘aki ‘a e feitu’u ‘oku hā ai-

‘I ha feitu’u pē ‘oku hā ai. Fakalea lolotonga KOVITI-19, fakatonutonu KOVITI-19, ‘a ia ko e fakalea lolotonga ‘i he lea faka-Pilitania ia ko e *COVID-19*.

Feitu’u ‘oku hā ai -,

‘A ia ko e fo’i lea faka-Pilitania ko e *good governance*, pea ‘oku fakatonutonu ia ki he faka-Tonga ko e pule lelei. ‘I he fakalea lolotonga, ko e fo’i lea ko e *total*, pea ‘i hono fakatonutonu ki he faka-Tonga ko e kātoa.

Ko e *National Retirement Benefit Fund*, ko e Sino’i Pa’anga Fakafonua ki he Ngaahi Monū’ia Mālōlō. Ko e *Tongan the post*, pē ko e Positi ‘Ofisi.

Faka’apa’apa atu

‘Alisi N.A. Taumoepeau (KC) (*Fakamo’oni ki ai*)

‘Ofisa Pule Ngāue mo ‘Omipatimeni Fakataimi.

<005>

Taimi: 1505-1510

Eiki Sea: Hou’eiki ko e ‘uhinga ko e ‘uhinga na’e fakafoki ai eni ke fakalelei’i ko e peesi fika 18 ‘a ia ko e fakaikiki ki he tā na’e fakahoko ki he kau ngāue. ‘A ia ko e lipooti eni mei he Potungāue Mo’ui na’e fakafoki koe’uhí ko e kupu ko eni pea ‘oku ‘omai eni ‘oku ‘i ai mo e ngaahi liliu mo e ngaahi fakatonutonu kehe ‘oku tākaki mai pea ko ia ‘oku fakaikiiki atu he tohi na’e toki lau atu. Ko e lipooti fakata’u eni Hou’eiki ‘oku fokotu’u atu kole ki he Kalake ke...

Fokotu’u tukuhifo Lipooti Fakata’u ‘Omipatimeni ke alea’i he Komiti Kakato

Paula Piveni Piukala: Fokotu’u atu Sea ke tukuhifo mu’a ‘a e lipooti ko eni ki he Komiti Kakato.

Pālōti’i ‘o tali tukuhifo Lipooti Fakata’u ‘Omipatimeni ki he Komiti Kakato

'Eiki Sea: ‘I ai ha poupou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 7? Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali ke tukuhifo ‘a e Lipooti Fakamatala Fakata’u ‘Omipatimeni ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai e toko 10.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘ikai ke loto ki ai e tokotaha Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 5.2 ‘etau ‘asenita ko e Lipooti Folau Fika 13/2023 Fakataha Faka- Fale Alea Fakamāmani lahi *Global Parliamentary Forum* pē ko e *GPF* ‘i ‘Amelika ‘aho 10 ki he ‘aho 11 ‘Epeleli 2023. Kole atu ki he Kalake ke lau mai e tohi ‘oku fakahū mai’aki ‘a e lipooti.

Lipooti Folau Fika 13/2023 Fakataha Faka- Fale Alea

Kalake Tēpile: Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho 5 Mē 2023

Ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga

Fekau’aki mo e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 13/2023 ki he Fakataha Faka-Fale Alea Fakamāmani lahi (*Global Parliamentary Forum*) ‘i Uasingatoni VK ‘Amelika (*Washington DC United States of America*) ne fakahoko mei he ‘aho 10 mo e 11 ‘o ‘Epeleli 2023.

Ko u faka’apa’apa ke fakahoko atu ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he fakataha Faka-Fale Alea Fakamāmani lahi (*Global Parliamentary Forum*) na’e fakahoko ki he ‘Ulu’i ‘Ofisi ‘o e Pangikē ‘a Māmani (*World Bank Group*) mo e Kautaha ki he Sino’i Pa’anga Fakavaha’a Pule’anga (*International Monetary Fund*) ‘i Uasingatoni Vāhenga ‘Amelika (*Washington DC, United States of America*) mei he ‘ aho 10 ki he 11 ‘o ‘Epeleli 2023.

Na’e tali ‘e he Fale Alea ‘a e folau Faka-Fale Alea ko eni Tu’utu’uni Fika 39A ‘o e ‘aho 21 Fepueli 2023.

Faka’apa’apa atu

Fakamo'oni 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana
Tokoni Sea 'o e Fale Alea pea mo e Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Ha'apai

Mo 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai ma'a Tongatapu 5
Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Io kole atu pē ki he Kalake ke ne lau mai ai pē lipooti mei he kupu fika 4.

Kalake Tēpile: Kupu 4 'i he peesi fika 4 'Asenita ki he teuaki fakataha 'i 'Epeleli 2023 'a e Pangikē 'a Māmani mo e *IMF* pea mo e hoko atu (*Agenda for World Bank Group and IMF Spring Meeting and beyond*)

Ko e 'asenita 'o e fakataha 'oku fakatefīto 'i he

- I. Fokotu'utu'u ki he fakaakeake faka'ekonōmika mo hono solova 'o e hikihiki ma'olunga 'i he totongi 'o e koloa 'oku ne uesia lahi 'a e ngaahi fonua kae tautautefito ki he kakai masivesiva.
- II. Tau 'i 'Iukuleini pea mo 'ene uesia lahi 'o e fefakatau'aki fakavaha'a pule'anga...

<007>

Taimi: 1510-1515

Kalake Tēpile : *international trade* mo fakafeitu'u *Regional*.

iv. Lahi 'a e faingatā'ia 'i he totongi fakafoki 'o e nō 'a e ngaahi Pule'anga mo e sekitoa tautaha *Public & Private Debts distress*.

5. Fiema'u ke fakalahi 'a e pa'anga tokoni 'a e Pangikē 'a Māmani ki he ngaahi fonua kei langa fakalalakaka *IDF Funding*.

Vi. Fiema'u ko e fakalahi 'a e pa'anga ke inivesi 'i he Mo'ui mo e Ako ko e teuteu lelei ia ki he mahaki faka'auha ka hoko.

Vii. Fiema'u ke fakalahi 'a e pa'anga ki he tokoni ki he feliuliuaki 'a e 'ea 'i hono fakasi'isi'i mo e tokonia 'a e tu'unga mateuteu ki ai.

viii. Ko e toe fakalelei'i ange 'a e fengāue'aki 'a e Pangikē 'a Māmani 'i hono fatongia ko e tokoni fakapa'anga mo fale'i ki he langa fakalalakaka pea mo e ngāue 'a e *IMF* ki he tokoni ki he tu'unga ma'uma'uluta fakapa'anga 'a e ngaahi fonua mēmipa.

5. Ngaahi faingamālie mo e pole 'i he halafononga ki he fakaakeake faka'ekonōmika 'oku lanu mata pē sai ki he 'ātakai (*opportunities & challenges on the road to cleaner recovery*). Ko e tupu faka'ekonōmika 'i he kaha'u kuo pau ke ha'u mei he tupulaki 'a e ngāue 'oku kau lelei ki he 'ātakai pē *green growth*. Ka ko e liliu ko eni, ki he ngāue faka'ekonōmika fo'ou kuo pau ke taau mo totonu pea 'oku fiema'u leva 'e he ngaahi fonua kotoa 'o māmani ke fakalahi 'a e pa'anga 'oku faka'atā ke fakahoko 'aki 'a e liliu fo'ou ko eni ki he ngāue faka'ekonōmika. 'Oku fiema'u leva 'e kinautolu 'oku ha'a nautolu pē ko e kau ma'u 'inasi pē *shareholders* 'a e Pangikē 'a Māmani mo e *IMF* pehē ki he ngaahi pisinisi mo e ngaahi hoa ngāue ke fakalahi 'a

e ngāue ki he lelei fakalūkufua ki he ngaahi fonua tautautefito ki he feliuliuaki ‘a e ‘ea. Ko e pole lahi taha ia ‘o e taimi ni.

‘Oku fakafuofua ‘a e fiema’u ki he pa’anga ‘Amelika ‘e 2.5 tiliona ke tånaki mai ki he ta’u kotoa ‘o a’u ki he 2030 ke a’usia ‘a e taumu’a ne fokotu’u ‘i Palesi felāve’i mo e feliuliuaki ‘a e ‘ea pea pehē foki ‘a e ngāue ki he taumu’a fakamāmani lahi ki he langa fakalalakaka tu’uloa pē *SDG*. ‘Oku ngāue fakataha ‘a e Pangikē ‘a Māmani mo e *IMF* ki he kaveinga ko eni.

‘I he ta’u kuo ‘osi ne lava ‘e he Pangikē ‘a Māmani ‘o ma’u ‘a e pa’anga ‘Amelika ‘e 31.7 piliona ke tokoni’i ‘a e ngaahi fonua ki he pole ‘o e feliuliuaki ‘o e ‘ea, pea ‘oku lolotonga fai ‘a e ngaahi alēlea ki ha halafononga fo’ou ke malava ‘o ma’u ‘a e pa’anga fe’unga ki he ngaahi ngāue ke solova ‘aki ‘a e ngaahi pole lahi ‘oku fehangahangai mo e langa fakalalakaka ‘o kau ai ‘a e feliuliuaki ‘a e ‘ea. Lolotonga ia kuo ‘osi fakamo’oni ‘e he *IMF* ‘a e fuofua aleapau mo e ngaahi fonua ki hono fokotu’u ‘a e sino’i pa’anga talāsiti fo’ou ki hono tanumaki ‘a e longomo’ui mo e tu’uloa.

‘I he te u ki he fakataha fakamāmani lahi ka hokó ‘a e ngaahi fonua felāve’i mo e feliuliuaki ‘a e ‘ea pē *COP 28* ‘e malava ai ke mahino ‘a e lahi ‘o e pa’anga ‘e ala tånaki ki hono paotoloaki ‘o e langa fakalalakaka ‘i he ‘ātakai lelei pea pehē ki he ngaahi faingamālie mo e pole ki hono a’usia ‘a e taumu’a ke ‘ikai ke toe ‘i ai ha lahi hono ‘uli’i ‘o e ‘ātakai pea pehē ki he ngaahi founa ke fakalelei fakafonua fakafeitu’u pea mo fakamāmani lahi foki.

6. Mateuteu fakapa’anga ki ha faingata’a fakamāmani lahi *financing preparedness for global crisis*. Lolotonga ‘a e ngaahi ngāue ‘i he fekuki mo e mahaki faka’auha *COVID-19* ‘oku mahino ‘i he fiema’u ke toe fakamālohi ange ‘a e fokotu’utu’u ngāue fakamāmani lahi ki ha tu’unga mateuteu ki he kaha’u. ‘Oku fiema’u ‘a e pa’anga lahi ange ke fakapapau’i ‘oku ngāue lelei mo vave ‘a e fokotu’utu’u fakamāmani lahi ko eni pea ke...

<008>

Taimi: 1515-1520

Kalake Tēpile: ... ke ta’ofi ha hopo ha nounou fakame’atokoni ‘i he kaha’u. Kuo ‘i ai ‘a e palani ‘a e *IMF* ke tau’i ha mahaki faka’auha ‘i he kaha’u pea fokotu’u ‘a e ngaahi tāketi ngāue mahino mo e ngaahi ngāue ke fakahoko ‘i he fakamole ‘e ala malava ke fua. Ko e poupou ‘eni ki he ngāue ‘a e Kautaha Mo’ui ‘a Māmani (*WHO*) ‘i he polokalama ma’u vave ‘a e me’angāue Kōviti-19 pea pehē ki he ngāue ‘a e Pangikē ‘a Māmani Kautaha Fefakatau’aki ‘a Māmani (*WTO*) pea mo e ngaahi tokoni kehe.

‘Oku mahu’inga ‘a e ngāue ‘a e kau Fakafofonga Fale Alea ki hono ‘ai ke taliui ‘a e Pule’anga pea mo hono teke ke ngāue’aki ‘a e ngaahi tu’utu’uni ngāue mahu’inga ‘o ka, tu’utu’uni mahu’inga ‘oku fakamāmani lahí.

7) Feau ‘a e tōnounou ‘i he teu tangata ki he to’utangata ka hoko. Palopalema fakaako, ngāue pea mo e poto’i ngāue. Ko e lahi taha ‘o e ngaahi fonua masiva ‘oku tupu ‘a e tokolahi ‘a honau kakai ‘oku nau ‘i he ta’u ngāue (*working age*) pea ko e toenga ‘o e kakai mei he ta’u 25 ki lalo ‘oku fakafuofua ‘e ‘i he tokolahi ko e pēseti ‘e 90 te nau ‘i he ta’u ngāue ‘i he 2050 ka ko e pēseti ‘e 40 ‘o e ngaahi fonua ko ‘enau pa’anga hū mai ki he tokotaha ‘oku ‘i he tu’unga ma’ulalo taha. Pea mo e ma’ulalo he tu’unga lotoloto kuo pau ke fakasi’isi’i ‘enau fakamole ki he akó ‘a ia ‘oku fu’u mahu’inga ki hono tanumaki ‘o e mafai ‘oku ma’u ‘e he to’utupu.

Ko e toko 78 miliona ‘a e to’utupu kuo nau nofo mei he akó. Pea ko e 73 miliona ai ‘oku ‘ikai ha’anau ngāue. Ko e faikehekehe ‘o e 6 miliona ko e tupunga ia mei he mahaki faka’auha. Ko e uesia ‘a e ako ‘i he tāpuni lolotonga ‘a e mahaki faka’auha ‘oku uesia ai ‘a e fānau ako pea ‘e mole ai ‘a e pēseti ‘e 14 ‘o e ma’u’anga pa’anga ‘i he ngāue faka’ekonōmika fakalukufua ‘a māmani kapau ‘e ‘ikai fai ha ngāue ki he fānau ko ‘eni ne uesia mo motuhia ‘enau ako he Kōviti-19.

Kuo pau ke ‘i ai ha fokotu’utu’u ‘a e ngaahi Pule’anga ke fakakakato ‘a e ako ‘a kinautolu ne motuhia ‘i he hoko ‘a e mahaki faka’auha koe’uhí ke lava ke hoko lelei ‘enau akó ‘i he kaha’u he ka ‘ikai ‘e lahi ai pē e nofo kei si’i mei he ako pea ‘ikai ma’u ha potō’i ngāue fe’unga ke ma’u ‘aki ha ngāue lelei ‘i he kaha’u. Ko e ako ko e me’a ‘oku hokohoko pē *education is sequential* mei he me’a ‘oku faingofua ki he me’a ‘oku faingata’a ange. Pea mei he kalasi ako ma’ulalo ki he kalasi ‘oku ma’olunga ange pea ko e ako ‘oku tātānaki ‘a e ‘iló mo e taukei *education is accumulative*.

Ko e ‘ikai ke malava ‘e he tamasi’i ako ke ‘osiki ‘a e ako ‘o e lesoni Fika ‘i he kalasi ne ako ai he ta’u kuo ‘osi 2022 lolotonga ‘a e Kōviti-19 ‘e ‘alu faingata’a ai pē ‘ene ako ki he kaha’u pea ‘i he’ene pehē ‘oku fiema’u ha fokotu’utu’u pē *strategy* ke fakalelei’i ‘aki ‘a e ako ‘a kinautolu ne uesia ‘o ‘ikai kakato tupunga mei he hoko ‘a e mahaki faka’auha koe’uhí kae lava ke hokohoko lelei ‘enau ako ki he ngaahi kalasi ‘olunga ‘i he kaha’u pea mo e fakasi’isi’i ai ‘a e ‘osi ta’ekakato ‘a e akó pea hoko ko e palopalema fakasōsiale.

Eiki Sea: Kalake te u fakangata hena toki faka’osi e 8, 9 mo e 10 he tau foki mai Hou’eiki tau mālōlō.

(Pea na’e ki’i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1545-1555

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Kalaké ke hoko atu hono lau mai e kupu 8, 9, 10 ...

Kalake Tēpile: Fika 8. Liliu ki he fa’unga pulé mo e taliuí ... mo e hoko atú (*transforming governance and accountability, ... and beyond.*) Lolotonga ‘a e fāliunga ‘a e lahi ‘o e ngaahi pole faingata’a fakamāmani lahi pea faingata’a ‘a e fakahoko tu’utu’uni ki he me’a ke fakahokó, ‘oku fu’u fiema’u ki he ngaahi pule’angá, kau ngāue fakapolitikale, kau fakapule’angá, ke fakalelei’i ‘a e fa’unga pulé.

Ko e sai ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi ngāue’angá (*institutions*) ‘oku fu’u fiema’u ke fakapapau’i ‘oku hā ki tu’a ‘enau ngāue’u pea taliuí, ma’uma’uluta ‘a e tu’unga faka’ekonōmika, malu e nofó mo fakahoko lelei ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá ki he kakaí pea mo hono ngaue’i ke a’usia ‘a e kaveinga ki he langa fakalalakaka ‘oku tu’uloá. ‘Oku mahu’inga ‘eni ki he ma’u ‘a e falala ‘a e kakaí ‘o makatu’unga ‘i he tufotufa taau mo totonu ‘a e ngaahi monū’ia ‘o e langa fakalalakaká pea tokoni’i ‘a e masiva.

‘Oku toe fiema’u foki ‘eni ki hono fakalelei’i ‘a e tu’unga fakapa’anga ‘a e fonuá ‘oku tu’uloa, fakavave’i ‘a hono ngaue’aki ‘a e tekinolosiá ‘i he faifatongia ‘a e Pule’angá, fakalalakaka ‘a e fakahoko ngāue ki he kakai, lelei ‘a hono tānaki mo ngaue’aki ‘a e pa’anga ‘a e fonuá pea mo hono tokanga’i lelei ‘a e lahi ‘o e pa’anga nō ‘a e Pule’angá koe’uhí ke malava ‘o totongi fakafoki pea ngāue lelei ki he langa fakalalakaká.

9. Fakaivia ‘a e kakai fefiné ki ha sōsaieti mālohi ange (*empowering woman for powerful societies*). ‘E toe mālohi ange ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ‘o e fonuá ‘i ha kau kotoa ki ai ‘a e kakai ‘i hono ngaue’i ‘o kau ai ‘a e kakai fefiné. ‘Oku kei lahi pē ‘a e ngaahi fonua ‘oku ‘ikai ma’u ‘e he kakai fefiné ‘a e faingamālie tatau ‘oku ma’u ‘e he kakai tangatá. ‘Oku ‘i he ‘avalisi ko e peseti ‘e 30 ‘a e lahi ange ‘a e ma’u ngāue ‘a e kakai tangatá ‘o fakafehoanaki ki he kakai fefiné pea ‘oku kei hokohoko pē ‘a e tu’unga ko ení pea ‘e ngali ‘e toki lava ‘o fakatatau ‘a e tō kehekehe ko ‘ení ‘i ha ta’u ‘e 50 mei heni.

‘Oku ‘i ai ‘a e fokotu’u ‘a e ‘a e *IMF* ke pātoloaki ‘a e ma’u faingamālie tatau pē ‘a e kakai tangatá mo e kakai fefiné ‘i he’enu polokalama ngāué ke ‘alu fakataha pē taimi mo e holoki ‘o e kehekehe ‘o e ma’u ngāue ‘a e kakai fefiné pea mo e langa faka’ekonōmika ‘oku kau ki ai ‘a e taha kotoa pē. Kuo ‘osi fakahoko foki ‘a e palani ngāue ‘a e Pangikē ‘a Māmaní ‘i he 2022 ki hono fakavave’i ‘a e faingamālie tatau ai ‘a e kakai tangatá mo e kakai fefiné (*accelerate equality incentive 2022*) ‘o fakataumu’a ke vakai’i ‘a e tu’unga ‘oku fakalaka ki ai ‘a e ma’u faingamālie ‘a e kakai fefiné pea pehē ki he ngaahi lēsoni kuo ako mai mei he ngaahi ta’u kuo maliu atú. ‘Oku fai ‘a e ngāue ko ení ke ne lava ‘o tala ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kaveinga ni ‘o fakakau atu ki he fokotu’utu’u ‘a e Pangikē ‘a Māmaní ke fakahoko ‘i he 2024 ‘o felāve’i mo e fakalalakaka kuo a’usiá pea pehē ki he ngāue ke hoko atu ki ai.

10. Tu’unga lolotonga faka’ekonōmika ‘a māmani. ‘Oku tau tu’u ‘I fē? *World economic update. Where do we stand?* ‘Oku hanga atu ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ‘a e ngaahi fonua ‘o māmaní ki ha kaha’u ‘oku tokatāmaki pea mo hopohopokia tu’unga ‘i he palopalema ‘oku hoko ki he sekitoa fakapa’angá ko e hikihiki ‘a e totongi ‘o e ngaahi koloá, ko e ola tamaki ‘o e tau ‘oku lolotonga hoko ‘i *Ukraine* pea pehē ki he uesia mei he mahaki faka’auhá. Makatu’unga ‘i he’ene tu’u he taimi ní ‘oku fakafuofua ko e tupu faka’ekonōmiká fakalukufua ki māmaní ‘e holo mei he peseti ‘e 3.4 ‘i he 2022 ki he peseti ‘e 2.8 ‘i he 2023 kimu’a pea toki nofo ki he peseti ‘e 3.0 ‘i he 2024. Ko e ngaahi fonua ‘oku taaimu’a ‘i he langa fakalalakaká (*advance economy*) ‘oku ‘amanaki ke lahi ange ‘a e hōloa ‘a e tupulaki faka’ekonōmiká mei he peseti ‘e 2.7 ‘i he 2022 ki he peseti ‘e 1.3 ‘i he 2023. Ka ‘e toe malava pē foki ke kehe ange ‘a e olá ‘o kapau ...

<002>

Taimi: 1555-1600

Kalake Tēpile: ... ‘e hoko ha toe palopalema lahi ange ‘i he sekitoa fakapa’anga ‘e lava ke toe hōloa ai ‘a e tupu faka’ekonōmika fakamāmani lahi ki he peseti ‘e 2.5 ‘i he 2023, pea ko e ngaahi fonua taaimu’a ‘i he fakalalakaka, *advance economy*, ‘e toe vaivai ange ‘a e tupulaki faka’ekonōmika ‘o si’isi’i ange ‘i he peseti ‘e 1.

‘I he tu’unga lolotonga ko e hikihiki ‘o e koloa fakalukufua, *headline inflation*, fakamāmani lahi ‘oku fakafuofua ke holo mei he peseti ‘e 8.7 ‘i he 2022 ki he peseti ‘e 7 ‘i he 2023 koe’uhi ko e hōloa ‘i he totongi ‘o e koloa, ka ko e hikihiki ‘o e totongi ki he toenga ‘o e koloa ‘oku ‘ikai kau ai ‘a e lolo, pea mo e me’atokoni he *core inflation*, ‘e ngali ke toe hōloa ai ‘a e tu’unga ‘o e hikihiki ‘o e koloa.

‘Oku ngali ke toki foki ki he tu’unga maheni ‘i he totongi ‘o e ngaahi koloa ‘i he 2025. Ko e ma’u ngāue ‘oku kei faingata’a pē ‘i he ngaahi fonua ‘oku taaimu’a ‘i he langa fakalalakalaka, ko e hikihiki ‘i he vāhenga ‘oku kei ‘i lalo ‘o fakatatau ki he hikihiki ‘o e koloa, ka ‘oku hikihiki ‘a e tupu, *profit margin*. ‘Oku hilifaki ‘i he totongi ‘o e koloa ia, ka ‘e toe hiki ‘a e tu’unga vāhenga ‘i he taimi ‘e toe lahi ange ai ‘a e ngaahi ngāue faka’ekonōmika he ‘oku lolotonga hōloa ‘a e tokolahi ‘oku ma’u ngāue.

Ko e lahi taha ‘a e hoha’a ‘i he taimi ni, ko e fu’u hiki lahi ‘i he totongi tupu pē *interest rate*, ‘i he nō pa’anga ‘i he māhina ‘e 12 kuo ‘osi ‘i he feinga ‘a e fokotu’utu’u fakapa’anga *Monterey Policy* ‘i he ngaahi fonua ke holoki ‘a e lahi ‘o e hikihiki ‘a e mahu’inga ‘o e koloa. ‘Oku hoko eni ke kamata ke uesia ‘a e ngaahi pangikē ‘i he sekitoa fakapa’anga, hangē ko e *Silicone Value Bank*, *Signature Bank* mo e *Republic Bank* ‘i ‘Amelika, he ko e hiki ‘o fu’u mā’olunga ‘a e totongi tupu pē *market interest rate* ‘o ne holoki leva ai ‘a e mahu’inga ‘o e inivesi ‘i he pōnite ‘a e Pule’anga he ‘oku tu’uma’u pē ‘a e totongi tupu, ‘oku tu’u, ‘oku ma’u mei he inivesi ko ia.

‘Oku uesia heni ‘a e tupu ‘a e ngaahi pangikē, pea ko e tu’u ki he kaha’u, ‘e ala ke toe lahi ‘a e palopalema ‘i he ngaahi Pangikē pea mo e ngāue fakatupu pa’anga. Ko kinautolu pē te nau hao ‘a kinautolu te nau malava ke ma’u ha pa’anga fe’unga ke mafua ‘aki ha mole fakapa’anga ‘i he hikihiki ko eni ‘o e totongi ‘o e nō pa’anga, pē *market interest rate*.

Ko ia ai ‘oku tu’u lavea ngofua ‘a e ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha he hiki lahi ko eni, ‘a e totongi ki he totongi nō, *market interest rate*, pea ‘oku mahu’inga ke ngāue pē ‘a e Pule’anga mo e ma’u mafai ki he pa’anga mo e *various institution* ke ta’ota’ofi ha toe hoko ha palopalema ki he ngaahi Pangikē, pea ke fakaakeake lelei ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ‘o kau ai ‘a hono holoki ‘a e totongi ‘o e koloa.

‘Oku hoko foki mo e palopalema ki he toe lahi ange ‘a e mo’ua ‘a e ngaahi fonua, *public debt*, pea pehē ki he ngaahi kautaha pisinisi mo e kakai ‘i he hikihiki ko eni ‘o e totongi tupu pea uesia ai ‘a e tu’unga ‘o e totongi pa’anga, pē *exchange rate*.

‘Oku uesia ‘a e ngaahi pisinisi ‘oku fakatefito ‘a e fakapa’anga ‘a ‘enau ngāue ‘i he nō taimi nounou, pē *short term loan*. ‘Oku uesia ‘a e tu’unga fakapa’anga ‘a e ngaahi fonua ‘oku fu’u lahi ‘enau nō ‘o ‘ikai ke malava ke fua ‘i he taimi ko eni ‘oku hōloa ai ‘a e tu’unga faka’ekonōmika, pea hōloa ai ‘a e lahi ‘a e pa’anga hū mai mei he tukuhau pea mo e ngaahi ma’u’anga pa’anga kehe ‘a e Pule’anga.

‘I he fu’u mā’olunga ‘a e totongi tupu pea ‘e hōloa ai pē mo e tupulaki ‘a e ngāue faka’ekonōmika pea ‘oku fiema’u leva ke ngāue feongoongoi ‘a e Pule’anga pē *fiscal policy*, mo e ma’u mafai ki hono pule’i ‘o e ngāue fakapa’anga *Monterey Policy*, ki hono fakaakeake ‘a e tu’unga faka’ekonōmika, pea mo hono holoki ‘o e fu’u hikihiki lahi ‘i he totongi ‘o e koloa koe’uhi ke ma’u ‘a e ngaahi taumu’a ngāue faka’ekonōmika mo fakasōsiale, ‘oku lelei ki he fonua.

‘Oku hoko ‘a e tau ‘i *Ukraine* ke toe movetevete ai ‘a e ngāue fakataha ki he fefakatau’aki, pea ala uesia ai ‘a e ngaahi ngāue fakamāmani lahi ki he mahaki faka’auha pea mo e māfana ange ‘a e ‘ea. ...

<005>

Taimi: 1600-1605

Kalake Tēpile: ...Ko e tupulaki faka'ekonōmika fakamāmani lahi 'e 'ikai fakafalala pē 'i he tupu faka'ekonōmika 'a Siaina ka ko e tupulaki fakalukufua fakamāmani pē *aggregate growth*.

Ko e hala fononga ki hono fakaakeake 'a e tu'unga faka'ekonōmika ki he kaha'u 'oku fu'u fāsi'i 'aupito koe'uhi

Ko e fokotu'utu'u fakapa'anga pē ko e *monetary policy* ke kei taumu'a pē ki hono holoki 'a e tu'unga ma'olunga 'o e totongi koloa ka kuo pau ke liliu ke solova ha uesia lahi 'e ala hoko ki he sekitoa fakapa'anga 'o kau ai 'a e ngaahi pangikē.

Ko e fokotu'utu'u fakapa'anga 'a e Pule'anga pē ko e *fiscal policy* ke poupoua 'a e ngāue 'a e ma'u mafai ki he ngāue fakapa'anga pē *monetary policy* ke holoki 'a e hikihihi 'o e totongi 'o e koloa pea ke tauhi 'a e ma'uma'uluta fakapa'anga pea kuo pau ke tokangaekina 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia 'i he palopalema ko eni 'i he hikihihi lahi 'o e totongi koloa.

11. Fokotu'u

Ke fakatokanga'i 'a e lipooti ko 'eni 'i he ola 'o e fakataha Faka-Fale Alea Fakamāmani Lahi (*Global Parliamentary Forum*) ne fakahoko mei he 'aho 10 ki he 11 'o 'Epeleli 2023.

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Fakama'ala'ala he Lipooti Folau faka-Fale Alea hono 13/2023

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga pea mālō e ma'u e ki'i faingamālie ke lave nounou pē ki he lipooti ko eni.

'Uluaki pē Sea 'oku fai e fakamālō 'i he ma'u e faingamālie ke u kau fakataha pea mo e Fakafofonga 'o Tongatapu Fika 5 he fa'ahinga fakataha pehe ni. Pea fiefia foki he kau fakataha mo e Fakafofonga 'a e Fakafofonga 'a Tongatapu Fika 5 mahino 'a 'ene ma'u 'a e feangai ange mo e taukei 'i he ongo sino fakavaha'a pule'anga ko eni fakapa'anga e ngaahi langa fakalakalaka e ngaahi fonua 'aki pē 'uhinga Sea ko e 'uhinga ko e ngaahi ta'u na'a ne ngāue ai 'i he Falepa'anga pea mo e ngaahi tu'unga ko ia 'o a'u ki he taimi na'a ne Minisitā Pa'anga ai. Mahino 'aupito 'a e feangai mo e ongo sino ko eni kae 'uma'ā foki Sea na'e 'i ai 'a e polokalama ngāue ngaahi fonua na'e nau mei vilo ai 'a e ngaahi kupu na'e kau ai 'a Tonga ni ki he ngāue 'i he *World Bank* fakata'u 'e ua mahalo ko e Fakafofonga na'e Fika 1 pea fika 2 'i he polokalama ko eni pea hokohoko mai 'a kinautolu 'i he taimi ko ē 'e a'u ai ki he teemi ko ē 'a Tonga.

Na'e a'u mai ki he taimi na'e 'i ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga lolotonga pea 'oku fai ai 'a e fiefia Sea 'i he lava fakataha atu mo e Fakafofonga Fika 5 'o Tongatapu ki he fakataha ko eni 'i he tautefito ki he ngaahi fakataha na'e fakahoko 'i he 'ulu'i 'ofisi 'o e Pangikē 'a Māmani pea na'e fakafiefia foki 'i he lava atu ke fēlongoaki mo e ...'oku 'i ai 'etau finemotu'a ai Tonga 'oku ngāue ai ko e 'alu eni ke ta'u 'e uangofulu 'ene fakahoko fatongia ai ko e finemotu'a ko Sela Fukofuka pea na'e fai 'a e felongoaki mo nautolu 'uma'ā mo 'etau ki'i motu'a Tonga 'oku fakahoko fatongia 'i Fisi na'e lava ange ia hono fatongia ko ia ko 'Aholotu Palu 'o fakafiefia ia Sea pea hangē pē ko e fa'a pōtalanua pē mo e Fakafofonga 'ene faka'amu he taimi na'e faifatongia ai mo e taimi ni kuo 'i ai ha taimi kuo tau toe tokolahi hotau kakai 'oku nau fakahoko

fatongia ‘i he ngaahi sino ko eni tautefito ki he a’u atu ki he ngaahi fonua ko ena kolomu’a ‘a ‘Amelika ngaahi me’a pehē pea ko u tui pē ‘e ‘i ai e ngaahi taimi pehē he ‘oku mahino pē fonu hotau kakai ‘atautolu tau ki ‘i *region* ko eni tau ki ‘i sino ko ia ngaahi kautaha ko ia, ka ko u tui ‘e ‘i ai pē ‘a e taimi ‘e a’u atu ‘etau fakahoko fatongia ki tu ‘apule’anga atu ki he ngaahi kautaha fakavaha ‘a pule’anga lalahi pehe ni.

Ko ia ‘Eiki Sea ko ena na’e ‘osi hā pē he lipooti ngaahi kaveinga lalahi na’e fakahoko ki ai ‘a e fevahevahe’aki ‘a e kau Fakafofonga Fale Alea mo e ngaahi fonua fekau’aki mo e ngaahi me’a pē ko ē na’e ‘osi lave atu ki ai ‘a e Fakafofonga ‘aneafi fekau’aki mo e ngaahi pole lalahi ko eni ‘o e hikihiki totongi e koloa mo e ngaahi me’a pehē fekaukau’aki mo e tau mo e hā...

<007>

Taimi : 1605-1610

Lord Tu’iha’angana : fua Sea mo e ngaahi kaveinga pē ia kuo fuoloa pē hono faai mai ‘a e ngaahi fetalanoa’aki he ngaahi ta’u ko e tau’i e masiva mo e ngaahi me’a kotoa ko ia ko eni kuo ‘osi fakakakato atu ia he lipooti Sea. Pea ko e fiefia pē ‘a e motu’a ni he kau he fakataha pehé ni. Pea mahino pē foki ‘oku hā pē ko ena na’e toki kamata foki ‘a e fengāue’aki ‘a e ngaahi fakataha ko eni ke kau atu e kau Fakafofonga e Fale Alea.

Mahino pē foki na’e fai pē ‘a e ngaahi fengāue’aki ‘a e ongo sino ko eni ia mo e ngaahi sino fakapule’anga ka ko eni mahino ko e toe kau atu mo e kau Fakafofonga Fale Alea he fevahevahe’aki e ngaahi kaveinga mahu’inga ko eni ke fengāue’aki mo e Pule’anga ‘i hono fakahoko e ngaahi ngāue fakalalakala ko eni ‘oku tokonia ‘e he ongo sino fakavaha’apule’anga ko eni. Ko e me’a lelei ia pea ko u tui pē ‘oku tau angamaheni pē mo Tonga ni tau fanongo he me’a ko e *IMF* pē ko e Pangikē ‘a Māmani ko ē ko e ngaahi me’a eni pea ‘oku kau atu mo e kau Fakafofonga Fale Alea ke fai e fakahoko e ngaahi. Ka ne lava mai mautolu ia kae hoko atu e fakataha ia he ‘aho hokó ki he a’u ki he *weekend* ko ia mo e ngaahi sino fakapule’anga. Pea ko u tui ‘oku ‘i ai ‘a e konga hono 2 ki he konga kimui ‘o e ta’u ni, mahalo ‘e toki lava atu ai ‘a e sino ia ‘o e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ia mo e kau Fakafofonga ki ai ‘oku hoko atu ia ki he fonua ko *Morocco*. Pea ko ia ‘Eiki Sea ‘a e ki’i vahevahe atu pē ia pea mo e fakamālō atu he ma’u ‘a e faingamālie ki he kau atu ki he fakataha ko eni. Mālō.

‘Eiki Sea : Me’a mai Tongatapu 5. ‘Osi fe’unga pē lipooti ia ‘a e ‘Eiki Nōpele. Hou’eiki ko e Lipooti Folau ena fokotu’u mai he tali ‘e he Fale. Kapau ‘oku toe ‘i ai ha me’a ‘e tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki. ‘Eua 11 me’a mai.

Fokotu’u tukuhifo Lipooti Folau Faka-Fale Alea ke alea’i he Komiti Kakato

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. ‘Uluaki ko u fakamālō ki he ‘omai e Lipooti lelei ‘aupito ‘aupito ko eni. Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai ‘e Sea ‘i he tafa’aki ko eni ‘oku ‘i ai foki ‘a e ..Na’a ku muimui folau foki he Feitu’ú naki he ‘etau fakataha ko ia na’e fai ‘i Tahiti pea ko e mahino eni ko ē mo e maama na’a ku ma’u ai. Ko e ‘uhinga ‘etau ō ko ia ‘a e kau Fakafofonga ki he ngaahi fakataha pehé ni, ke fakamaama kitautolu. Pea ‘ikai ke ngata ai ke tau foki ki hotau ngaahi Fale Aleá ‘o fakamaama kinautolu. Pea ko ‘etau fakamaama ko ia ‘etau ngaahi Fale Alea ‘oku tau fakamaama ai pē pea mo e kakai.

Ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku hā he lipooti Sea kia au ko e ngaahi, hangē ha ngaahi fakatokanga ‘oku le’olahi. He koe’uhi ko ‘eku lau ko eni ‘a e lipooti ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Minisitā ko ē

ki he *MIA* 'oku ongo mai ai 'a e fo'I fakatokanga ia ko eni ko ē 'oku fakamatala mai heni 'o fekau'aki pea mo e ta'ema'u ngāue pea mo e me'a 'oku hoko ko ē ki he fānau ko ē 'oku nau kei iiki. Pea kiate au Sea 'oku fa'a fetōkaki foki 'etau talanoá tau 'alu 'o talanoa tekunikale pea tau hiki hake ki lotomālie. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'omai 'I he ngaahi lipooti pehé ni 'oku 'I he lēvolo ma'olunga taha ia 'I he 'ai ke tau talanoa ki ha me'a. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakatokanga mahu'inga 'aupito 'aupito heni 'oku hā he ngaahi palaka... Neongo kuo lau ia 'o tau fanongo ki ai ka 'oku ou tui 'oku 'I ai 'a e faingamālie heni ke tau talanoa lelei ki he ngaahi tefito'I me'a. Ko e hā 'etau palani ngāue ke fokotu'utu'u 'oku 'I ai nai ha ngāue 'oku 63on uke fai mo fakahoko. 'Oku 'i ai ha lao ki hotau Fale ke 'omai ke *address* 'aki pē fai'aki ha ngāue ki he ngaahi palopalema. He ko e 'u me'a ko eni 'oku talanoa ki ai e lipooti Sea ko e 'u me'a ia 'oku tu'unuku mai. 'Oku ou lave'i pē 'e au ia 'oku tau hela'ia he fanongo 'oku tau hela'ia he lea pea 'oku tau tāvaivaia he fakafekiki, ka koe'uhi Sea ko hotau fatongia ke tau 'i heni ke tau talanoa ki he ngaahi me'a mahu'inga hotau fonua.

'Oku hā mai he ngaahi palakalafi ia ko eni 'a e ngaahi me'a ko ia Sea. Pea kia au ia 'oku 'ikai ke u tui au 'oku totonu ke tau fakanounou'i ha lipooti mahu'inga ke pehē pē ke tau tali koe'uhi he 'oku tau hela'ia he 'I heni. Ka kia au 'oku ou kole atu au ke tukuhifo mu'a eni ki he Kōmiti Kakato, ke tau fai pē ha ngaahi fehu'i koe'uhi ko e Fakafofonga Fika 5 na'e 'i ai 'i he 'elia ko eni e tafa'aki ki he *World Bank* mo e me'a. Ko e hā ha'atau nofo 'o fāfā atu ki he hala ko ia te tau fou ai 'i he ngaahi me'a ko eni 'oku fakatokanga mai he lipooti. Ko e ongo fu'u sino mahu'inga taha eni ki he 'alu kimu'a 'i he fanga ki'i fonua hangē ko tautolu *World Bank* mo e *IMF* tau nō he tama 'e taha, ka tau fengāue'aki mo e tama 'e taha ke malu'i kitautolu mei he ngaahi me'a ko ia 'oku fakatu'utāmaki. Ko 'eku lau 'e au e lipooti ko eni 'oku le'olahi e fakatokanga ia 'a e lipooti ko eni. Ko u tui ko hono mahu'inga ko ē 'a e ...

<008>

Taimi: 1610-1615

Taniela Fusimālohi: ... 'a e 'alu ki he mou me'a ange ki he fakataha ko eni ke fanongo mai 'a e *World Bank* ko e hā homou 'ū *issue* mau ō mo ia ki he'emaui fakataha lahi kae foki mai moutolu ia pea mo e lipooti ko eni ke fai ki ai ha'atau talanoa pea ko u tui kapau te tau talanoa'i e ngaahi issue heni 'oku kau ia he'etau talanoa he lēvolo 'oku ma'olunga 'aupito koe'uhí ko e kaha'u hotau ki'i fonua. Pea ko e fokotu'u ia Sea fēfē ke tukuhifo pē ki he ki he'etau Komiti Kakato hangē pē ko e ngaahi Lipooti Folau kuo tau 'osi talanoa ki ai mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u 'a 'Eua 11? 'I ai ha pou pou, 'Eiki Minisitā Fonua ...

Fokotu'u kuo lelei Lipooti Folau faka-Fale Alea pea ke pāloti'i

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea fakamolemole pē he toe fakahoha'a atu ki he Feitu'u na mo e fokotu'u 'oku fai he Fakafofonga 'Eua 'oku lave'i he motu'a ni 'oku laumālie lelei pē Fale ni ia ki he tu'utu'uni 'a e Feitu'u na ke fokotu'u e pāloti ki ho'o lipooti lelei ko ē pea na'e me'a 'aki pē ia he Fakafofonga lipooti lelei eni. Ka kuo lelei mahalo ko e Fakafofonga pē he lelei ko ē 'oku 'i ai 'ene fehu'i ke toe tukuhifo ki he Komiti Kakato ka ko mautolu kātoa ko eni tali hangamālie mo mahino 'a e lipooti lelei na'a ne me'a 'aki he'ene me'a mālō Sea. Mahalo ko ia pē mahalo 'oku 'i ai 'ene fehu'i mautolu ia ko eni 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha taha ia 'e fehu'i ho'o lipooti mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Fehu'ia ha 'inasi fakapa'anga 'o Tonga mei he 2.5 tiliona he sino'i pa'anga tokoni'i pole he feliuliaki 'ea

Tevita Puloka: Mālō Sea tapu pea mo e Sea mo e Fakataha 'Eiki mahino pē fokotu'u ia ko ena ke 'ohifo ki he Komiti Kakato ko e ki'i fehu'i pē 'a'aku ia ko u tui pē au pē 'e tali mai pē ia pea, pē ko e Fakafofonga Fika 5 'a ē pē ko ē 'oku 'asi ko ē he fika nima 'a ia 'oku pehē 'eku fakafuofua ki he pa'anga 'Amelika 'e 2.5 tiliona pea toe hoko hifo ai 'oku ki he pa'anga 'e 31.7 piliona ke tokoni'i e ngaahi fonua pole ki he feliuliaki ko eni 'o e 'ea.

Ko u tui ko 'eku fehu'i 'oku 'osi toka mea'i pē pē 'e he *World Bank* pea mo, mo e *IMF* 'oku kau 'a Tonga ni he pole ko ē 'o e feliuliaki 'o e 'ea ko e 'uluaki ia. Ua 'oku toe 'asi pē he palakalafi ko ia lolotonga ia kuo 'osi fakamo'oni he *IMF* 'a e fuofua alepau mo e ngaahi fonua ki hono fokotu'u 'o e sino'i pa'anga talāsiti fo'ou ki hono tanumaki 'o e longomo'ui mo e tu'uloa. Ko hono 'uhinga he ko e ngaahi me'a kotoa eni Sea 'oku lolotonga nofo'ia ai 'a e fonua ni pea ko u tui pē mahalo ko 'eku fehu'i 'a'aku ia 'oku tau kau heni ē mālō. Ko e fehu'i pē ia Sea tukukehe pea kapau 'e toe a'u 'o fakaikiiki mai ko 'etau fiha 'oku ma'u mei he tiliona ko eni 'oku vahevahe ...

Poupou ki he fokotu'u 'Eua 11 tukuhifo lipooti folau ke alea'i he Komiti Kakato

Paula Piveni Piukala: Sea ko e mahu'inga foki eni ke 'ave ki he Komiti Kakato 'oku mo'oni 'aupito 'a e fakatalanoa 'oku 'omai mei 'Eua 11 he ko u lau hifo e *bullet point* fika 8 na'a tau fihia 'aupito 'aneafi pea mo e 'aho ni pē he talanoa 'i he 'ata kitu'a mo e taliui ki he Fale ni 'a e mahu'inga ko ē ke tau toe ki'i talanoa ange he ko e ngaahi fakataha ko eni hangē pē ko e *issue* ko eni he fika 10 'oku fakatokanga mai 'a e palakalafi 'uluaki pē ki he hala fononga 'a māmani faka'ekonōmika he 'oku tau 'amanaki atu ke teuteu 'etau patiseti Sea pea 'oku mahu'inga ke talanoa'i pē mo e *issue* ko eni ko e poupou atu pē ki 'Eua 11 ...

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ki'i tokoni pē ki he fokotu'u 'oku fai 'e he Fakafofonga ko e 'asenita eni ia fakavaha'apule'anga fekau'aki mo e 'Ikuleini he taki lelei mo e fa'unga 'a e halafononga ia hono siofi fakamāmani lahi 'a e halafononga ki he kaha'u 'o e fononga 'o e feohi fakamāmani lahi he 'ū me'a kātoa e malu'i faka'ekonōmika. Te tau hanga 'o fakataha'i 'o fakahoa 'etau fa'unga faka-Tonga *contact* ko e fu'u me'a fakavaha'apule'anga ia. 'Oua 'e fa'a ma'u hala ke tau fakafehoanaki 'a Tonga ni he 'ū me'a fakavaha'apule'anga pehē 'i he 'uhinga 'o e Fale Alea. Mālō Sea fakamolemole.

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea fakamanatu pē ki he Minisitā ko Tonga ni ko e konga 'a māmani he 'ikai ke lava ke 'alu 'a māmani kae tangutu 'a Tonga ni 'oku fiema'u ...

'Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku fiema'u ke tau ke tau fakapotopoto.

'Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu. Fakatonutonu ko e fika 8 'oku fekau'aki pē ia mo 'Ikuleini. Mo'oni pē me'a 'a e Fakafofonga tau 'i māmani kotoa pē ka na'e 'uhinga e fakataha ia fekau'aki pē 'o fakapatonu mo 'Ikuleini fakatonutonu ia Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e lipooti eni ‘oku ‘omai ki he Fale ni ki he ngaahi *issue* ‘ohake ka ko ‘eku ‘uhinga ‘eku poini he na’a tau talanoa fihia ‘aneafi fihia he ‘aho ni pongipongi ni tau talanoa he ‘ata kitu’a. ‘A ē ko ē na’e ‘uhinga ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘oku *confidential* e ngaahi me’a ko eni ka ko e ...

<009>

Taimi: 1615 – 1620

Paula Piveni Piukala: ... ‘ata kitu’á pea mo e *good governance*. Mahu’inga ke tau hanga ‘o fakafuo lelei ke ‘oua te tau toe fihia ai. He ko u ongo’i ‘e au hangē ‘oku tau, ‘ikai ke mahino pe ‘oku tau ‘unu ki mu’a pe ‘oku tau ‘unu ki mui. Tau fihia pē, ‘oku ‘ikai ha *position* lelei

‘Eiki Palēmia: Sea ko ‘eku ki’i fehu’i pē kapau pe ‘e tali ‘e he Fakafofongá. ‘Ai mai pe ko e hā nai ha ‘īsiu ‘i he fika 8 te tau ala tālanga’i ‘i he Kōmiti Kakató. Hangē ko e me’a ‘a e Minisitā, ko e me’a eni ke tau ko ē na’e fai ‘i ‘Iukuleiní mo ‘ene uesia ai e ngaahi me’a lahi. Ko ‘eku ‘uhingá pe ‘a ‘aku ia he ko e fa’a, ko e nōmolo foki ‘etau tukuhifo ‘i he Falé ni ha me’a. Ko e talamai ko e hā e me’a ko ē ‘e tuku hifo’aki ke fai ai ha alea.

Ko ‘eku anga pē ‘eku ‘eke fehu’i ki he Fakafofongá, hangē nai ko e hā nai ha me’a heni ke tau talanoa’i ‘a e uesia lahi kitautolu ‘e ‘Iukuleiní pe ko e

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakalea ko eni e lipootí ko e *Ukraine and beyond*. Pea ko e fakalea ko ē palakalafi, sētesi ‘uluakí pē. Ko e ngaahi pole faingata’a fakamāmani lahi ‘oku fihia ai pea mo e fonuá ni. Fiema’u ke tau talanoa he ‘ū ‘īsiū ko ení ke ‘oua te tau toe ō ‘o fakakikihi ‘i loto ‘i he fu’u lotonga. Kapau ‘oku tau tui ke pule’i lelei e fonuá ni pea ‘ata kitu’a mo taliui e fakahoko fatongiá. Fai mo ‘ai ko e *position* ia, kae ‘oua ‘e ‘ai ke tau kei fakakikihi he me’a ko ení.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko ‘eku fehu’i ‘e Sea ki he Fakafofongá, hangē nai, to’o mai pe ha ki’i fo’i fakatātā ha me’a te tau toki fai ha feme’a’aki ai ‘a e, ‘i he me’a ko eni ‘Iukuleini.

Paula Piveni Piukala: Sea kapau na ko e lipooti eni ki ‘Iukuleini, hā e ‘uhinga ‘oku faka’asi mai ai he lipooti ‘oku ‘omai ki he Fale Aleá.

‘Eiki Palēmia: He ko e me’a ia na’e fai e alea ki ai ‘a e ongo Fakafofongá he’ena me’a atu ki he fakatahá.

Paula Piveni Piukala: Kapau ko e ‘atunga ē fakakaukaú tā ‘oku ta’e’aonga e ō ‘a ‘etau kau Fakafofongá ‘o *attend* he ngaahi fakataha ko ení. Kapau ‘oku ‘omai e lipootí ia pea talamai ia ko e me’a ia ki he feitu’u kehe. Ka ko e hā e me’a ‘oku ‘omai ai ki he Falé ni.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e tokoni atu pe ki he, ko ho me’a ki ha fakataha ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Asenita ai. Tali ‘e he Falé ke tau lele atu ki he ngaahi fakataha pehe ní. ‘Oku ‘i ai e ngaahi ‘Asenita ia ke fai ha alea’i. Ko e me’a ‘oku hoko ‘i ‘Iukuleini he taú ‘okú ne uesia ai e loló, uesia ai e feleti ko eni, mamafa ai e moa ko eni ‘oku talanoa ko ē ki aí. Mei liunga 2 e feleti mei ‘Ameliká ki Tongá ni ‘i he fo’i sipeisi mai pe ko eni he taimi na’e fai ai e tau ‘i ‘Iukuleiní.

Ko e me’a ia ‘okú ne uesia ai tautolú, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ko ‘Iukuleini ‘oku mama’ó pea ‘ikai ke tau lava ai ‘o uesia ai tautolu. Ko e ‘uhinga ia na’e si’i me’a atu ai e ongo Fakafofongá. Ka ‘oku sai pē ko Tongatapu 5 ena ‘oku ‘i he tuliki pe ‘o ‘ou’u na’a lava ‘o fakamahino mai

Paula Pīveni Piukala: Sea sio ki he fepakipaki e fakamatalá, ‘osi pe ‘enau talamai ‘oku ‘ikai ke tau kau ai, talamai ‘oku tau uesia ai. Ko e ‘uhinga ia ‘etau talanoa ki he ‘isiu ko ení he ‘oku tau uesia ai. Neongo ko e tau ‘oku hoko ia ‘i ‘Iukuleini ka ‘oku uesia fakamāmani lahi. Pea ko e ngaahi fakakaukau

‘Eiki Sea: Tongatapu 7, ko ho fakamatala maí ke ke pou pou’i e fokotu’u ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō. ‘Osi ‘uhinga lelei pe ngaahi me’a ko ē ‘okú ke ‘ohaké ke fai ha feme’a’aki he Kōmiti Kakatō. Ka tau hoko atu Hou’eiki ke pāloti pe ‘oku mou loto ke tukuhifo

Fokotu’u Pule’anga ke tali Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 13/2023

‘Eiki Palēmia: Mau fokotu’u atu ‘e mautolu ke tali Sea

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia, kātaki ko e hā ho me’á

‘Eiki Palēmia: Fokotu’u atu ‘e mautolu ke tali ‘a e līpootí

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u fakamuimuí ‘oku ‘omai meí he ‘Eiki Palēmiá pea ‘oku ‘i ai ha pou pou ki ai.

Kole lava ke ‘ohake ngaahi fehu’i fekau’aki mo e lipooti folau he Fale Alea pea toki pāloti’i

Lord Tu’iha’angana: Sea, ko e ‘uhingá pē he ‘oku hangē ‘oku me’á e līpootí pea mo mahino pe ‘oku ‘i ai e kau Fakafofonga. ‘Oku lava pe ‘e he ngaahi me’a ko ē ki he fakama’ala’ala ka ko ‘eku lave’í ko e ngaahi līpooti folau ko eni kuo ‘osi hono fai ki ai e feme’a’aki e Fale Aleá. ‘A eni ko eni ko ē na’á ke, ko ‘ene hili pe ko eni hono ‘osi lau ko eni e līpootí. Kapau ‘e ‘oange pe ha faingamālie ki he, kia nautolu ‘oku ‘i ai ha ‘anau fie fehu’i ha me’a heni.

‘I he Feitu’u na pē Sea pea ‘omai pe ia ke fai hano fakama’ala’ala atu. Pea ko u tui ‘oku ma’ala’ala pea ko u tui ‘oku ma’ala’ala lelei pē ‘a e ngaahi me’a ia ko ē. He ko e ngaahi me’a eni ia na’e fai ki ai e feme’a’aki ko ē e fakatahá ‘oku līpooti kakato atu ko ē he me’á. Pea kapau te ke, kole pe au ia kapau ‘e hangē pe ko e founa ko eni na’e ma’ú ki he ngaahi līpooti folau ko eni ‘okú ke, tau ‘osi lele maí. Na’e lau pē pea ‘oatu pe ngaahi me’a ‘oku fai ki ai e tokangá. Me’a mahu’inga ‘oku fai ki ai ‘a e me’a, tokanga pea tali atu pea fakama’ala’ala pea tau toki pāloti. Fai fokotu’u ia ko ia, ko e me’a ko u fokotu’u atu Sea. He ‘oku ou tui ‘e mahino pe ia. Pea hangē kapau ko ‘Eua 11, ‘omai e me’a ‘oku tokanga ki aí fekau’aki mo e me’a ko ení pea mo hai pea tau pāloti. Ko e kole pe ia Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki te u ki’i ta’ofi e feme’a’akí heni koe’uhí ‘oku ‘ova ‘etau taimí. Te u kole ki he Kalaké ke tau pāloti ‘i he fokotu’u ko ení ke tau hoko atu ki he 6.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ‘e lava pe mu’a ke u kole ange ki he ‘Eiki Palēmiá. Ke ki’i loto ma’ulalo pe mu’a kae

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ...

<010>

Taimi: 1620-1625

‘Eiki Sea: ... ‘oku ‘osi ‘etau taimí. Ko ‘etau houa fakatahá ‘oku ‘osi he 4, ko eni ‘oku ‘osi e 4. ‘A ia ka hoko atu ‘etau fakatahá ke fakalao, fiema’u ke tau pāloti kimu’a pea toki ‘oatu ho faingamālie ke ke me’a mai he me’a ‘oku ke tokanga ki ai.

Pāloti’i ‘o tali ke hoko atu ngāue ‘a e Fale Alea ki he 6:00 efiāfi

Ko ia ‘oku loto ke hoko atu e fakatahá ki he 6, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai e toko 19.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki fakamālō atu, kuo fakalōloa ‘etau taimi ngāué mei he 4:00 – 6:00. ‘I he’ene pehē tau foki ki he’etau ngāué ‘a ia ko e ‘asēnitā ‘oku kei ‘i he lipooti ko eni na’e ‘osi lau kakato atú. Ko e fokotu’ú Hou’eiki ‘oku ua. ‘I ai e fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō ke fai hono alea’i ‘o makatu’unga he ngaahi fehu’i kuo ‘osi ‘ohake pē ‘i Fale Alea ni. Pea ‘oku ‘i ai mo e fokotu’u mei he ‘Eiki Palēmiá ke tali ai pē lipootí ia ‘i heni ‘i Fale Alea ‘oua toe tukuhifo ia.

Ko e me’á Hou’eiki ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fehu’i pea ko eni ‘oku me’a mai pē he Fakafofonga na’a ne fa’u e lipootí te ne lava ‘o fakama’ala’ala atu e ngaahi fehu’i ‘i he Fale Aleá. Te u tuku atu e faingamālie kimu’a pea tau pāloti.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki hangē ko ‘eku fakahoha’a ‘anenaí. Ko ‘etau fai pē foki ‘a e ngāue ko eni ‘i he laumālie lelei ka ‘oku ‘i ai hotau fatongia ‘o tautolu ia ke tau tānaki ki he fakalukufuá. Ka ko u kole au ki he ‘Eiki Palēmiá ke ki’i loto lelei pē ka tau, ko ‘etau founa pē ē ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō ke fai ha ngaahi fehu’i. Kapau ‘oku ‘ikai ke sai’ia ia he kupu valú, ko e me’a eni ‘oku ou ma’u ko ē ki he me’a ko eni ‘oku feinga ‘oku talanoa ki ai e palakalafi, ko e hā e lēsoni te tau akó.

Ko e pule lelei ‘oku ‘i he kanoloto ia ‘o ha ngāue ‘oku fai ‘e ha Pule’anga ki ha fonua. ‘E maumau e toenga ia ‘ū me’á hano ‘omai kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ‘a e me’a, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ki *Ukraine* he ‘oku ‘ikai ke talanoa ‘a e palakalafi ia ki *Ukraine*. ‘Oku talanoa ia ko e hā e lēsoni te tau ako he me’a ‘oku hokó ke tau fononga ‘aki ki he kaha’ú. Ko e me’a ia ‘oku ou feinga ko ē ke ‘oatú Sea ke tau feangalelei ‘aki pē ka tau talanoa ki he me’a mahu’ingá. Kapau te tau tau’aki fusi ‘etau tafa’akí ‘i he taimi ‘oku tau talanoa ai ki he ngaahi me’a lalahí, ‘oku ou manavasi’i au te tau *miss* ‘a e vaká, pe ko ‘etau *miss* e pasí ‘a ē ko ē na’e tonu ke tau heka ai ‘o ‘alú koe’uhí ko ‘etau fa’ahinga to’onga pehē. Ko e ‘ikai pē ke tau sai’ia ha me’a pea tau pehē ke toloi koe’uhí ‘oku tau ma’u ‘a e fíká ka tau pāloti. Kia au ia ‘e Sea ‘oku ‘ikai ke tonu ia ke pehē. Ka ‘oku tau faka’amu ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a lalahi mo e ngaahi me’a lelei ‘oku hā ha lipooti pea tau tukuange hano taimi ke fai ai ha talanoa ki ai. Ka u tuku atu pē au Sea ko e anga pe ia ‘eku kole ...

‘Eiki Palēmia: Sea ki’i fakatonutonu atu e Fakafofongá. Fakatonutonú Sea ko e ‘uhinga ‘a e fokotu’u atu ko eni ke talí he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘oku mau pehē ‘oku ‘ikai ke mau toe fehu’ia, ‘oku mau toe fiema’u ke fehu’ia he lipooti ko eni. Ko e ‘ai pea hangē ko e fokotu’u ko ē ‘o e tokotaha na’a ne ‘omai e lipootí, ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha fehu’i pea ke fehu’i mai ki he Hou’eiki Mēmipá, ongo ua Mēmipa ko ē na’a na me’a atú. Kae ‘oua te ke toe talamai ‘e koe ‘o faka’uhinga’i e ‘uhinga ‘a’akú he ‘oku ‘ikai ke ke ‘ilo koe ‘eku ‘uhingá. Ka ko e ‘uhinga eni ko ē te u fakahoko atú pē Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’amau fehu’i hangē pē ko ia na’e fakahoko atu ‘e he ‘Eiki Minisitā pea ‘oku mau loto mautolu ke tali. Ka ‘i ai leva ha fehu’i ‘Eua 11, ko e ongo Fakafofonga ē kae ‘oua te ke toe hanga koe ‘o *translate* ‘eku fakakaukau.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki’i fietokoni atu pē ki he feme’a’akí. ‘Oku ‘ikai ko e, ‘oku ‘ikai ko ‘eku *issue* ‘a’aku ‘a e lipootí. ‘Osi faka’ofó’ofa e lipootí ia fakahū maí. Ko e faingata’a’ia ‘a e motu’á ni ia, anga fēfē ‘etau to’o mai ‘a e koloa lelei ko eni ‘oku nofo ia he lipootí ‘o *re-engage* mai he fokotu’u patiseti mo e *governance, accountability* ‘a e Pule’anga ni ‘a e Fale Alea ni. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá ke, ko e ‘uhinga ia ‘eku poupou ‘a’aku ki ‘Eua 11 ko hono ‘uhingá he ‘oku lahi e ‘ū me’a hē ‘oku fakatokanga fakamāmani lahi mai. ‘Oku hanga atu ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ‘a e ngaahi fonuá ‘o māmani ki ha kaha’u ‘oku tokatāmaki. ‘I he ‘uhinga ko ē kia aú Sea fiema’u ke tau talanoa’i pe ko e hā ‘a e *mitigation* te tau ala ‘o fatu ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i tokoni atu pē Sea.

Paula Piveni Piukala: Koe’uhí ko e fa’ahinga fakakaukau ko eni ‘oku ‘omai ke ilifiá ai e kakai e fonuá.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga me’a mai.

Fokotu’u ke fakatokanga’i pea tali Lipooti Folau fika 13/2023

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io tapu mo e Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ...

<002>

Taimi: 1625-1630

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... Fale Alea ‘o Tonga, pea pehē ko e kau fakataha ai pē ‘a e fakamālō ki he līpooti lelei ko eni kuo ‘omai mei he ‘u Fakafofonga na’a nau fakafofonga’i atu ‘a e Fale Alea ki he fakataha ‘a e Pangikē ‘a Māmani mo e ngaahi, mo e Kautaha Pa’anga Fakamāmani Lahi ‘a ia na’e fakahoko ki Uasingatoni. Pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e kaveinga kuo tuku mai ‘e he līpooti ko eni ‘o ‘omai ke ‘inasi ai ‘a e Fale, pea mo e ngaahi kaveinga lalahi ‘oku fai ai ‘a hono talanoa’i.

Ko e ngaahi kaveinga foki ko eni ia ‘Eiki Sea ‘oku hangē pē ‘oku ha ‘i he līpooti, ngaahi kaveinga fakamāmani lahi pea ‘oku tatau pē pea ‘oku a’u hifo pē ki he fakafeitu’u, pea ‘oku a’u hifo pē fakafonua ‘o kau ai ‘a Tonga ni. Ko e lahi taha ‘o e ngaahi me’a ‘oku fakahoko mai ‘i he līpooti ko eni hangē pē ko ia ‘oku hā atu ‘i he līpooti, ‘oku ‘i he ngaahi fakataha lalahi, pea ‘oku ‘amanaki foki ke tau talanoa he patiseti ‘i he māhina ka hoko. ‘Oku’i ai mo e ngaahi me’a lahi ‘aupito ai ‘oku felāve’i mo e ngaahi kaveinga ‘oku ‘ohake ‘i he līpooti ko eni.

Ko 'eku vakai atu pē Sea koe'uhi ko e, hono alealea'i mo e fakamo'oni he līpooti pea 'oku ou poupou ke tau fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku 'omai 'i he līpooti, ko e ngaahi kaveinga ko ia 'oku ala to'o mai pē ia ke fai'aki hono hoko atu ai 'a e talanoa 'i ha taimi 'e fai ai 'a e talanoa ki hono fakahū atu 'o e patiseti 'i he māhina ka tu'u, 'uhi ko e ngaahi kaveinga felālāve'i mo e tu'u fakafonua, fakafeitu'u mo e fakamāmani lahi.

'A ia 'oku hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga 'oku kau tonu ki ai 'a e potungāue 'a e motu'a ni kae 'uma'ā 'a e Pangikē Pule Fakafonua mo hono, mo e ngaahi kaveinga kuo fakahoko mai 'i he līpooti ko eni. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku fakamālō pē au ki he fakamaama ko eni 'a e 'Eiki Minisitā, ka ko u kole atu pē au ke tau tukuhifo 'oku talamai, 'oku pehē pē 'enautolu ia 'oku nau 'osi 'ilo 'a e me'a. Ko 'eku lea ko ē 'a'aku 'i he Fale ni, ko e lea ia 'a e Fakafofonga 'o e Kakai, tatau pē mo e lea 'a e kau tangata ko ē. Kapau he 'ikai ke tau lea 'i he 'aho ni 'e 'ilo fēfē 'a e ngaahi me'a ia ko eni.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Ai ki he Fakafofonga ke ne manatu'i ko e kau Fakafofonga pē mo mautolu 'a e kakai, ka 'oku toe tākaki mai mo e ki'i kakala ia 'e taha, kae 'oua 'e 'ai ko nautolu pē 'oku Fakafofonga 'o e Kakai, kau pē mo e motu'a ni 'i ai pē mo e kau Hou'eiki Mēmipa Kapineti heni, 'ai ā mo tuku a foki 'etau fa'a 'ai tavale pehē ka tau lele pē he poini, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku 'uhingā Sea kapau he 'ikai ke, ko e faingamālie pē eni ke tau talanoa ki ai. Kapau te tau fakatokanga'i pea tali, 'e 'ikai ke toe 'i ai ha faingamālie ia he kaha'u ke tau fakafoki mai he ko ē kuo talamai 'e he 'etau tu'utu'uni, ko 'etau tali pē 'u līpooti ko 'ene 'osi ia. 'Ikai ke toe fakafehu'i ia.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eua 11. Te u ta'ofi koe hena he 'oku 'ikai ke u fanongo au 'oku 'i ai ha me'a fo'ou 'oku ke fakamalanga mai ki ai. Hou'eiki te u kole atu hikinima hake ko hai 'oku 'i ai ha'ane fehu'i ki he līpooti ko eni. Toko 4. Kapau ko e toko 4 pē te u 'oatu ho'omou taki miniti 'e 10 ko 'ene 'osi pē miniti 'e 40 'oatu e tali taki miniti 'e 10 mei he Fakafofonga 'o Tongatapu 5 mo e Hou'eiki Nōpele, ko 'ene 'osi ia 'a e līpooti ko eni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku hoha'a 'aku 'oku 'ikai ke fekau'aki ia pea mo e līpooti, mo hono fōtunga mo e ngaahi me'a 'oku 'omai 'aki. Ko 'eku hoha'a 'aku ko hono *engage* 'a e līpooti, ki he teu 'amanaki patiseti, ka kuo me'a mai 'a e Minisitā ke toki tālanga'i fakataha mo e patiseti, ka ko e 'uhingā 'a 'Eua 11 Sea, 'oku 'ikai ko ha me'a eni ia ke 'eke ke tali mai, ko e me'a eni ia ke talanoa'i ke tau sio pē 'oku 'i fē'ia 'a e *position* e fonua ni fekau'aki pea mo e *governance and accountability*, fe'ia 'etau *position* fekau'aki mo 'etau tu'unga faka'ikonōmika mo e anga 'etau fatu patiseti ke *address* 'a e fiema'u vivili 'a e fonua.

'Oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i, 'oku 'ikai ko ha me'a eni ia ko ha *answer and question*, ko e me'a eni ia ke tau talanoa'i ke 'i ai ha fa'ahinga *national position moving forward*.

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu, he toutou me'a 'a e Fakafofonga ni. Ko e līpooti eni ki he fakataha pea na'e 'i ai e 'u *topic* ai, fai 'etau feme'a'aki 'i hē, lele koe, me'a koe he ngaahi me'a kehekehe, tau fokifoki mai pē, tau fai pē feme'a'aki he līpooti, 'osi ko ia pea tau hoko atu

ki ha lipooti 'e taha, 'ai ia he fo'i taimi kotoa pē 'oku ke takai koe 'i tu'amāmani, me'a mai pē hē kātaki ko e kole pē ia Sea, tau foki mai ki he'etau 'asenita. Mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 6.

Dulcie Tei: Mālō Sea ...

<005>

Taimi: 1630-1635

Dulcie Tei: ...Fakatapu ki he 'afio 'a e 'Otua fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea tapu ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Kapineti kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki kae pehē ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Tokanga ki he kongā he lipooti folau fekau'aki mo e mahu'inga ke fakaiuia kakai fefine ki ha sosaieti 'oku mālohi ange

Ki'i me'a kehe pē eni ia Sea ko u tokanga au ia ki ai ko u tokanga au ki he peesi 8 ki he fokotu'u 'oku fakahoko mai fekau'aki pea mo e lipooti. 'Oku ou fakamālō au he folau lelei lipooti lelei 'oku 'omai pea 'oku mahino pē ko e lipooti eni 'o e ngaahi me'a na'e hoko 'o e ngaahi me'a na'e alea'i.

Ko 'eku tokanga 'a'aku ki he fokotu'u ke fakatokanga'i 'a e lipooti ko eni 'i he ola 'o e fakataha Faka- Fale Alea fakamāmani lahi. Ko e fehu'i ko ē 'i he 'eku fakakaukau Sea 'o hangē pē ko e ngaahi folau kehekehe 'oku fakahoko 'e he Fale ni 'e he kau Mēmipa pea nau me'a mai mo e ngaahi lipooti lelei ki heni. Ko u tokanga au ki he hala fononga 'o e lipooti ko eni ki ha toe fakaafe ki ha toe fakataha tatau 'i he ta'u ka hoko maí. Ko e hā 'a 'etau ngāue 'oku fai he ko u tokanga lahi au ki he kongā hono 9 'a e mahu'inga ke fakaiuia 'a e kakai fefine ki ha toe Pule'anga pē ko e sosaieti 'oku mālohi ange. 'Oku fakafiefia pea fakakoloa 'oku 'ilo 'e māmani lahi kotoa 'a e mahu'inga 'o e kakai fefine ke nau kau atu ki he fakakakato 'a e ngāue 'oku fakahoko 'i he lolotonga ni koe'uhí ke ma'u ha sosaieti 'oku mālohiange.

Sai ko e lipooti eni mo e ngaahi fokotu'u fakakaukau ko e hā 'a e hala fononga. Kiate au ko e Mēmipa 'o e Fale Alea ke u tokanga ke fakahoko ha fa'ahinga ngāue ki he mahu'inga 'o e fika 9. 'Oku lahi 'a e ngaahi kongā kehekehe 'o e lipooti ko hai 'oku tokanga ki ai ki ha toe fakaafe mai ki he ta'u ka hokó. 'Oku pehē 'a e ki'i tokanga si'i pē ia 'i hoku 'atamai pea ko u tui ka 'i ai ha hala fononga te tau hanga 'o fokotu'u ko e ngaahi folau pea 'omai ke tau fe'inasi'aki ai fokotu'u langa ngāue ai tokoni ai ki he Pule'anga *probably* pea 'e fakalelei ange ai fakapapau'i ange ai, *discuss* ai talanoa'i ai tālanga'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku fai ai 'a e tokanga ki ai. Ka ko u poupu ai ke paasi 'a e lipooti ko e lipooti eni 'o e me'a na'e hoko ko u tokanga au ki he hoko atu Sea 'oku pehē 'a e ki'i tokanga si'i 'o e efiafi ko eni koe'uhí ko e hili pē eni pea hoko mai 'emau lipooti pea ko e me'a tatau pē 'e fakahoko ki ai. 'Oku ou kole atu ke hu'u mu'a 'a e tokanga ko e hā e hala fononga 'e lava ke tau fokotu'u ha hala fononga pē 'oku tau tuku pehē pē ki he Pule'anga ko ia pē 'a e ki'i fehu'i mālo.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'i he 'eku vakai 'oku toe pē toko tolu tokanga ke nau malanga he me'a ko eni kiate au 'e lava pē ia he Fale Alea 'ikai ke toe fiema'u ia ke toe tukuhifo ki he Komiti Kakato. Ko ia Fakafofonga 'o Tongatapu 1 te u 'oatu ho miniti 'e 10.

Fehu'ia pe 'oku 'inasi 'a Tonga he tokoni lau piliona ki he ngaahi fonua he ngaahi pole feliuliuaki 'ea

Tevita Puloka: Mālō Sea ko 'eku tu'u pē 'a'aku he 'oku te'eki ke tali mai 'e he ongo Fakafofonga ko eni 'eku fehu'i 'anenai. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku Sea he 'ikai ke a'u 'o miniti 'e 10. Ko e 31.7 piliona ko eni 'a ē 'oku tokoni ki he ngaahi fonua ko ē 'oku 'i ai 'a e pole he feliuliuaki 'o e 'ea 'oku tau kau ai 'a Tonga ni pea toe 'asi he palakalafi he peesi 5 'oku lolotonga fakamo'oni 'a e *IMF* 'a e fuofua aleapau ki he ngaahi fonua ki hono fokotu'u 'o e pa'anga talāsiti ki hono tanumaki 'o e longomo'uí mo e tu'uloa. 'A ia ko e fehu'i ko ē na'a ku fai 'oku kau 'a Tonga ni he 'inasi he pa'anga ko eni Fakafofonga? Me'a mai 'o tali mai 'io ke fanongo mai e kakai 'o e fonua...

<007>

Taimi: 1635-1640

Tali Tongatapu 5 ki hono fehu'ia e lau piliona pa'anga ki he ngaahi pole he feliuliuaki 'ea

'Aisake Eke : Tapu mo e 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea Sea. Ko ia ko Tonga ni 'oku nau mēmipa kau ia he kau mēmipa pē kau *shareholder* 'o e *IMF* mo e *World Bank*. Ta'ofi ai ke u ngata ai. 'A ia ko ia 'i he'ene pehē leva ko e pa'anga ko eni ko e 2.5 ko e tiliona ko eni ko e faka'amu eni ke lava 'o maa'usia 'a e taumu'a ko ē e langa fakalalakaka tu'uloa he 2030. 2023 toe pē ta'u 'e 7. 'A ia 'oku nau pehē ko e pa'anga ia 'oku fu'u fiema'u he taimi ni pa'anga eni ia 'oku ma'u 'e he Pangikē 'a Māmani he ko e ongo sino foki ia 'oku na fengāue'aki mo e sino tokoni fakapa'anga nau feinga'i ko ē ke ma'u ko ē silini. 'A ia kuo ma'u 'e he *World Bank* he Pangikē 'a Māmani 31.7 ka ko e 2.5 ē. 'A ia 'oku uki ki he ngaahi fonua mēmipa ko ē ko e me'a ia na'a mau fakataha. Uki kātōa ki he ngaahi fonua mēmipa ngaahi fonua langa fakalalakaka ange *advance* mo tautolu ke toe lahi mai e lukuluku. Mālō.

Tokanga pe 'oku kau polokalama tokoni he feliuliuaki 'ea 'a e Pangike Mamani 'i he patiseti Pule'anga

Tevita Puloka : Mālō Sea kae hoko atu leva 'eku fehu'i ki he Minisitā Pa'anga. 'A ia ko e pa'anga ko eni 'e ha'u ia he patiseti ko eni na'e tufa mai 'aneafi ē ?

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'aupito Fakafofonga neongo pē na'e 'ikai ke u kau he folau. Ko e hangē ko ē 'oku hā atu ko ē he lipooti ko e pa'anga foki ko eni ko e pa'anga kuo tānaki 'e he Pangikē 'a Māmani pea nau hanga 'o fakafōtunga ia he ngaahi polokalama ki he ngaahi ta'u ka hoko mai hangē ko e me'a 'a e Tongatapu 5 'o a'u ki he 2030. Ka 'oku lolotonga 'i ai pē foki mo e ngaahi polokalama ia 'oku lolotonga lele ko e tokoni ki he feliuliuaki 'o e 'ea mei he pa'anga 'o e Pangikē 'a Māmani. 'A ia 'oku ha'u pē pa'anga he ngaahi ta'u kehekehe 'o a'u mai eni ki he ta'u ko eni. 'Io ka ko e tali ki ho'o fehu'i 'oku 'i ai 'a e pa'anga he Pangikē 'a Māmani he ngaahi polokalama 'oku lolotonga lele 'oku kau mo ia he patiseti. Mālō.

Tevita Puloka : Fakafeta'i. 'A ia ko e pa'anga ē ko eni kuo me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga kuo ha'u. 'A ia 'e kau ai 'a Tongatapu 1 ē. Ko hono 'uhinga he ko e feitu'u ia na'e uesia lahi ko eni he feluliuaki e 'ea sunami. Ko ia ē? Fokotu'u atu Sea mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e 2.5 tiliona ke mou mea'i ko e 0 ia 'e 12. Ko e piliona 'e 1000 ko e tiliona ia 'e 1. Ko 'etau pa'anga ko eni Pule'anga 'oku 'i he lau miliona pē te'eki ai ke ta'u a'u kitautolu ia ki he 0 'e 12. Ko e 'uhinga e lipooti ko eni, ko e 2.5 tiliona 'oku fiema'u ke tānaki 'i he ta'u, mei he ta'u kuo 'osi kihe ta'u ni 'o a'u ki he 2030. Ko e pa'anga na'e tānaki 'e he Pangikē 'o Māmani he 2022 ko e 31.7 piliona pē. Toe 0 ia 'e fiha pea toki a'u ki he 1 ka ko e 2.5 'oku fiema'u. 'A ia ko e taumu'a e lipooti ko eni lahi e fiema'u, si'isi'i e pa'anga 'oku tānaki 'o hangē ko e me'a 'a Tongatapu 5. Ko e ni'ihi, 'a e 'u fonua ko ē 'oku tu'umālie na'a nau palōmesi te nau 'omai e pa'anga ko eni 'oku te'eki ke lava 'omai e pa'angá 'aki e ngaahi makatu'unga kehekehe pē.

Ko e kupu fika 8 ko 'ene 'uhinga 'a'ana ia ki he Pule Leleí pea mo hono 'ohofi 'e Lusía 'a *Ukraine*. Ko e 'ata kitu'a 'o e me'a ko ia 'o makatu'unga ai e hiki 'etau loló ki he pa'anga 'Amelika 'e 130, kātaki Hou'eiki. Na'e hiki 'etau loló ki he pa'anga 'Amelika 'e 100 tupu pea kuo holo hifo he māhina ni ki he 70 tupu Amelika kihe talamu. Ko e fo'i hiki ko ia makatu'unga ai e hiki e koloa 'o māmani, hiki e feleti, hiki e moa Tonga 'oku 'ave ki Ha'apai mo Vava'u 'uhinga ia 'a e uesia 'a e 'u fonua 'oku masivá mo e kakai masiva makatu'unga mei hono 'ohofi 'e Lusía 'a *Ukraine* hiki ai e lolo hiki ai e koloa mo e me'a ko ia 'o uesia ai 'a e ngaahi fonua 'o māmani. Ko e kupu 8 'oku 'uhinga ia ki ai. Ke siofi e 'u fonua 'o māmani e fakataha ko eni 'a e pule leleí he 'oku ne hanga 'o uesia 'a e mo'ui 'a e kakai. 'A ia ko 'eku tokoni atu pē ki he feme'a'aki Hou'eiki....

Paula Piveni Piukala : Sea...

'Eiki Sea : Ke fakafokifoki mai ki he Lipooti.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 5.

Fakama'ala'ala Tongatapu 5 he kaveinga 8 e lipooti folau

'Aisake Eke: Mālō, tapu pē pea mo e 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea Sea. Ki'i lave atu pē ki he kaveinga 8 ko eni, pea 'e 'i ai pē 'eku ki'i lave ki he ngaahi me'a ko ē ko e hā 'a e me'a 'e fai.

Ko e kupu 8, 'a ia ko e tālanga'i ko eni, 'e anga fēfē 'a e nofo 'a Lusía 'o 'oho ki he fonua ko ē, 'a ia kuo nau pehē ko e fa'unga pule ko ē 'oku 'i ai 'a Lusía, 'oku 'ikai ko e pule pē 'e he toko taha, pea ko e me'a 'oku lava ai pē 'e he toko taha ia 'o 'alu, 'a ia ko 'ene pehē mai ia ke tokanga 'a e ngaahi fonua, 'ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko ē 'oku kau atu 'a e kakai 'i hono tu'utu'uni e kau taki ki he me'a ke fai. 'A ia na'e 'uhinga ki ai, 'o hoko ai foki fo'i palopalema ko ē.

'A ia leva ko e 'oku 'uhinga pehē, 'a ia 'oku ou tui ko e lesoni fakalukufua pē ki māmani 'i he fa'unga pule, ke 'oua 'e 'ai pē ha toko taha ia ke ne fai e, ha fa'ahinga tu'utu'uni pea pule faka'aufuli 'i he fonua, kae mahu'inga ke fai ha feongoongoi koe'uhi ke a'u ki ha tu'utu'uni, 'oku sai fakalukufua ki he fonua, 'a ia na'e 'uhinga ki ai. Mahino foki 'oku fakatikitato 'a Lusía ia pea ko e toko taha pē te ne a'u, 'a ia na'e tuhu ki ai 'a e me'a ko ia.

'A ia ko e foki mai pē ki he kakai ko e kakai Lusía pē foki 'oku nau poupou'i e fo'i me'a ia ko ia, ka na'e 'uhinga ki ai e foki mai 'a e me'a ko ia Sea.

Kau ‘a Tonga he ngaahi fonua masiva ke ‘inasi he lau piliona pa’anga tokoni ki he feliuliaki ‘ea

Kapau te u ki’i lave atu ai pē au ia Sea ki he na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fehu’i mai ki he, ko e hā ha me’a te tau fai, peesi 4 pē ‘oku ou lave au ki he ‘asenita, mahalo ko e pa’anga ko eni he fika 4, 5 ‘oku ‘i ai ‘a e *either funding*, ko e pa’anga eni ‘oku kau ai ‘a e fanga ki’i fonua langa fakalakalaka ‘oku ‘ikai kau ai ‘a Tonga ni ia. Tau kau tautolu he ‘o fakalahi. He ‘oku kalasi foki ‘e ua ‘a e tokoni ko ē ‘a e Pangikē ko ē ‘a Māmani, kalasi ki he fanga ki’i fonua masiva, mo e kalasi ko ē ‘oku nau tu’u ko ē he fonua lotoloto ko ē he tu’umālie. Pea ‘oku kau ai ‘a Tonga ni ai ‘a ia ‘oku fakafiemālie he ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni mai ia ‘i he kongā ko ē he ‘asenita ko eni ‘a e, na’e fai ko eni ‘a e fakataha ko eni ‘a e Pangikē ‘a Māmani pea mo e tafa’aki ko eni ki he sino’i pa’anga *IMF*.

Fakama’ala’ala he kaveinga 5 fekau’aki mo e ma’u’anga ivi

Ko e me’a ‘i he 5 ko e pole lahi pē ia, mahino foki ‘oku ‘i ai ‘a e kau, ko ‘etau palani ko ē na’e ‘ai ko e peseti ‘e 100 ko e *renewable energy*, ‘a ia ‘oku toe fa’o atu pē ia mo ena, he ‘oku ‘uhinga ‘oku fai ‘a e tokanga mai ki ai te nau tokoni mai ki he ‘etau feinga ko ia, he tokoni fakapa’anga fakamāmani lahi, he *climate change* ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi pa’anga pehē ‘a ia ‘oku tokoni ia mo tautolu ‘oku fakafiefia. Nau tokanga mai ke ‘omai ‘enau tokoni mai koe’uhi mo e ngaahi ‘ātakai te nau lava ‘omai ai.

‘A ia ko e kongā pē eni ia ‘oku fengāue’aki ai mo e Minisitā Pa’anga pea pehē ki he *MEIDECC*
...

<005>

Taimi: 1645 – 1650

Fakama’ala’ala he kaveinga 6 fekau’aki mo e mahu’inga mateuteu ki he taimi hoko mai ai mahaki faka’auha & ako

‘Aisake Eke: ... Ko e kongā ko ē ki hono 6. Ko e mahalo ko e me’a lahi eni ia fai e tokanga ki ai, ‘a e tu’u he taimi ní ‘oku mahino ‘oku pehē. Ko e me’a ko ē ko e hoko mai ‘a e mahaki faka’auhá pea mo e mateuteu ko ē ki ai ‘e mea’i ‘e toutou hoko. ‘Oua te tau pehē, ‘i ai ‘etau ‘amanaki ‘ohovale pe ‘e hoko.

Ka ko e me’a ne fai ai e fakamamafa ia ki hení ke tokoni’i ‘a e ngaahi Potungāue Mo’uí. ‘A ia ‘oku tau kau mo Tonga hena, mateuteu ‘aupito koe’uhí na’a tau. Ke ‘i ai ha tu’unga koe’uhí ke ‘i ai ha tu’unga ka toe hoko mai, ‘osi sai tautolu ia. Ko u tui ko e taha e ngaahi me’a mateuteu ia hení, ‘oku ‘ikai foki ke ‘i heni e Minisitā Mo’uí. ‘A e feinga’i ko ē fanga ki’i *Health Centre* ko ē ‘i tu’á. Ke feinga’i ke mateuteu ka hoko ha me’a ‘oku lava pe fanga ki’i *Health Centre* ia ‘o tokanga’i ‘a e ngaahi koló, ‘oua toe ō mai ki Nuku’alofá ni.

Ka ko e me’a lahi ia he na’á ku pehē ‘oku tonu ke fai ha mateuteu ia ki ai ‘a e fonuá. Pea ‘oku tokoni mai ‘a e Pangikē ‘a Māmani ia mo e me’a ke feinga’i mai ha silini fe’unga. Fakanaunau’i pea mou mea’i pē, Tongá ni ia na’e ‘ave pe ‘etau sivi ‘a tautolu ia ko ē mahakí,

ha sivi ha fa'ahinga, ha taha 'oku 'i ai ha *case*, pea 'ave pe ki Nu'usila. Tālunga mo e hoko 'a e Kōviti' fokotu'u leva 'etau *lab* pe 'atautolu heni.

'A ia ko e 'uhinga ia ki ai tautefito ki he ako pea mo e tu'u ko eni ki he mo'uí. 'A ia ko e me'a ia ki he Potungāue Mo'uí mo e akó ka toe hoko mai ha me'a ia kuo tau 'osi mateuteu pe tautolu 'o lele pe akó *online* mo e me'a pehē. 'A ia ko e me'a ia ki he tafa'aki ko iá, ko e tafa'aki ko eni ki he 7, 'a e tōnounou ko eni koe'uhí ko e uesia 'ikai ke lava e akó. Ko e me'a na'e tokanga mai 'a e Pangikē 'a Māmani ia mo e *IMF*

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i tokoni atu ki he Fakafofongá, 'oku 'ikai ke u tui au ko e me'a ia 'oku tau fiema'ú. Ko e lipooti ko eni 'okú ne 'omai e ngaahi 'īsiu ke tokanga ki ai e ngaahi Pule'angá, kau ai tautolu. Ko e 'uhinga pē 'eku hoha'a 'aku mo 'eku pou pou ki 'Eua 11 pea hangē ko e fakamalanga 'a Tongatapu 6. Ko e hā e hala fonongá ke tau toe foki atu ki he fakataha pehe ní ke tau lava 'o *convince* nautolu 'oku *worth* 'etau kau ai. Kae hangē ko e tokanga 'a Tongatapu 'uluaki ki he pa'anga ko eni 'e 'amanaki ke vahe ki he ngaahi fonua masivesivá.

Ko u tokanga pe au pe ko e anga fēfē 'a e *re-engage* 'a e ngaahi naunau lelei ko eni ki he fo'i fokotu'utu'u ko eni 'oku 'amanaki ke fai 'e he Pule'angá ki he 'etau patisetí, 'īsiu ia ko u hoha'a ki ai.

'Aisake Eke: Sea ka u faka'osi atu pē au fakamolemole, he koe'uhí ko e ngaahi me'a pe eni ko u lave ko ē ki ai 'e 'i ai 'ene uesia 'ana he patisetí. 'A ia ko e patiseti ko eni ko e hā 'a e fokotu'utu'u 'a e Potungāue Mo'uí, Potungāue Akó. Ka toe hoko mai ha me'a pehē ni 'oku nau 'i fē, te tau lava nai, me'a fakapa'anga pē foki.

Fakama'ala'ala he 'isiu fekau'aki mo e ako he lipooti folau faka-Fale Alea

Ko e me'a ko ē hono hokó 'a e 7, ko e fehu'i ia ki he Potungāue Akó mo e ako pē ia 'a e fonuá ni, ta'epule'anga mo e pule'anga. Ko e hā ha me'a 'e fai ki he ni'ihi ko eni, ko e hā tau me'a 'e fai koe'uhí ke lava 'o toe hoko lelei atu e ako, 'a e motuhia e akó. Ko e fehu'í ia, koe'uhí ko e hangē ko e fakamatalá. Ko e akó ko e me'a 'oku 'alu fakasitepu pea 'oku tātānaki. Ka ko e hoko ko eni kapau 'e uesia ha tokotaha ia na'e kalasi 1 'o kalasi 2. Ko e fehu'i ko ē he taimi ní 'a ia ko e ha'u ia ke fakafofonga'i e fonuá. Ko e hā ha fokotu'utu'u 'e fai ke feinga'i e fa'ahinga ko eni ke toe ako'i ka nau lava 'o tāpuni e fo'i ava ko iá. 'A ia ko e me'a ia e ngaahi fonuá.

Ko u tui ko e Potungāue Akó 'oku 'i ai pe ha polokalama ia ki ai. Ke nau feinga'i ke toe tāpuni hake 'a e ako ko iá. 'A ia ko e me'a pehē, 'a ia ko 'ene 'asi tafe hifo ia ki he ngaahi fonua taautaha. Pea ko e liliu fika 8, fika 9 ena ko e kakai fefiné pea mahino 'oku 'osi fe'unga 'osi me'a atu ai 'a e Fika 6.

Ko e 8, ko e 10 ko u tui ko e me'a lahi eni ia 'oku fai e tipeiti ia ai. Mahino foki ko e tu'unga faka'ekonōmika, ko e 'ilo ki he 'ekonōmiká mo e natula e tangatá ko e fu'u me'a ia 'oku kei fāfā pē. Pea ko e me'a 'oku fai e tokanga ia ko eni ko e ngaahi fokotu'utu'u faka'ekonōmika 'a ia ko eni. 'Oku tokanga'i pe foki 'e he Falepa'angá mo e Pule'angá e fakalele e Pule'angá.

Tokanga ki he hiki totongi tupu he nō e ngaahi pangike

Ko e me'a ko ē ki he tokanga'i ko ē 'o e hikihiki 'a e koloa ko e fatongia foki 'oku tuku foki ia ki he ngaahi mafai ko ē 'okú ne tokanga'i e pulé. 'A ia ko tautolu ia 'i Tonga ní ko e *Reserve Bank*. 'A ia ko e Pangikē Pulé, ko e me'a 'oku fai ki ai e tokanga ia he taimi ní ke feongoongoi. He 'oku 'i ai e tokanga ia he taimi ní 'oku fu'u vave hono hiki e *interest rate*. Patū ai e fu'u Pangikē 'e 3 pea 'oku tafe, pea ko e fehu'i he taimi ní pe ko hai fua 'e toe tō.

'A ia ko e fakatokanga eni pea toe fai ha sio ki ai. He 'oku uesia, koe'uhí na 'oku lava ke toe tukutuku hifo ke 'oua 'e fu'u vave kae lava 'o feongoongoi 'a e ngaahi me'a. Ko u tui ko e me'a lahi ia 'oku fakatokanga'i heni. Ko u sio mai ki Tongá ni ki he fokotu'utu'u *monetary policy* 'a ē na'e hangē ko u sio atu au ia. 'Oku 'ikai ke fu'u ma'u, *relevant* ia ki Tongá ni kaikehe ko e anga ia e sió.

Ka ko u tui ko e anga ia e sio ki Tongá ni, he 'oku tau monū'ia tautolu. He koe'uhí ko tautolu ia na'e 'ikai ke tau kau tautolu ia, fu'u tataha hifo e totongi tupú pea lahi e nō. 'Oku kehe 'aupito tautolu mo muli. Na'e fu'u lahi 'aupito e pa'anga ia na'e pamu kitu'a he ngaahi 'Amelika mo me'a he taimi na'e tō lalo ai e Kōvití. Pea pehē 'oku fu'u lahi e pa'anga na'e 'alu ki tu'á. Lahi e pa'anga e kakaí 'o nau fakatau kae si'isi'i foki e koloa 'oku ma'ú 'o 'alu ai e totongi. Na'e 'ikai ke pehē 'a Tongá ni ia 'a ia 'oku kehekehe.

'A ia ko e me'a ia ko iá kaikehe ko u ki'i lave atu pe au ki he ngaahi me'a ko iá Sea ko e mo e sio mahalo ko e me'a lahi pē. Na'á ku lave ai ki heni, tatau pē 'a e hikihiki e koloa pea mo e hiki 'a e tupú. 'A ia ko u tui ko e me'a ia ki he Potungāue *Labour* na'a tau 'osi fai ki ai 'anenai mo e *Commerce, competent authority*. Vakai'i ange ia, 'a e hiki ko ē ngaahi koloa ka 'oku mahino pe foki mo e afeafe 'a e vaká he feletí. Kaikehe ka ko 'ene tu'u ia he taimi ní ko u tui ko Tongá ni ia ko e 'ū Pangikē ...

<010>

Taimi: 1650-1655

Aisake Eke: ... 'oku kei sai pē 'ū pangikē ko ē 'oku 'ikai ke fēfē ha nō ia na'e faingata'a. Kae kehe ka ko e tui ka ko e fa'ahinga fokotu'u ko eni 'a e Pangikē Pulé 'oku 'ai mai ko ē ke fakafaingata'a peseti 'e, taimi ni mahalo 'oku nau hiki nautolu ko e pa'anga 'e taha kotoa pe ia 'oku 'alu ha taha 'o *deposit* he pangikē, seniti 'e 15 to'o ia 'o 'ave ki Pangikē Pule ko u tui 'oku ou tui 'oku 'ikai ke tonu ia he 'oku kehe 'a e palopalema ia 'a Tongá ni mo muli. Kae kehe ko e anga pe ia 'a e fakakaukau ka ko e lava ia, ko e ki'i me'a pe ia 'oku 'oatu Sea.

Vikia Pule'anga Tonga he 'ata kitu'a nau ngāue fekau'aki mo e ngaahi tokoni ki he feliuliuaki 'ea mei he *IMF* mo e Pangike Māmani

Lord Tu'iha'angana: Sea ko e ki'i tānaki si'isi'i atu pē ke 'uhingá pē na'a tokoni pe ia ki he ki'i lipooti ko ení ka tau hoko atu. Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eikí. Hangē pē ko ena 'oku 'osi me'a atu 'aki 'e Tongatapu Fika 5 na'e, ka ko u tui hangē pē ko ē 'oku 'ohake 'e, toutou 'ohake 'e Tongatapu 7 pe 'oku ne to'o mai e fo'i me'a 'oku 'asi he lipootí ko e 'ata kitu'a. Sea ko e fo'i mo'oni'i me'a ia ko iá mahalo 'osi mahino pe ia kia tautolu heni. 'Oku fiema'u ia ke ma'u he tokotaha kotoa pē tautefito kia tautolu ko eni ngāue fakapolitikalé, 'oku kau ia he fo'i mo'oni'i me'a 'oku fiema'u ke tau 'ata ki tu'a, ko e taliui ko e hā fua e ngaahi me'a ko iá.

Ka 'oku mahino pē 'Eiki Sea ko e lipooti ko ení na'e, ko e fakahoko 'a e fakataha ko ení ko e, 'e he ongo sino ko ení ko e *IMF* pea mo e *World Bank*. Pea 'oku mo'oni pe ia ko e, na'e fai 'a

e fevahevahe'aki 'a e kau Fale Aleá ko e 'uhingá ko e hā e fengaue'aki mo e Pule'angá ko e, ki he ngaahi me'a ko eni ko ē 'oku nau, ngaahi polokalama ko ē 'oku nau tokoni'i ko e 'uhinga ko e fo'i 'ata kitu'a ko ē 'oku fiema'u ko ē 'oku nau feima'u ko ē 'enautolú ke tau, 'uhingá ko ē na'e toki, na'e toki kamata he 2000 kau atu 'a e kau, ko e taimi ia ko ē ko e ngaahi sino pe ia 'a e Pule'angá pea mo e ongo sino ko eni. 'A ē pē ko ē pea mahalo ko e tu'o ua eni e kau atu 'a Tonga 'i he me'a ko eni.

'A ia ko e fiema'u leva na'e 'ohake ko ē fiema'u pe ia ke tokoni pe ia ko ē ki he ngaahi me'á ke fekau'aki ko eni 'atautolu 'i Fale Aleá hetau ō ko eni ki he ngaahi, ki he fakataha ko eni 'o mahino'i e ngaahi founa ngāue 'a e *IMF* mo e *World Bank* 'uhingá he ko e Pule'angá pē foki ia na'a nau fai fakataha ko iá. Pea tau ō mai leva fengaue'aki ko eni mo e hā e me'a te tau ala tokoni ai 'i Fale Alea ke teke ke 'ata, ko e 'ata kitu'a ia ko ē 'oku 'asi ko ē hení fekau'aki pe ia mo e ongo sino ko eni. He ko e 'ata ki tu'á ia 'oku fālahi ia pea 'oku fiema'u ia ke 'ata kitu'a 'etau ngaue'aki e ngaahi me'a kehe ia. Tokanga pē eni ia ki he 'ata kitu'a ko ē 'etau fengaue'aki ke teke e Pule'angá ke 'ata kitu'a 'a e ngaahi polokalama ko eni 'oku tokoni'i ko ē he ongo sino ko eni. Pea 'oku ou tui au 'oku kau 'a Tonga ni ia 'i he 'ata kitu'a ko eni fekau'aki mo e ongo sino ko eni. He ko e 'uhingá he 'oku fakahoko mai he ngaahi ongoongo, 'ikai ngata pē 'oku mahino ko e ngaahi me'a kotoa pē polokalama 'oku kau ai fa'a tokoni ki he ongo sino ko eni 'oku 'asi he Patisetí.

Tau 'osi angamaheni pē 'i he Patisetí ko e 'asi ko e me'a ko eni ko e hā ko e nō mei he *ADB* ko e hā mei he *IMF* ngaahi me'a ko ia. 'A ia 'oku 'osi mahino pē 'a ia 'oku kau 'aupito 'a Tonga ni ia he lēvolo 'oku 'ata ki tu'a pē 'oku 'ata kitu'a 'a 'enau fakahoko fatongia 'anautolu. He ko e 'uhingá he 'oku ha'u 'a e ngaahi fetokoni'aki ko eni lahi tahá ki he Pule'angá. 'A ia ko e 'ata kitu'a ia ko ē 'oku fekau'aki ko eni mo e me'a 'oku lave ki ai 'a e lipooti ke fekau'aki mo e ongo sino ko eni.

'Oku fiema'u he ongo sino ko eni ke kau atu mo e kau Fale Aleá fevahevahe'aki ko e hā e ngaahi me'a te nau tokoni ai ki he Pule'angá ke teke 'a e ngaahi polokalama fekau'aki ko eni mo e ngaahi polokalama 'anautolu ko ē 'oku nau fakahoko ki he ngaahi fonuá ki he ngaahi langa fakalalaka ke mahino 'oku 'ata kitu'a.

He ko e taha ia e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi fonua lalahi ko ē 'oku nau 'omai ko ē 'enau pa'angá ke fakapa'anga'aki e ongo sino ko eni. He 'oku 'i ai e ngaahi fonua ia 'oku faka'ofa 'aupito ia Sea 'i he fakataha pē ko eni na'a ma me'a ki ai Fika 5 'a Tongatapu Fika 5 'a e kau Fale Alea ko iá. Hala 'atā 'ikai ke nau fu'u 'ilo 'enautolu ia pe ko e hā ko ā e me'a 'a e *World Bank* mo e *IMF* 'oku fai honau fonuá. He ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'enautolu honau Pule'angá 'anautolu 'oku 'ikai ke nau hanga nautolu 'o, pea na'e, ko e Fakafofonga Fika 5 na'a nau fehu'i 'enautolu ia 'i he lea ko ē kau taki ko ē ongo sino ko eni. 'A ia 'oku mahino ia 'oku 'ikai pē ke fu'u ma'u 'enautolu he kau Fale Aleá ia ha fakamatala mei honau ngaahi pule'angá fekau'aki mo e ngaahi polokalama ko ē 'a e ongo sino ko ē 'oku fai hē.

Ka 'oku ou tui au ko e 'ata kitu'a ko ē 'a Tongá ní ia 'a eni ko ē 'oku tau fononga mai ai 'i he fengaue'aki mo e ongo sino ko eni 'oku kau ia he, ko u tui ko e, 'oku, 'uhingá he 'oku 'asi pe ia 'oku talamai he ongoongo ko e me'a eni 'a e, ko e hā polokalama eni ko e tokoni'i 'e he *World Bank* ko e *IMF* ko 'etau patisetí 'oku hā kātoa pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ai. 'A ia ko 'eku lave ko ē 'a'aku ia ki he pehē mai ko eni ko ē 'a e fakamahino ko ē ki he kau Fale Aleá ia ke nau ō mai 'o 'eke ko ē ke 'ata ki tu'á 'oku mahino e fevahevahe'aki ko eni. 'Oku si'i tokoni atu 'oku 'i ai e ngaahi fonua ia 'a eni ko u lave ki ai ia 'oku faka'ofa ia, pea 'oku si'i kau Fale Alea ko iá 'oku nau toki 'eke 'enautolu he fakataha pe ko e hā ko ā 'a e tokoni 'a e

World Bank ‘oku fai ki honau fonuá he ‘oku ‘ikai pē ke nau ‘ilo ia ‘enautolu mei honau pule’angá ha me’a ‘e taha. Kae kehe ka ko u tokanga pē au ia ...

<002>

Taimi: 1655-1700

Lord Tu’iha’angana: ... he ko e ‘asi ko ē ‘a e ‘ata kitu’a hē, ‘oku pau ke fekau’aki pē ia mo e ongo sino ko ē na’a na *host* ‘a e fakataha ko ia he ko e ngaahi me’a ia ‘oku nau fiema’u ko e me’a ko ē na’a nau tñaki mai ke kau atu ‘a e kau Fale Alea ke fengāue’aki ke fakahoko e fō’i me’a ko ia ke mahino ‘oku ‘ata kitu’a ‘a e ngaahi polokalama ko ē ‘oku nau fakapa’anga ‘i he ngaahi poloseki pē ko e hā ‘i he ngaahi fonua. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō ‘Eiki Sea, pea kole ke u fakatapu heni mo e ‘Eiki Palēmia, ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Fakama’ala’ala ki he Ngāue Va’a Kakai Fefine MIA ke fakaivia ngāue kakai fefine

Tokanga atu pē au ‘e ‘Eiki Sea fekau’aki pea mo e fēhu’i na’e ‘omai ‘e he, ‘e Tongatapu 6, fekau’aki pea mo e ‘asenita fika 9, ‘oku ou tokanga pē ke u tokoni ki hono tali neongo na’e ‘ikai ke u folau. Ko hono ‘uhingá ko e fu’u Pangikē lahi ko ē ‘a Māmani ‘oku a’u ke fekau’aki pea mo Tonga ni, pea tautautefito ki he tafa’aki ko eni ‘a e Hou’eiki Fefine, ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi tafa’aki mo ‘enau ngaahi ngāue ai. Ko hono ‘uhinga ia ‘oku ou tu’u hake ai ke u fakahoha’a atu, tapu ange pea mo e Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, kae ‘uma’ā ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu fika 5, ka u ki’i hao atu pē he ke u tokoni atu.

Ko e ngāue ko eni ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘oku mou hanga ‘omai ‘a e sētesi ko ia fika 9, fakaivia ‘a e kakai fefine ki ha sosaieti mālohi ange. Pea ko hono faka-Pilitania, *empowering women for powerful society*.

‘Eiki Sea, kuo hulu ange eni ia ‘i ha toe taumu’a ke ‘ohake ‘a e kakai fefine ke nau mālohi nautolu ia ‘o toe lahi ange ha toe me’a ‘oku, na’e fatu mai ‘e he ‘Otua kia kitautolu. Ko e kaveinga na’e ‘omai ‘e he Fakafofonga ‘o Tongatapu 6, fekau’aki mo ha felāve’i ha halafononga fo’ou. ‘Oku lolotonga ngāue ‘a e Va’a ko ē Hou’eiki Fefine, ‘oku fekau’aki pea mo e lalanga ‘o e kakai fefine kae ‘uma’ā ‘a e fānau pea mo e ako. ‘Oku ‘ikai ke tu’u toko taha ‘a e hou’eiki fefine, ‘oku tu’u fakataha mo e fāmili mo e kolo, mo e siasi, pea ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai. ‘Oku tokoni’i eni ‘i he pa’anga ko ia ‘a e Pangikē ‘a Māmani, kae ‘uma’ā foki ‘a e ngaahi ngāue ki ha fatu ‘o ha ngaahi fakakaukau fo’ou kia kinautolu ko eni na’e li’ekina ‘i he COVID-19 kae ‘uma’ā ‘a e taimi na’e ta’ofi ai ‘a e ako.

Pea ‘i he’ene pehē ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue ‘oku lele lelei ‘o hangē ko eni, ‘oku ‘ikai ke lava ke li’ekina ‘a hou’eiki fefine, ‘oku ngāue fakataha ‘a e siasi mo e kolo, fāmili mo e fānau, ki ha kaha’u lelei ‘o e hou’eiki fefine, pea ‘oku ou loto pē ke u ‘oatu. Na’e ‘i ai ‘a e PhD fakamuimui mai na’e fai ‘a e fatu ‘i he fakakaukau ko eni ke mavahe ‘a e hou’eiki fefine

‘ai ke mou toki hanga ‘o fekumi ki ai ‘amui ange. Ka ‘oku ‘omai eni ko hono ‘uhingá ‘oku tokanga’i ‘e he Pangikē ‘a e ma’uma’uluta fakalukufua.

Na’e me’a atu ‘a e ‘Eiki Palēmia ki Fisi pea fakataha ai pea mo e *FORUM*, pea na’e ‘i ai ‘a e polokalama ‘o e ako na’e fekau’aki pea mo e polokalama ‘a e ngaahi ngāue fakalotofonua, kae ‘uma’ā ‘a e Potungāue Ako, Potungāue ‘o e Mo’ui, pea pehē ki he Falepa’anga. Ko e kinautolu ko eni ko ē ko ē ‘oku ‘amanaki ke hoko honau fanau’i mai kinautolú ‘oku fai hono fakamalumu ki ai ki he kaha’u, kehe ‘aupito eni he ngaahi fakakaukau ko eni ‘oku ‘omai, ‘a ia ‘oku fai ‘a e felālāve’i ‘oku ‘ikai ko ha polokalama ko eni ‘e ngata pē ‘i ha potungāue ‘e taha, ‘oku ‘i ai ‘ene felālāve’i ko e ‘uhingá he ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e fa’unga ‘o e fefine, ‘oku ‘ikai ke toko taha, ‘oku hoko ki ai ‘a e hoa, fānau, siasi mo e kolo mo e fāmili ‘o fakakakato leva ki ai, ko e ki’i pou pou atu pē ia ‘Eiki Sea ki he fehu’i ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 6 mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Tokanga ki ha ngāue Pule’anga & Fale Alea ke mateuteu ke ‘inasi he pa’anga tokoni lau piliona ki he feliliuaki ‘ea

Lord Nuku: Tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu foki ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘Eiki Sea. Ko e fakahoha’a ko eni ‘a e motu’a ni ia ko u fakamālō au ki he lipooti hono ‘omai mei he ‘uluaki ‘o a’u ki he 10. Ka ‘oku fai ‘a e ...

<005>

Taimi: 1700-1705

Lord Nuku: ... tokanga lahi he koe’uhí ko e ‘ū me’a ko eni ‘oku ‘omai he lipooti Sea ‘oku mo’ua ai e fonua ni pea ‘oku hanga he lipooti ko eni ‘o ‘omai he ‘oku fehu’i e 10 pē ‘oku tau tu’u ‘i fē ‘i he lipooti ko eni. Pea kapau te tau hoko pē ki lalo ‘i he palakalafi ko ē “ ‘oku makatu’unga he tu’u he taimi ni ‘o fakafuofua ki he tu’unga faka’ekonōmika fakamāmani lahi. ‘A ia ko e 22 na’e 3.4 ‘a ia ko e 24 ‘e holo ‘o tolu.” Pea tau ‘alu hifo ki lalo lolotonga e hikihiki ko eni e totongi e koloa fakamāmani lahi ‘oku na hala kehekehe pea mo e tu’unga vāhenga ko ē ‘o e kakai.

Pea ‘oku ou tui ko e ‘ū me’a mahu’inga ia ‘oku ‘omai ko ē he taimi ni. ‘Alu hifo ko ē ki lalo he peesi fakamuimui ko eni “ **‘oku hoko foki ‘a e palopalema ‘o toe lahi ange ‘i he lahi ‘etau mo’ua ‘o e fonua**”. ‘A ia ‘oku hanga ‘e he lipooti ko eni ‘o ‘omai ‘a eni ko eni ‘oku fehu’i ‘oku tau tu’u ‘i fē ngaahi poini kotoa ko eni ‘oku ‘omai ko ē 10 tau fihia kotoa ai koe’uhí ko e vāhenga ko e totongi tupu ‘a eni ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e fonua pea ko u fakamālō au ia ki he ‘omai ko ē ‘o e lipooti ko eni. Ka ko hono mahu’inga ko ē ki he Fale ni ke fai ‘e he Fale Alea mo e Pule’anga ‘o fakatatau ki he lipooti ko eni ki he ngaahi hala fononga ko ē ko ē ‘oku tonu ke tau hanga ‘o fakalalakala’i. Ko e 10 ia ‘oku tau mo’ua kotoa kitautolu ‘oku fihia ai ‘a e fonua ni ‘i he totongi koloa ‘ikai ke na fetaulaki mo e vāhenga, pea kapau te tau toe ‘unu atu ki he ‘u me’a ko eni ki he liliu e fa’unga pule taliui.

Ko e ‘ū me’a ko eni ko e hala fononga ia na’e hanga ‘e he fakataha ko eni ‘o tuku mai ke tau vakai’i ai pē ‘oku tu’unga ‘i fē. Ko e fehu’i ko ē ‘oku ou fehu’i ai ko ē he ‘aho ni ko e pa’anga ko ē ‘oku talamai ko ē hē na’a ke me’a mai ko ē ki ai ko e tiliona. He ‘ikai ke fai ha tufa pa’anga ta’e i ai ha fokotu’utu’u ‘e ‘oatu. Pea ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ko ē ki ai pē ko e hā e ngāue ‘e fai ke ‘uhī he ‘oku tau kau tautolu ia he tu’u laveangofua taha ko ē he māmani ko eni

ki he feliuliuaiki ko ē 'a e 'ea, ka 'oku 'omai he fakataha ko eni 'a e me'a 'e Sea 'oku tonu ke tokanga'i 'e he Fale ni he 'oku lolotonga mo'ua e kakai e fonua ai.

Fakaivia e kakai fefine 'Eiki Sea 'oku fakahangahanga ia hangē ko eni ko 'ene 'asi he lipooti pea ko e lipooti fakamāmani lahi ia mahalo 'e 'osi ha ta'u ia 'e nimangofulu mei heni 'oku lava ke toki fakapalanisi 'a e ivi ngāue 'a e kakai fefine fakatatau ki he ivi ngāue 'o e kakai tangata. Ka ko e me'a ko ē 'oku mahu'inga ko ē he lipooti ko eni 'oku ou fehu'i ko ē Sea he 'aho ni pē 'e fa'u 'i fē 'a e fokotu'utu'u, 'e fa'u 'e he Pule'anga pē 'e fa'u atu 'e he Fale Alea 'o fakatatau ki he lipooti fakamāmani lahi 'i he Pangikē ko ē 'a Māmani mo kinautolu 'oku 'i ai 'a e mafai ki hono fakafuofua 'a e anga 'o e tu'u faka'ekonōmika fakamāmani lahi Sea.

Ka ko e 'ū me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ia 'oku tonu ke 'osi e lipooti ia ko ena 'oku 'i ai ha fa'unga pē ko ha Tu'utu'uni 'a e Fale Alea ko e me'a eni ke fai Pule'anga. Pē te tau lava 'o fakahoa he ko e 'ū palopalema ko eni 'oku 'omai ko eni 'oku lolotonga mo'ua kitautolu ia ai kātoa. Ko e hā hono fakalakalaka'i ko ē 'e fai Sea ko u tui ko e fatongia ia 'oku 'i Fale ni pea mo e Pule'anga, 'ikai ko ha fatongia ia ke tau toe fetukuaki tautolu ia he 'oku tuhu'i pau mai he lipooti ia ko eni pea 'oku tau 'ilo'i pau 'etautolu he ngāue faka-Fale Alea 'oku mo'ua e fonua ia heni. Pea ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a pē te tau tali pē eni 'o tuku ai pē pē ko fē ha feitu'u ke 'ave ki ai ke fai ha ngāue ki ai ke 'uhī ke mateuteu 'a e fonua ki he pa'anga ko eni ko ē ko ē na'e fai ki ai 'a e fakataha.

Ka ko e me'a ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e anga ko ē 'o e fakakaukau ke tau ngāue'i 'a e lipooti ko eni 'o fakatatau ki he me'a ko ē 'oku talamai 'oku tau tō lalo ai, he 'oku tau mo'ua kitautolu ia 'i he vāhenga 'i he totongi tupu me'a ko ē 'oku hanu e fonua ia ai ...

<007>

Taimi : 1705-1710

Lord Nuku : ... hangē ko e ngaahi me'a fakapangikē, me'a fakanō, faingatā'ia 'aupito 'a e ngaahi pisinisi ia pea faingatā'ia mo e fonua ia he me'a ko eni Sea. Ka ko e 'uhinga pē ia e fakahoha'a atu, ki he lipooti ko eni 'oku ne hanga 'o 'omai 'a e 'u fakakaukau kiate kitautolu ke tau hanga 'o feinga'i ke tau mavahe mei he ngaahi faingatā'ia ko eni Sea.

Pea ko ia 'oku pehē 'a e kole ki he Fale Alea mo e Pule'anga. Ko e hā ha ngāue 'e lava ke fai heni ke tau lava ai 'o 'inasi pea tau lava ai 'o 'ilo'i 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku hoko ko eni ki he ngaahi fonua langalanga hake 'a ē ko ē 'oku fai 'e he *World Bank* pea mo e *IMF* Sea. Ko e me'a ia 'oku mahu'inga ko ē ki he motu'á ni ia. Mālō ia e 'omai e *Report* ko e hā ha'atau fokotu'utu'u ke tau lava ai 'o 'inasi he ngaahi pa'anga ko eni. He kapau 'e 'ikai ke tau lava kitautolu 'o fai ha fokotu'utu'u lelei Sea, 'oku 'ikai ke u tui au 'e tufa mai 'a e pa'anga ko eni ke tau kau ai ta'e'iai ha fokotu'utu'u. Pea ko e me'a ia 'oku ou tui 'oku mahu'inga 'aupito 'a e lipooti ko eni pea tonu hono 'omai Sea. Mālō.

Eiki Sea : 'Eiki Nōpele Vava'u.

Fokotu'u ke paloti'i Lipooti Folau fika 13/2023 kae hoko atu ngāue Fale Alea

Lord Tu'ilakepa : Sea ko u fakamālō atu ki he Feitu'ú na he taimi. Mālie ho'omou tipeiti Hou'eiki. Ko u tui pē Sea 'oku tonu ā ke tau fakangata ā mu'a 'a e lipooti ka tau pālōti ā mu'a. Ko e mahalo ko e fuoloa taha 'i Fale Alea ni ko e 'Eiki Nōpele ko eni 'oku me'a mai Fika 2 'o Tongatapu. Mahalo pē ko u hoko hake ki ai 'Eiki Sea. Talu e tu'u e Fale ko eni ko e toki hoko

eni ha fōtunga mo ha fofonga pehē ke me'a atu e kau Mēmipa pea me'a mai 'o 'omai e Lipooti ke fai ha feme'a'aki he Fale ko eni. Ko 'ene me'a pē Mēmipa mai e lipooti pea ko u sai'ia 'aupito Sea ho'o fa'a me'a mai 'aki e me'a ko eni ko e me'angāue eni ke ngāue'aki 'e he kau Mēmipa. Lipooti ko eni 'oku ne fakamahino mai 'oku 'i ai 'a hotau hūfanga'anga ki he *IMB* pē koe pangikē 'o e kau masiva.

Ko u faka'eke'eke 'a e ngaahi pangikē ko eni 'io ka 'oku 'i ai hono ngaahi halafononga ki ha ni'ihi falala'anga 'i he Pule'anga, pea 'oku mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'Eua. Fokotu'utu'u ki he lahi taha pea tau kole ki he ngaahi me'a ko ia. Sea, lōloa talu mei 'aneuhu mālie tipeiti a'u mai ki he pongipongi ni efiāfi ni, pea ko u kole ki he Feitu'ú na, Faka'apa'apa'i mu'a 'a e kau Mēmipa ko 'ene tali pē ha kole 'a ha Mēmipa fokotu'u atu ki he Feitu'ú na pou pou pea fakahoko hotau fatongia kotoa. Ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato pea tukuhifo. Pea kole atu e Fakafofonga 'Eua pea 'ikai ke tali 'e he Feitu'ú na pea kole mai 'e he Fakafofonga 'o e Kakai kae tuku pē. 'Oku ke me'a ki he maumau 'a ho Fale 'Eiki he'etau Tohi Tu'utu'uni hangē ko ho'o me'a 'oku fiema'u ke tu'o taha pē 'ete me'a ki 'olunga. Pea ko e me'a ia 'oku ou nofo pē 'o pukepuke hoku lotó ke u anga maau faka'apa'apa ki he Feitu'ú na 'oua 'e toutou tu'u ka ko e 'omi e faingamālie 'e he Feitu'ú na Sea, ko u kole atu tau pāloti ā hē ka tau hanga atu ki he Lipooti 'a e Kakai e fonua.

'E anga fēfē hono hanga 'e he 'Eiki Palēmia 'o vahevahe mai ki'i mokimoki'i me'a 'oku ma'u 'e he Pule'anga ke 'ave ki 'Eua, Ha'apai, Vava'u pea mo e Ongō Niua. Ko u tui ko e lipooti lelei taha eni 'oku tau fiema'u ke tau fanongo ki ai, kimu'a pea toki fai e patiseti 'Eiki Sea.

Sea kole fakamolemole atu ki he Feitu'ú na kai ke u loto ke maumau'i ho Fale 'Eiki ka ko u fokotu'u atu ki he Feitu'ú na, tau pāloti ā mu'a. Hou'eiki mou laumālie lelei ā Hou'eiki e Kakai. Kapau 'e tuku ke mou feme'a'aki, ta 'oku totonu ke tau hangē tautolu ko e 'u Pule'anga ko eni ki 'Aositelēlia ni. Tuku pē ke me'a pē ia hē pea te hū kita ia kitu'a 'o 'alu 'o nofo mai mei tu'a kae 'oleva ke 'ai 'ai pē ke fiemālie ha Mēmipa he Fale ni 'Eiki Sea. He 'ikai pē lava ke tau tatau tautolu he Fale ni 'Eiki Sea 'o kapau ...

<008>

Taimi: 1710-1715

Lord Tu'ilakepa: ... ko e laumālie eni 'Eiki Sea ko u fiefia 'aupito he'eku vakai 'aneuhu faai mai 'o a'u ki he taimi ni 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu tau pāloti ā mu'a pea kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku ne fiema'u 'alu 'o kumi he ko 'etau lekooti he 'ikai ke faka'auha 'a e lipooti ia ko eni 'e tuku ia 'i he'etau laipeli pea te ke vakai ki ai pea te ke me'a ki ai kakai 'o e fonua 'aonga ia ke lava 'o tokoni ki he'etau fakalukufua 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku ou 'amanaki atu au ke fai mo tau a'u ki he ngaahi uafu 'o Niuafou'ou faka'ofa 'aupito 'aupito 'aupito. Tuku pē ke u toutou lea 'aki he 'oku ongo ange tangi 'a e faingata'a'ia he tangi 'a e kau fakapolitikale mou mea'i e tangi 'a e kau fakapolitikale tangi ki hē tangi ki hē tangi ki hē ke 'ilo e tangi 'a e faingata'a'ia tangi pē pea tō atu 'o fo'ohake hūfanga he fakatapu 'o kaila Sīsū ē ke u mo'ui ko e tangi ia 'oku faka'ofa taha. Ka 'oku ou kole atu fokotu'u atu tau pāloti mu'a ka tau hoko atu 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Sea, mai pē ha ki'i miniti 'e ua fakamolemole Sea ke u ki'i malanga. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ko u loto pē ke u 'oatu 'eku fakakaukau ko eni. 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ki'i fo'i *phrase* 'i he lea fakapilitānia ko u loto ke u kole atu mu'a ke u ki'i pu'aki atu 'Eiki Sea

hangē ‘oku ongo mālie kiate au kau toki foki ‘o faka-Tonga ko e ki’i fo’i lea ‘oku pehe ni 'Eiki Sea “*the age does not show your maturity*” Ko e ‘uhinga ‘eku ‘oatu 'Eiki Sea ko e ‘uhinga ko ‘ene fakamalanga ko ē ‘o lau ta’u ko ē ‘a e ngāue fuoloa ho Fale ni. ‘Oku ‘ikai ke hanga ‘e he ta’u 'Eiki Sea ‘o fakahā ‘ete matu’otu’a *it’s the responsibility* ko hoto ngafa fatongia. Ko e ‘uhinga ia 'Eiki Sea nau hanga ‘o ‘oatu ai 'Eiki Sea fakamolemole pē Hou’eiki na’a pehē kuo te ‘alu ki he fakapilitānia ha ‘uhinga ‘ikai. ‘Uhinga tatau pē 'Eiki Sea mahalo ‘oku fa’a he’a ‘aki he Fakafofonga 7 fa’a taimi ‘e ni’ihi hangē ‘oku loloto ange pea mahu’ingamālie ange ‘a e lea ko eni 'Eiki Sea.

Kae tuku ke u toe ‘oatu 'Eiki Sea ‘aki ‘eku fakamalanga ko e ta’u ‘oku ‘ikai ke ne fakahā ‘e ia e *maturity*. Ko e *responsibility* pē ko hoto ngafa ko ē ki he fonua ko e me’a eni 'Eiki Sea ‘oku tala ai hoto matu’otu’a.

Kae tuku mu’a 'Eiki Sea ke u ‘oatu e fakakaukau ki he me’a ko e lipooti. Mo’oni pē ‘a e me’a ia ‘a e Fakafofonga Ha’apai 'Eiki Sea ‘i he fononga mai ‘a e Fale ni 'Eiki Sea ko e lipooti ‘oku ‘osi pē hono laú paasi. Talu ‘eku hū mai ki Fale Alea ‘Eiki Sea he 2010 ko e me’a ia na’a tau fononga mai ai. Pea na’e hangē pē 'Eiki Sea ha fo’i lēsoni ma’u loto pea na’e sai pē ia 'Eiki Sea ‘i he fononga mai ‘o e ‘ahó.

Ka ko e taimi kuo mafuli e taimi 'Eiki Sea. Kae tuku ke ‘oatu ‘eku fakakaukau ko e anga eni ‘eku fakakaukau ki he me’a ko e folau mo e lipooti. Hangē pē 'Eiki Sea ha’atau ō ko ē ki ha ‘Univēsiiti ka ‘oku ‘ikai foki ke tau lava ‘o hū ‘o hū kotoa ‘alu atu pē toko ua na’e me’a atu pē Fakafofonga ‘o Ha’apai pea mo e Fika 5 ‘o na ō ki he ‘Univēsiiti ko ē ‘a ē na’e ui mai mei ai ‘a e Fale Alea Fakamāmani Lahi pē ko e *Global Parliamentarians* ke nau ō ange ‘o ako pea nau ō mai ‘o lipooti ko hotau fatongia ke tau ako mei he lipooti. Ko e faka’uhinga ia ki he motu’a ni 'Eiki Sea ‘o e me’a ko e lipooti. He taumaiā ‘oku ai ha taimi heni ‘Eiki Sea ke tau ke ha’u pē ‘etau pehē pule lelei pea tau fehu’i lipooti mai koe lipooti mai, ‘ikai ‘ikai ke ‘i ai ha taimi pehē ‘ikai ke ai ha taimi pehē ia Sea.

Ko e me’a ‘oku ou fokotu’u atu heni 'Eiki Sea ke tau fanongo ha taha pē he Fale ni ‘oku *in control* pē ‘oku ne pule’i ha fa’ahinga me’a ‘a e fonua pē ko e pa’anga pē ko e koloa pea tau ako leva mei he lēsoni ‘oku ‘omai ‘e he ongo Fakafofonga mei he fakataha na’e fai ke tau hanga ‘o *implement* ‘a e ‘ū me’a ko ia ki he fakalalakalaka mo e laka kimu’a hotau fonua. Ko e me’a ia ko u tu’u atu ai 'Eiki Sea ke u ‘oatu ‘eku fakamalanga ko eni. Mo’oni pē ‘a e me’a ‘oku fokotu’u atu ke fakaikiiki pea kiate au kapau te tau foki he ‘aho ni ‘oku tau ako ha me’a mei he lipooti ko u pehē au Sea kuo fe’unga. Kapau ‘e ‘osi e ‘aho ni mai e fu’u lipooti lelei ko eni ki he *good governance* ‘ohake foki ‘a ‘Ikuleini ‘Eiki Sea he ko e ola ia ‘o e pule kovi ‘a e fonua ko eni ko Lusua ko e me’a ko ē ‘oku tau ako mei ai he ‘aho ni ke ‘oua te tau pehē he fonua ko eni ko Tonga. Ko e ako ‘oku tau fai ke tau hu’u ki he *direction* ke ‘oua na’a tau hangē ko e me’a ko ē na’e fai ‘e he pule kovi ‘o fai ai e tau ‘i ‘Ikuleini ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘asi ai ‘a ‘Ikuleini 'Eiki Sea.

<009>

Taimi: 1715 – 1720

Mo’ale Finau: ... ‘ikai ke u tui au ko ‘etau ō mai ‘a tautolu ia ki heni ‘Eiki Sea ke tau tohi kole ki he milioná. ‘Ikai ke u tui au ki ai pea kapau ‘e tohi kole pe ia ‘oku sai pē ia he ‘e fa’u e *project* ia ‘e he Potungāue ko ē ‘e he Potungāue ko ē ‘oku fekau’aki mo iá. ‘O ‘ave e *project* ia kuo pau ke fou ia he *process*. Pea toki ‘oatu leva ‘a e faka’uhinga ‘etau *project* pea tali leva e pa’angá pea ‘omai.

Ka ko e ‘ahó ni ‘Eiki Sea ‘i he tui ‘a e motu’á ni ko e me’a ko ē te tau ako meí he me’a ‘oku pu’aki mai ‘e he līpootí. Tau foki he ‘ahó ni ha taha pē, ko au ‘oku ‘i ai e silini Fale Alea ‘oku ‘iate au, \$400000. Te u foki he ‘ahó ni ‘o ‘apalai ‘a e me’a na’e ‘omi ‘e he ongo Fakafofongá meí he fakataha ko eni he ‘ahó ni. He kapau he ‘ikai ke u *apply* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘aonga ‘eku ta’utu heni ‘o fanongo ki he līpooti ko eni ‘oku ‘omai he ‘aho ní.

Ko e hā pe ha me’a ‘oku ‘asi he līpootí te u foki ‘o *apply*. Ko hono ‘uhingá ke ‘aonga ‘a e pa’anga na’e fakamole ‘e he ongo Fakafofongá ke nau folau ki *Washington* peá na foki mai ‘o līpooti he ‘aho ní Sea. Ko e anga ia ‘Eiki Sea ‘eku *view* ki he līpooti ko ení. Ko u fakamālō atu ‘e Sea he ma’u e faingamālié. Hou’eiki ko e anga ena ‘eku fakakaukáu, mālō Sea.

Tokanga ki ha tu’unga mateuteu fe’unga ‘a Tonga ki ha hoko ha faingata’a fakapa’anga fakamāmani lahi

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, fakamālō atu pē he tuku mai ‘a e faingamālié ke hoko atu ‘a e malanga. Ko e kimu’a ke u mahalo ‘oku ‘i ai ‘a e me’a lalahi ‘e 4 ko u tokanga ki ai he līpooti ko ení. Koe’uhí ko e, ‘oku ou ongo’i pe tatau pea mo e kau Fakafofongá ‘oku hangē ‘oku, mahino pe ‘oku tau hela’ia. Ka ‘oku ‘ikai ke tonu ke uesia ai hotau fatongia ke tau talanoa ki he ngaahi me’a mahu’inga.

Ko e me’a eni ‘oku ou tokanga ki ai Sea ‘a ia ko e me’a ‘e 4. ‘Uluakí ‘oku ‘i ai e fakatokanga heni hangē ko ‘ene hā ko ē he peesi 4, ‘a e lahi e faingata’a’ia ‘a e ngaahi fonuá he totongi fakafoki ‘enau ngaahi nō. Ko e ongoongo ko ē ‘oku tau ma’u he taimi ní, ‘oku hangehangē ka mafuli e ngaahi fonua lahi, lalahi ‘e ni’ihi ‘o ‘ikai ke toe ngāue’aki e pa’anga ‘Ameliká ko e *reserve currency*. Ko *Brazil*, ko Lūsia, ko Siaina mahalo ‘oku kau ai pea mo ‘Initia. Ko e talanoa ko eni ki he ‘etau feinga’i ko ē ke tau tau’atāina, mateuteu fakapa’angá ‘i he fika 6. Na’a hoko ha *financial crisis*, ‘oku kau ai pea mo e fehu’i ia ko eni ki he totongi ko ē ‘o e nō.

Ko ‘eku lave’í ‘oku ‘i ai ‘etau ngaahi nō, *public debt* ‘oku kei tuku hē ke totongi. Pea ko ‘eku fehu’í ia, ‘a ia ko e ‘uhinga foki ia ‘etau talanoa ki he līpootí ke tau lava ‘o talanoa ai. Ko e hā e fakakaukau ‘i he tu’u atu ko ení ke fai mo tau ngāue angé na’a faifai kuo tau fihia ha fu’u fakamāmani lahi ha tō lalo fakapa’anga ‘a māmani lahi. Ko e ‘uhinga ia hono ui mai ki tautolu ‘e he *IMF* pea mo e *World Bank*. Ke tau sio ki ai pea tau foki mai ‘o sio ki he tūkunga ko ē ‘oku tau ‘i ai. Pe ko e hā ‘etau palani ke mateuteu fe’unga ‘a Tongá ni ki ha me’a ‘e hoko.

Pea ko ‘eku ‘uluaki fehu’i ia Sea ki he Minisitā Pa’angá ko e hā e fakakaukau ki he kaha’ú ki he ‘etau nō ko eni ‘oku tuku ko ē. Kau ai ‘etau nō ki Siainá, ko e nō meí he *IMF*, ko e *ADB*. Ko e hā e palani ki he kaha’ú ‘i he ngaahi ta’u ko eni ka hoko maí. Ke ‘oua na’a tau uesia lahi he kapau ‘e hoko e me’a ko ení he ‘ikai ke toe hoko e pa’anga ‘Ameliká ko e

Lord Tu’iha’angana: Sea ke u ki’i tokoni mu’a ‘Eiki Sea ki he Fakafofongá. He ko e ‘uhingá ‘Eiki Sea hangē pe ko e feme’a’akí. Fakamālō ki he ‘omai ‘e he Hou’eiki Mēmipá e ngaahi pou pou ka ko e līpootí ē mo e me’a na’e ‘ohake he fakataha lahi ko ení. Pea hangē pe ko e, ko u pou pou lahi ki he malanga mālie ne fakahoko ‘e Ha’apai 12. Pea fiema’u pe foki ia pea ‘e ‘asi mai pe ia meí he kau Ha’apai he ko e fonuá ni na’e matua’i. ‘A hono fakatokotokalelei ko ē ke tau a’usia ko ē ngaahi me’a ko ē ‘oku fai ki ai e feme’a’akí. Ko e ‘uhingá ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘ohaké pea hangē pe ko e ngaahi me’a ko ē, pukepuke ia. Hanga ‘o pukepuke ia fanga ki’i fo’i me’a ko ení pea te ke lava pe ‘o *quote* hake e līpootí. Tau mei a’u ki he patisetí

pea te ke 'ohake e ngaahi 'īsiū ko eni fekau'aki mo e tu'unga oku 'i ai e nō. Pea te tau fehu'i, 'oku 'i ai e taimi ke tau fehu'i ai kātaki Fakafofonga.

Ko ena 'okú ke to'o hake e me'á ka 'oku, 'e pou pou e lipooti ko eni ki ha'o fehu'i 'i ha taimi te tau a'u ai ki hano alea'i e me'a fekau'aki. Ko e me'a mahu'inga ena ia kae tuku mu'a 'etau taimi ke tau 'alu atu, he 'e toe 'ohake hena he patisetí. ...

<010>

Taimi: 1720-1725

Lord Tu'iha'angana: ... ke tau fai e 'ū fehu'i ko iá pea tali he taimi ni, te ne toe to'o atu 'e ia ha taimi kae hili ko iá ko 'etau a'u ki he Patisetí a'u ki he taimi alea'i ai e tu'unga 'oku 'i ai 'a e nō, ngaahi nō 'a e Pule'angá mo e ngaahi me'a ko iá pea 'i he uike pe 'e fiha mei heni, ko e 'aho pē fiha mei heni 'oku tau a'u ki ai. Ka 'oku ou pou pou atu au Fakafofonga, tokoni lahi mo e lipooti ko eni ki he me'a ko ē na'e alea'i 'i he fakataha ko eni 'i he fakataha mahu'inga ko eni ke fai 'aki e me'a ko iá. Ka ko u kole pē au ia ka 'i ai pē ha me'a 'oku fiema'u pē ke fakama'ala'ala he lipooti ko eni pea 'ai kae toki fai ia ke tokoni'i ia ko ē ke fai ai e fehu'i ko ena ia 'i he taimi te tau a'u atu ai ki he Patisetí. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. 'Oku tau'atāina pē foki e 'Eiki Minisitā Pa'angá ia pe 'e tali mai e fehu'i pē 'ikai. Na'e 'osi 'ave 'eku tohi fehu'i mahalo 'e 4 ki ai, te'eki ke tali mai ha fehu'i ia 'e taha. 'Oku tau'atāina pe ia ka u fai atu pē au ia hoku fatongia ko e 'oatu e me'a 'oku ou si'i tokanga ki ai pea toe 'ohake he Patisetí 'oku sai pe ia ka ko e kongá foki eni 'o e lipootí.

Ka u hoko atu Sea ki he kongá ko ē hono uá, ka u hoko atu ki he kongá ko ē hono uá Sea. Ko 'eku fehu'i 'i he fika 7, 'oku tatau eni ia 'oku 'ikai ke toe fu'u kehekehe eni mo e 'ū fika 'oku ma'u ko eni 'i he lipooti 'a e Minisitā ko ē 'o e MIA 'a e fakatokanga mai ko ē 'e vave ni pē 'a e tupu tokolahi. 'A ia ko 'etau fika ko eni ko e fika ko eni 'oku hā mai ko ē he fika 7 ko e tokolahi ko ē 'o e kakai he ngaahi fonua masiva 'oku nau 'i lalo he ta'u 25. 'A ia ko 'ene tu'u ko ē 'atautolu ko ē 'i he taimi ní ko e peseti 'e 54 hotau tokolahi 'oku 'i lalo ia he ta'u 25. Ko e 'ū fehu'i ko eni 'oku 'omai he lipootí ko e 'ū fehu'i tatau 'oku totonu ke tau to'o mai ko ē 'o 'eké. Ko e hā 'etau palani ko ē ki he kaha'ú he ko e ta'ema'u ngāué 'e 'alu ia ki 'olunga. Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní 'i he tafa'aki ko ē 'i he ta'ema'u ngāué ko e ta'u 15 ki he ta'u 34 'ene tu'u ko ē he taimi ní ko e peseti 'e 44 kakai fefine ta'ema'u ngāue. Peseti 'e 34.5 kakai tangatá 'ikai ke 'i ai ha ngāue, 'oku 'ikai ke ako.

Pea ko e mahu'inga ia ko ē 'a e lipooti ko eni ke 'omai pea tau hanga leva 'o ngaue'aki 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku talamai ke hulu'i'aki 'etau me'a ko ē 'oku tau lolotonga nofo mo iá. 'Oku fakamatala hē 'o fekau'aki pea mo e mahu'inga ko ē 'o e akó ke fai. Koe'uhí he ko e kaha'ú ia kuo liliu e me'a lahi ia 'ene 'alu ko ē ki he kaha'ú. 'Oku kau e tekinolosiá ia 'i he ngāué pea 'oku kau lahi ia ki ai. Ko e hā 'etau mateuteu ki ai? Pea ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i ko ē hono uá ko e hā 'etau teuteu 'oku fai ki ai? 'Oku tau fulihi 'etau sisitemi akó ki heni ke hanga atu ki he kaha'ú 'oku 'ikai ke tau fepaki mo ha me'a pehē, he 'e li'aki kitautolu kimui 'e he fakalakalaká 'o kapau 'oku 'ikai ke tau tokanga ki ai.

Ko hono tolú Sea ko e ...

Fokotu’u ke pālōti e lipooti folau he kuo mahino ia ki he ‘Eiki Sea

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea sai pē ke u ki’i fakatonutonu fakamolemole pē Fakafofongá. Ko ‘eku fakatonutónú ‘e Sea fakatatau pē mo e tu’utu’uni ngāue ‘a ho’o Falé. Tuku pē ke u ki’i faka’uhinga Sea ka ke toki fakatonutonu mai ‘eku fakatonutónú. ‘Uluakí ko ‘ene mahino ko ē me’a ‘oku alea’í ha lipooti pe ko ha toe ‘asenita kehe, fakatatau ki he mahino ‘a e Seá, tu’utu’uni e Feitu’una. Ko ‘eku lave’í kuo mahino lelei ‘a e ngatangata’anga ‘o e lipooti ia ko ení mo e ‘ātakai na’e fai ai ‘a e fakatahá kuo mahino. Pea ko u lave’i kuo mahino ia ki he Feitu’una na’a ke me’a he fakataha, ‘oku ‘ia koe mafai ke ke tu’utu’uni he mahino ki he Feitu’u na ko e Sea, tau pālōti ā ko e ‘uhingá ko e taimi ho Falé. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ko u tali e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā Fonua ko e ‘uhinga ‘oku loloto ai ‘eku ‘ilo ki he fakataha ko ení he nau ‘i ai mo e ongo Fakafofongá. Nau kau ki he fakataha ko ení koe’uhí ko e fakataha kehe ia ‘e toki ‘omai e lipooti ‘amui ka nau kau mo e ongo Fakafofonga ko ení ‘i he fakataha ko ení.

Ko e *issue* ‘e ua ko ení ‘oku ke ‘osi fakamalanga ki aí, ‘uluakí ko e *debt distress* pe ko e mo’ua e Pule’angá *public debt*. Ko ho fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ke ‘omai ha’ane tali pe ko e hā e ngāue ‘a e Pule’angá ki ai. Ua ki ai ko ho kole ki he ‘Eiki Minisitā Akó pe ko e hā e teuteu ‘a e Pule’angá ki he kaha’u e to’utupú pe ko e tokolahi ‘a e ni’ihi ‘oku ‘i lalo ‘i he ta’u 25 ‘o fakatatau ki he kupu 07 ko ení ‘etau lipootí. Toe ho’o poini ‘e ua.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Kole Palēmia toki ‘omai Minisita Pa’anga ngaahi fokotu’utu’u Pule’anga he alea’i Patiseti

‘Eiki Palēmia: Sea ka u ki’i tokoni fakama’ala’ala pē eni ia kimu’a pea toki me’a atu e, ‘oku ‘amanaki foki ‘e ‘ai e *Budget Statement* ‘asi atu ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ‘a e Pule’angá ki he *debt strategy* mo e ‘ū alā me’a pehē. Ko eni ia ko e fo’i talanoa pē eni ia ki he, ko e ...

<002>

Taimi: 1725-1730

‘Eiki Palēmia: ... feme’a’aki pē eni ia ki he lipooti ‘o e me’a na’e fai e alea ki ai feme’a’aki ki ai ‘a e kau Fakafofonga he fakataha. Ko u tui ‘oku ‘ikai ko ha taimi eni ia ke fakahoko atu ai ‘a e *statement* ‘a e Minisitā fekau’aki mo ‘ene patiseti ki he ta’u hoko mai. ‘A ia ko e ‘uhinga pē ia he ka ‘ikai ko e ‘osi kātoa ‘etau, ‘a e ngaahi fokotu’utu’u atu ia ‘a e Pule’anga ko ē ‘oku ‘ai ke toki ‘oatu pea mo ‘ene patiseti ‘oku te’eki ke a’u ia ki he taimi ko ia. Ko e anga pē ia e ‘a e kole atu pē ‘e Sea ki he, he ka ‘ikai te tau talanoa kotoa tautolu ‘i he ‘ū me’a kehekehe tau foki mai pē ki he lipooti ko e me’a na’e alea’i tau fakatokanga’i ‘a e me’a na’e alea’i ka tau ‘unu atu.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ‘uhinga foki ‘eku fakamalanga atu te tau a’u atu pē ki he taimi ko ia kuo tau maama he ngaahi me’a ko ení pea nounou ange ai ‘etau talanoa.

Ko hono poini hono tolu Sea ko e me’a ko eni ki he ko e talanoa ko eni ki he fa’unga pule ‘oku kau ai mo e me’a ia ko eni pea ko e fehu’i foki ‘oku ‘osi fai ki he ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e kau Minisitā ‘a e me’a ko eni fekau’aki mo e pule he ‘oku fai e pule ia ‘o kau ai pea mo e

ngaahi me'a eni 'oku 'ikai ke kau ia 'i he pule. Pea 'oku 'osi fai 'a e fakatokanga ke tau sio 'oku tau toe ha'u 'alu atu tautolu ke pule'i 'a e me'a ko e me'a ia 'oku 'ikai ke totonu ke tau hanga 'o pule'i. Ko eni te tau a'u tautolu 'o pule'i 'a e ngaahi me'a 'oku fai 'e he sekitoa taautaha ko e folau vakapuna, ko e sipoti.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu Sea. Kole pē ki he Fakafofonga kau ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e fakatonutonu Sea ko e ko e pehē ko ē 'oku pule 'a e tēpile ko eni Sea he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke totonu ke nau pule ki ai Sea.

Mahino 'aupito e fakamalanga ia pea ko e ngaahi kaveinga ko ē 'oku 'omai 'i he lipooti 'oku fu'u mahu'inga 'aupito pea kapau te tau to'o 'o filifili e ngaahi 'elemēniti 'e mahu'inga he ngaahi lipooti ko eni Sea, 'e 'osi e ta'u ni ia he 'etau talanoa'i he mahu'inga 'o e me'a ko eni. Pea 'oku hangē 'etau sio 'a tautolu ki he lipooti ko eni ha'atau 'ilo me'a fo'ou. Ko e ngaahi *issue* ia ko eni 'oku 'ikai ko ha *issue* fo'ou ko e ngaahi me'a motu'a ka 'oku 'ohovale e motu'a ni ia he 'aho ni kuo hoko e me'a motu'a kuo hangē ha me'a fo'ou. Manatu he'eku ki'i tamasi'i 'oku ma fa'a o ma'u pē ki falekoloa ko 'ene sio pē ki ha me'a 'oku fo'ou hangē ia ha fu'u me'a lahi. Pea 'e hoko 'a e 'a 'etau sio ko eni ko ē ki he ngaahi 'elemēniti 'o e fo'ou te ne hanga 'o fakalōloa'i ho Falé Sea koe'uhī 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku mahu'inga ange. Pea lava ke tau sio ki he me'a 'oku mahu'inga ange ke fakamoleki ki ai e taimi 'o e Feitu'u na pea mo e Fale 'Eiki Sea. He kapau leva ko e 'ū me'a ko eni ko e 'ū me'a motu'a 'e 'i ai pē hono taimi 'o'ona 'i ho Fale ni Sea ke fai ai 'a e tālanga ko eni pea ha'u 'o fakapatatōnu mai ko e hā 'o e ngaahi 'elemēniti 'o ia 'oku tuhu'i mai 'e he lipooti.

Ka u fakatātā 'aki pē 'a e me'a 'e taha ko eni Sea hangē ko e tupu tokolahi. 'Io ko e lipooti ko eni 'oku ne 'omai 'a e tupu tokolahi 'i he ngaahi ta'u. 'Oku toe 'omai pē mo e ngaahi lipooti kehe ia 'i he ngaahi fonua 'o māmani 'i he ngaahi ta'u 'oku 'ikai ke nau tupu kinautolu ia. 'A ia ko e ngaahi lipooti ko eni fekau'aki mo e me'a ko eni 'oku tau sio mata ki ai mo e ngaahi lipooti 'oku te'eki ke tau sio ki ai 'oku nau fepakipaki pē kinautolu ia 'iate kinautolu. Ka 'oku tau nofo tautolu 'i he efiāfi ni Sea ho Fale 'o fakamoleki hotau taimi 'i he ngaahi me'a 'oku mahu'inga 'io 'oku mahu'inga. 'Oku totonu ke fakamoleki ki ai ho taimi Sea 'i ho Fale he 'aho ni. Fehu'i ia Sea ka ko u fokotu'u atu e lipooti ko eni ke fai mo tau pāloti'i ke paasi ia he 'oku lahi mo e ngaahi me'a mahu'inga ia 'o e Fale ni Sea ke fai ai e tālanga. Pea kapau he 'ikai ke tau fai ia Sea 'e hanga mai e fonua ni ko e hā ko ā 'etau me'a na'e fai? Hā e me'a 'a e Feitu'u na Sea ko e tu'utu'uni ia 'a e Feitu'u na pea 'oku tonu ke mahu'inga 'aupito mālō.

Lord Nuku: Ki'i fakatonutonu atu Sea. Ko 'eku fakatonutonu atu Sea pē ko e hā ko ā e fakatonutonu ko 'eku tangutu 'o fiu he fakaongoongo pē ko e hā e fakatonutonu ko ē 'o e hala 'o e malanga ko e 'uhinga ia e fo'i me'a fakatonutonu ka ai ha me'a 'oku 'ikai ke fe'unga mo hala pea 'oku fakatonutonu leva Sea. Ka ko e 'uhinga pē 'eku fakatonutonu ki ai ke fai mo me'a hangatonu ki he me'a ko ē 'oku hala he me'a 'a e Fakafofonga 11. Ko ia pē Sea fakatonutonu ia.

'Eiki Sea: Ko 'eku mahino'i e me'a na'e fakatonutonu he 'Eiki Minisitā na'e me'a ki ai he kamata 'ene fakatonutonu pea kamata fakamalanga ia. Ko 'ene 'uhinga ko e fakamalanga ko ē 'a 'Eua 11 'o pehē 'oku pule 'a e Pule'anga ki he me'a 'oku 'ikai tonu ke nau pule ki ai ko u tui ko e me'a ia na'e 'uhinga ki ai 'a e 'Eiki Minisitā he'ene kamata pea na'e ki'i sīfā e Minisitā 'o māfana 'ene malanga 'a'ana ki he 'uhinga 'oku fakamole ki ai ...

Taimi: 1730-1735

'Eiki Sea: 'etau taimi 'Eua 11 'oku toe ho sekoni 'e 20.

'Eiki Palēmia: Tuku atu ke u fakatonutonu atu ai leva au Sea kimu'a pea u toki...Ko e fakatonutonu ko 'ene fakahoko mai.

Taniela Fusimālohi: Na'a toe fehalaaki mo e fo'i fakatonutonu ko eni kae mole 'eku miniti.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea te u 'ai ke 'oua te ke toe hoko atu. Ko e fakatonutonu Sea ko 'ene pehē mai 'oku mau kaunoa he sipoti mea'i lelei pē ia ko e sino 'oku ne tokanga'i ko e *TASA*. Ko e *MIA* ia ko e tokoni fakapa'anga atu pē ke nau fakalele 'aki 'a e sipoti kātaki fakamolemole kau Fakafofonga 'ai e fakamatala mau fakapikopiko mautolu ia hono fakatonutonu atu 'o kapau 'e tonu ho'omou ngaahi fakamatala tau lele'aki ia 'oua 'e 'ai ke poini pē ko hai 'oku fanongo mai 'i he *internet* nofo he mo'oni mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ka u foki pē ki he me'a ko eni 'oku 'ohake ko ē 'e he 'Eiki Minisitā ko ē he *MOI*. Ko e talanoa ko ē ki he tupu tokolahi 'e Sea 'uhinga foki eni he 'oku hā mai ia he 'etau *statistic* ko ē 'i he tohi kakai mo e fakamā'opo'opo faka-*statistic* ko 'etau *fertility rate* 'oku ma'olunga. 'A ia 'oku 'uhinga ia ki he

'Eiki Sea: Fakafofonga 'oku 'osi ho taimi. Kapau 'oku ke fie fakamā'opo'opo mai ho fakamatala te u 'oatu ho'o miniti 'e 1.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. 'A ia ko e 'uhinga ko ia ko 'eku fehu'i leva ko fē 'a e me'a ko ē 'oku ne fai 'a e fakakaukau'i hotau tokolahi? Ko e faka'osi Sea 'a e talanoa ko eni ki he pule. Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia ke tukuange mu'a ki he sekitoa taautaha 'a e me'a ia 'a'ana ke ne fai ka nau fusifusi mai mo fokifoki mai tukuange 'a e folau vakatahi tukuange 'a e folau vakapuna sivile tukuange mo e sipoti ia ke fakalele 'i tu'a ka nau foki mai ka 'ikai he 'ikai ke sai e pule pea 'ikai ke lelei.

Ko hono fakamuimui Sea ko e tafa'aki ko eni ki he kakai fefine 'oku ou tui 'oku kei ma'ulalo pē 'etau hanga 'o tokanga'i. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi kulupu tokolahi 'oku nau 'eke mai ko fē 'a e pa'anga na'e pehē 'e he Patiseti tokoni mai kia kima'utolu te'eki ke mau sio mautolu ia ai. Ko e *resources* ko e fakaivia mo e faka-*empower* mo fakanaunau ko ē kakai fefine 'oku fai'aki 'a e *resources*. Pea ko e taha he ngaahi fehu'i ia hení ko e fehu'i ko eni pē 'oku 'i fē 'ia 'a e pa'anga Patiseti ko ē na'e fiema'u ke 'ai ki he kakai fefine.

Pea ko hono ua ko 'etau fakakaukau ko eni ki he 'isiū e kelekele. He ko e kongia ia e me'a 'oku fiema'u e kakai fefine pē 'oku ne hanga 'e ia 'o to'o e kongia lahi honau ivi 'o kapau he 'ikai ke tau 'oange ha faingamālie 'i he tafa'aki ko eni e kelekele ke nau ma'u 'inasi mei ai ka nau lava 'o kau fakalelei ki he fakalalakaka ko eni 'oku tau 'uhinga ki ai.

Fakamālō atu Sea 'i he to'o e taimi e Fale ka ko e ngaahi poini pē ia 'oku ou faka'amu ke 'oatu 'amanaki pē 'e hoko ai ha tālānga 'a e Patiseti mo fakatupu fakakaukau kia kitautolu 'i he efiāfi ni mo e kaha'u ke malu'i hotau ki'i fonua vaivai mālō Sea.

Pālōti'i 'o tali Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 13/2023

'Eiki Sea: Hou'eiki tau foki ki he fokotu'u fakamuimui. 'A ia ko e fokotu'u 'a e 'Eiki Palēmia ke tali e lipooti folau ko eni. Kole ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Vaea Taione, Paula Piveni Piukala, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali he Fale ni 'a e Lipooti Folau Fika 13/2023, ka kimu'a pea tau hoko atu ki he 'asenita 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ou tokanga ki ai. Hou'eiki. Toe 'a e haafe houa pea 'oku toe lipooti 'e taha 'i he Fale Alea. Kole heni ki he Kalake hoko atu ki he 'asenita 5.3 lau mai e tohi 'oku ...

<008>

Taimi: 1740-1745

'Eiki Sea: ... fakahū mai 'a e lipooti.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 15/2023

Kalake Tēpile: Lipooti Folau Faka Fale Alea

Fale Alea 'o Tonga

'Aho 31 'o Ma'asi 2023.

Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga,

Fekau'aki: Lipooti Folau Faka Fale Alea Fika 15/2023

Seminā 'a e kau Mēmipa Fale Alea Kominiueli ki *West Minster* ki ha Fale Alea Ola 2023.

West Minster Seminar on Effective Parliaments 2023. 'Aho 13 ki he 17 Ma'asi 2023.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu 'a e Lipooti Folau Faka Fale Alea ki he Seminā 'a e Kau Mēmipa Fale Alea 'o e Ngaahi Fonua Mēmipa Kominiueli na'e fakahoko ki *West Minster* 'o fakataumu'a ki ha Fale Alea Ola 2023.

West Minster Seminar on Effective Parliaments 2023.

‘A ia na’e fakahoko ki he Fale Alea ‘o Pilitānia ‘i Lonitoni mei he ‘Aho 13 ki he 17 Ma’asi 2023.

Faka’apa’apa atu,

Hon. Dr. Viliami Uasikē Latu

(Fakafofonga Fale Alea Vāhenga Fili Vava’u 16)

Hon. Dulcie Elaine Tei

(Fakafofonga Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 6)

‘Eiki Sea: Kātaki pē Kalake ‘o lau mai e kongā tolu fakaikiiki e Folau Faka Fale Alea, Ola ‘o e Fakataha Kupu Fika 4 pea mo e ngaahi fokotu’u.

Kalake Tēpile: Peesi tolu kongā tolu: **Fakaikiiki ‘o e Folau Faka Fale Alea.**

Ko e Polokalama Seminā Fakata’u eni hono 71 ‘a e Kautaha Faka Fale Alea ‘o e ngaahi fonua Mēmipa he Kominiueli pea na’e kau atu ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ‘i hono fakaafe’i ki he polokalama ‘o e ta’u ni 2023 pea na’e makatu’unga mei ai ‘a e ma’u faingamālie ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ke kau atu hono ongo Fakafofonga ki he seminā ko eni.

Ko e taumu’a foki ‘o e seminā ko eni ke ‘oange ha faingamālie ki he Hou’eiki Fakafofonga Fale Alea mo e kau ‘Ofisiale ‘o e Ngaahi Fale Alea ‘o e Tuku’i Fonua Kominiueli ke nau feako’aki mo fevahevahe’aki ‘enau ngaahi ‘iló, a’usia mo e taukei pea te ne fakatupulekina mo fakapapau’i ‘oku fakama’unga ki he ngaahi tefito’i anga mo e ngaahi ‘elemēniti tefito ‘oku taukave’i ‘e he tui fakatemokalati mo e ngāue Faka Fale Alea ‘i he ngaahi fa’unga fakatemokalati.

‘Oku mahino pē ‘a e tefito’i taumu’a ia ‘o e seminā ke a’usia ha Fale Alea ‘oku ola mo ngāue lelei pea ko e fa’ahinga seminā ko eni ‘oku fatu ke ne faka’ai’ai ‘a e feako’aki mo e fe’ilongaki ‘a e Hou’eiki Fakafofonga mei he ngaahi fonua Mēmipa pehē ki he kau Kalake mo e kau ‘Ofisiale ke felīngiaki ‘enau ngaahi taukei, ‘ilo mo e a’usia ‘a ia ‘e tokoni ia ki he ngaahi fonua Mēmipa ‘i hono fakalele honau Fale Alea takitaha pea ke hokohoko atu ‘a e fetu’utaki ‘a e Hou’eiki Mēmipa mo e kau ‘Ofisiale hili ‘a e seminā.

‘Oku toe mahu’inga foki hono fakamamafa’i ‘a e ngaahi pilinisipolo mo e ngaahi ‘elemēniti tefito ‘o e temokalati ‘i hono fakaho’ata mai ‘i he founa ngāue Faka Fale Alea ‘i he ngaahi fonua Mēmipa. ‘Oku kau heni ‘a e tokanga makehe ki he ngaahi founa ngāue ‘oku angamaheni ‘aki ‘e he ngaahi Fale Alea pehē ki he ngaahi tu’utu’uni mo e founa ngāue ‘oku tauhi ki ai ‘a e Fale Alea takitaha pea ‘oku ‘oange ai ‘a e faingamālie kiate kinautolu ‘oku kau atu ki he seminaa ni ‘a e faingamālie ki he felīngiaki, fakaanga’i, tānaki mo okooko mei he ngaahi taukei ‘a e fonua takitaha pea ‘e hoko ke tokoni ki he ngaahi pole ‘oku fehangahangai mo e Fale Alea takitaha ‘i he ngaahi fonua Mēmipa.

Ko e ngaahi polokalama hangē pē ko ia ‘oku hā atu ‘i he fakalahi ‘uluakí na’e fakatefito ‘i he ngaahi lea ‘a e Hou’eiki Sea mo e Hou’eiki Fakafofonga Fale Alea pehē ki he kau ‘Ofisiale mei he ngaahi Fale Alea ‘o e Kominiueli. ‘A ia na’e fōmeti fakalokiako. Na’e tuku mai ‘a e taimi ke fakahoko ai ‘a e ngaahi komeni pehē ki he ngaahi fehu’i pea pehē ki hono

fevahevahe'aki 'a e ngaahi me'a makehe na'e ma'u 'e he Hou'eiki Fakafofonga pehē ki he kau 'Ofisiale mei he lea mo e sēsoni takitaha.

Na'e 'i ai foki mo e *session* na'e vaeua 'a e Hou'eiki Mēmipa ki he ngaahi kulupu pē ko e komiti 'o fakataumu'a ki he ngaahi kaveinga takitaha pea na'e kau atu 'a Hon. Dulcie Elaine Tei ki he sēsoni ...

<009>

Taimi: 1745-1750

Kalake Tēpile : ... fekau'aki mo e kakai fefine pea kau atu 'a Hon. Dr. Vilaimi Uasikē Lātū ki he *session* fekau'aki mo hono fe've'aki kākaa'i 'a e kau sipoti *Sports Trafficking* 'a ia ko e ongo kaveinga ko eni 'oku fekau'aki lahi eni mo e ngaahi kaveinga 'oku hoko 'i Tonga ni.

Na'e malava foki mo e 'a'ahi ki he ngaahi 'Ofisi Fakavāhenga 'o e Ngaahi Vāhenga Fili 'o e Fale Alea 'o Pilitānia pea na'e ma'u faingamālie ai 'a e ongo Fakafofonga mei he Fale Alea 'o Tongá ke kau atu ki he 'a'ahi ni 'a ia na'e fakatefito pē ki hono vahevahe 'a e fatongia 'o e Fakafofonga Fale Alea 'i he Vāhenga Fili na'a ma lava atu ki ai ke fakahoko ki ai 'a e 'a'ahi. Ko e me'a na'e fakatokanga'i 'i he 'a'ahi ko eni neongo 'oku tatau pē 'a e fatongia ki he kakai mo e fonua ka 'oku mahino 'a e lalahi ange 'a e ngaahi Vāhenga Fili 'i Pilitānia pea tokolahi ange 'a e kau ngāue 'a e Fakafofonga 'i he Vāhenga Fili tukukehe ange 'a e faingamālie fakapa'anga mo e kehekehe 'a e fatongia ki he langa fakalalakaka fakasosiale mo faka'ekonōmika pea 'oku mo'oni ai 'a e lea Tonga 'oku taka, " Ke 'a Tonga mai ē ”.

'Oku fu'u mahino 'a e fihi ange mo mohu pole ange 'a e fatongia 'o e Fakafofonga Fale Alea 'i Pilitānia pea pehē ki he Kosilio Fakakolo *City Council* mo e fekau'aki mo e kau pisinisi pehē ki he kakai mo e *community* ko e pa'anga lahi faka'ulia 'oku kaunga ki he fekaukau'aki ko eni.

'I he 'aho 13 'o Ma'asi ko e 'aho ia na'e fakamanatu ai 'a e 'Aho Fakamāmani Lahi 'o e Kominiueli pea na'e ma'u faingamālie ai 'a e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea mo e kau 'ofisiale na'e kau atu ki he Semina hono 71 'a e kautaha Faka-Fale Alea 'a e Kominiueli ke kau atu ki hono lotu'i fakamanatu 'o e 'aho mahu'ingá ni. Pea na'e 'afio ai 'a e Tu'i Pilitania Kingi *Charles III* ko e 'Ulu 'o e ngaahi fonua Mēmipa 'i he Kominiueli pehē ki he Fale 'o e Tu'i Pilitānia.

Ko e ngaahi lea na'e fakahoko 'e he kau Fakafofonga mo e kau 'Ofisiale 'o e ngaahi fonua Mēmipa na'e mātu'aki mahu'inga foki 'i he'enau takitaha vahevahe 'enau a'usia mo 'enau taukei, ka 'oku mahino mai foki mei he ngaahi lea 'a e ngaahi me'a ko eni.

1. Ko e ngaahi faingamālie mo e ngaahi pole 'o 'ete hoko ko ha Fakafofonga Fale Alea.
2. Ko e ngaahi fatongia mo e ngaahi mafai 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea mo e anga 'ene fakahoko fatongia mo hono tauhi 'o e fatongia 'i he Fale Alea.
3. Fakapapau'i 'oku fakafofonga'i lelei mo potupotu tatau ha fonua 'i he loto'i Fale Alea mo e ngaahi tō kehekehe 'i he tuí mo e faka'uhinga.
4. Kehekehe 'a e fa'unga 'o e ngaahi Fale Alea 'o tatau e ngaahi fonua lalahi ange mo iiki ange kau ai 'a Tongá ni. 'Oku kau heni 'a e tokolahi 'o e kau Mēmipa Faka-Paati, founa fili 'o e Hou'eiki Mēmipa ki he Fale Alea, founa ngāue 'a e ngaahi Kōmiti pehē ki he ngaahi Tu'utu'uni.

5. Founa hono tauhi ‘o e ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ‘a e Fale Alea mo hono siofi ‘a e tu’unga faka’ulungaanga ‘o e Hou'eiki Mēmipá pea kuo pau ke nau muimui ki he Lao mo e Tohi Tu'utu'uni ‘a e Fale Alea takitaha.
6. Mavahevahe ‘a e mafai : *Separation of powers* ‘i he Va’a Fakahoko Ngāue pē ko e Pule'anga mo e Fale Alea kau ki ai mo e Fakamaau'anga pea mo e fiema’u ke nau tu’u tau'atāina ‘o kau ki ai mo ‘enau fekau’aki mo e anga hono fakalele.
7. Founa hono fakahoko ha fakatotolo pē ha faka’eke’eke ‘i he Fale Aleá fakafou ‘i he founa faka-Kōmiti.
8. Founa ‘o e ngāue ‘a e Kōmiti ‘a e Fale Alea mo e anga hono fakalele mo e ngaahi kaveinga takitaha ‘oku nau ngāue ki ai.
9. Anga ‘o e fetu’utaki mo e founa faka-Taki mo hono ngaahi ‘elemēniti pea mo e ngaahi founa pehē ki he tō'onga ‘oku totonu ke ma’u ‘e he Fakafofonga Fale Alea.
10. Anga hono fakapapu’i ‘oku fakahoko ‘e he Palēmiá mo e Pule'angá honau fatongia totonu.
11. Ko e Fale Aleá mo e ngaahi *Media* ‘o kau ki ai ‘a e *Media* fakasosiale mo e ngaahi pole ‘oku nau tuku mai fekau’aki mo e ngāue faka-Fale Alea pehē ki he ‘ātakai ‘o e ‘ahó mo e fakalakalaka .
12. Founa hono ngāue totonu ‘aki ‘a e ngaahi koloa ‘a e Fale Aleá pea ke fakapapu’i ‘oku fakahoko he founa totonu pea ke ho'ata mai ...

<008>

Taimi: 1750-1755

Kalake Tēpile: ... ‘oku fakapotopoto.

13. Tu’unga vāhenga ‘a e Hou’eiki Mēmipá mo e faka’amu ke fe’unga mo fakatatau mo e fatongiá. Ko e tokolahi taha ‘o e Hou’eiki Mēmipá na’e kau mai ki he fakatahá na’a nau ngāue ‘i he ngaahi ‘elia hangē ko e laó, pisinisí, mo’uí, tekinolosiá, tauhi tohí mo e hā fua pea na’a nau ma’u ‘a e pa’anga lahi ange ka ko e vāhenga ‘i he ngaahi Fale Aleá ‘oku si’isi’i.

14. Ko e kakai fefiné ‘i he Fale Aleá ‘a e taha ‘o e ngaahi kaveinga na’e fai ki ai ‘a e leá mo e fevahevahe’akí pea na’e mahino ‘a hono teke ‘o e totonu mo e mafai ‘o e kakai fefiné pehē ki he fiema’u ke ‘i ai hanau le’o ‘i he Fale Aleá mo hono tataki ‘o ha fonua. Na’e mahino mei he konga lahi ‘o e fevahevahe’akí fekau’aki mo e kaveinga ni ‘oku tokolahi ange ‘a e kakai fefiné ‘i he, kakai fefiné ‘i he kakai tangatá ‘i he tukui fonua Kominiuelí ka ‘oku fili pē ‘a e ngaahi fonua tokolahi ki he kakai tangatá.

Ko e ngaahi fonuá mo e ngaahi Fale Alea ‘e 28 na’e kau mai ki he seminā ko ení ‘a ia ko e Fale Alea ‘e 9 mei he ngaahi fonua ‘Esiá mo e Pasifikí, valu mei ‘Afilika, fitu mei he ngaahi fonua ‘Ameliká, Kalipiané mo ‘Iulope pea ua ko e ongo Fale Alea ‘oku fakamalumu ‘i Pilitānia.

4. Ola ‘o e fakatahá.

‘Oku ‘ikai toe veiveiua ‘a e ola lelei ‘a e seminā ko ení ‘a ia ko hono tu’o 71 ‘aki ‘eni hono fakahoko pea ko e sesoni kotoa pē na’e fakahoko na’e tuku mai ‘a e faingamālie ke fakahoko ha tālanga ki hono olá pea na’e mahino na’e a’usia ‘a e taumu’a ‘o e sesoni takitaha. Na’e mahino ‘a e ola lelei ‘a e fakatahá ‘o makatu’unga ‘i he taukei, ‘iló mo e a’usiá na’e ma’u ‘e he ongo Fakafofonga mei he Fale Alea ‘o Tongá mei he fakatahá ni. Na’e kau atu ‘a e ongo Fakafofongá ki he ngaahi ngāue fakakulupu pehē ki hono ‘eke ‘o e ngaahi fehu’i pea na’e

fakahoko ai pē ‘e he Fakafofonga Fale Alea ‘o e Vahenga Fili Tongatapu 6 Hon. Dulcie Elaine Tei ‘a hono fakafofonga’i ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ‘i ha me’a fakamālō kiate kinautolu na’a nau fakalele ‘a e seminā mo e kautaha Fale Alea ‘a e Kominiuelí ‘i he faingamālie na’e foaki ma’a e Fale Alea ‘o Tongá.

5. Ngaahi fokotu’u.

Ke tali ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 15 uaafe mā, mahalo ‘oku totonu ke 23 ē.

6. Fakalahi, fakalahi 1 – Ngaahi tā mei he fakatahá.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō, me’a mai ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki.

Fakama’ala’ala he Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 15/2023

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tongá. Sea ko e lipooti eni ‘oku mou me’a kātoa pē ki ai e Hou’eiki Mēmipá pea ko e ako, polokalama ako eni pe ko e seminā na’e lava atu ki ai ‘o faingamālie ai ‘a e motu’á ni kae pehē ki he Fakafofonga Tongatapu 6. Pea natula tatau pē Sea ‘a e polokalama seminā ko eni ‘a e CPA mo e polokalama ako na’e fakahoko mai ki Tongá ni. ‘A ia ko hono fakataukei’i pē ‘a e kau Mēmipa ‘oku si’isi’i ange ha’anau taukei ki he ngāue faka-Fale Aleá pea na’e lau faingamālie ai e motu’á ni kae pehē ki he Fakafofonga Tongatapu 6.

Pea ko e ngaahi a’usia ko ē na’e ma’u mei he fakataha ko ení Sea ko e ako, ko e ako ngāue pea mo hono fakahinohino na’e fakahoko ‘e he kau taukei mei he ngaahi fonuá pea na’e lavemonū ai ‘a e ongo Fakafofonga mei Tonga ni pea mahu’inga lahi pea mo e ako ko ení. He ko hono tu’o 71 ‘aki eni ‘Eiki Sea hono fakahoko e polokalama ko ení pea ko e ola ko ē ‘o e ako ko iá ‘oku ‘aonga lahi ia ki he motu’á ni kae pehē ki he Fakafofonga Tongatapu 6. Ko hono ‘uhingá ko e ngaahi pole mo e ngaahi ngāue faka-Fale Alea ‘oku fakahoko ‘i he Fale Alea ‘o Tongá.

Ko e ki’i fakamalanga atu pē Sea ki he ‘uhingá ki he lipooti ko ení he ‘oku natula fakaako pe ia pea ko ‘emau muimui pē he ngaahi founa fakalokiako na’e ako’i ‘o hangē pē ko e polokalama ‘a e CPA na’e fakahoko ‘i Tongá ni. Pea ‘oku fokotu’u atu ‘Eiki Sea mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 6.

Dulcie Tei: Mālō Sea ma’u faingamālie. Ko e, ne ma felotoi pē ke fai ‘a e fakahoko lipooti ‘e he ‘Eiki Minisitā, ka koe’uhí ko e faingamālie kuo toe tuku mai kiate au ‘oku ou fie fakamālō lahi ‘i he faingamālie na’a ma lele atu aí. Koe’uhí he na’e hoko eni ‘i he ‘aho na’e faka’ilonga’i ai ‘a e mahu’inga ‘o e Kautaha ...

<002>

Taimi: 1755-1800

Dulcie Tei: ... fakamāmani lahi ai he Kominiueli, ‘a e ngaahi fonua Kominiueli, pea na’e lava lelei ‘a e huufi ko ia mo e lotu ko ia na’e me’a ai ‘a e Tama Tu’i. Ko e fu’u koloa eni ke kau atu ki ai ‘a e Ongo Fakafofonga pea mo Tonga ni ‘i he pou pou atu ki he ngāue fakataha ‘a e ngaahi fonua ko eni ‘o e Kominiueli.

Ko e taha 'o e ngaahi me'a pē 'oku ou fie fakatokanga'i 'i he ki'i līpooti ko eni ko e taha 'o e 'uluaki polokalama 'i he 'aho ko ia, kimu'a eni ia pea fai 'a e lotu, na'e fai 'a e fakataukei pea na'e fakahoko 'a e ki'i lotu makehe 'i he, 'a e kau Fale Alea pē pea mo e kau Fakafofonga pea mei he Kominiueli 'o tataki eni 'aki 'a e ngaahi Folofola mo e ngaahi lea lelei na'e fakahoko pē 'i he Fale Alea pea ko e taha 'o e ngaahi Folofola Sea, kae 'uma'a 'a e Fale ni, 'oku ou fie vahevahe pē na'e kamata 'aki 'a e polokalama ko eni 'o e fakamahu'inga'i 'o e Kominiueli pea mo e polokalama ako ne ma lele atu ki ai. Ko e to'o 'o e Folofola pea mei he Paloveepi pea ko e vahe hono 8, pea ko e veesi hono 15, hongofulu mā nima 'oku pehē ai, 'Oku Tu'i 'a e ngaahi Tu'i, koe'uhi ko au, 'oku pule 'a e kau pule koe'uhi ko au. 'Oku faitotonu 'a hono kau taki koe'uhi pē ko au.

Pea 'oku ou fie fakahoko pē eni neongo 'oku lōloa 'a e Folofola na'e lau 'o fakahoko'aki 'a e kamata 'o e lotu 'o e fakamahu'inga'i 'o e kau fakataha 'a e ngaahi fonua 'o e Kominiueli, ka 'oku mahu'inga kiate au 'a e tokanga 'oku nau kei fai pē 'o hangē 'oku tau fai 'i he Pule'anga 'o Tonga, mo e fonua 'o Tonga 'a e pou pou pea mo e tui ki he takimu'a 'a e 'Otua 'o aoniu 'i he'etau me'a kotoa pē.

Pea na'e pehē ai 'a e fiefia 'a e finemotu'a ni koe'uhi ko e kau atu muimui folau 'i he Minisitā ke fai ha ako 'i he ngaahi tūkunga 'o e kehekehe 'a eni na'e fai ki ai 'a e līpooti, ka na'e kamata 'aki 'a e lotu ke fakamanatu'i ki he Kominiueli 'oku Tu'i pē 'a e ngaahi Tu'i koe'uhi ko au, ko e 'Otua 'oku nau ngāue faitotonu, pea 'oku ola 'a e me'a kotoa pē, koe'uhi pē ko e 'Otua. Pea na'e pehē 'a e kamata 'o e 'aho ko ia, pea ko e līpooti eni 'oku fai ki ai 'a e, ho'omou me'a ki ai, 'oku pehē 'a e ki'i pou pou atu ki he līpooti 'oku fakahoko 'e he Minisitā, mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Ha'apai 12.

Fokotu'u ke akonekina kau Fakafofonga me'a he ngaahi polokalama ako ki muli Fale Alea he'enu foki mai

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Sea tu'u pē motu'a ni 'oku māfana he veesi ko ē na'e 'omai, ko e fo'i veesi ia ko eni 'Eiki Sea fakalukufua tau 'osi mate ai pē tautolu ai, pea ka tō loloto ia kuo manifinifi atu 'a e ngaahi me'a ia 'oku tau vaivai fakatangata pē foki Sea.

'E Sea 'oku 'oatu 'a e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea ki he Feitu'u na. Na'a ku lave 'anenai ki he me'a atu 'a e ongo Fakafofonga hangē ha'ana hū ki ha 'univesiti. 'Oku fakamatala mai pē heni na'e fatu 'a e polokalama 'i he *format* fakafaiako, fakaako. Faka'amu au 'Eiki Sea ke 'i ai ha 'aho kuo foki mai 'a e kau Fakafofonga 'oku ō ko ē ki he ako 'o ako'i kitautolu ha ngaahi fo'i *session* makehe mei he Fale Alea ko eni 'Eiki Sea.

Sea ko e mo'oni eni 'oku ou fokotu'u atu. Sea na'a ku ki'i ngāue 'i he ki'i feitu'u, kae 'ohovale pē kuo fakahā mai kia kimautolu te mou ako 'i he founa fakatakimu'a, faka-*professionalism* Sea. Mau kamata ke mau hihiki fakalau homau ngaahi mata'itohi. Ko e Toketā ko e MA ko e hā fua hangē ko ē Sea ko ē 'oku mau lau ako he toe ako'i kimautolu 'Eiki Sea. Pea faifai atu 'o mau ki'i loto ma'ulalo 'Eiki Sea pea mau tukulolo, ha'u e kau tama ko ē, Sea, ko u toki fanongo 'aku e 'i he me'a ko e ako 'i he 'elia ko ē 'o e *leadership* pē ko e takimu'a 'Eiki Sea. Hangē kiate au 'Eiki Sea ko e, 'oku 'i ai 'a e fiema'u hotau fonua ni ke tau 'unu mo hotau mata'itohi ki ha tafā'aki faka-*leadership* ke tau hanga 'o tataki lelei 'a e fonua ni 'Eiki Sea, he 'e 'i loto ai 'a e pule lelei mo e hā fua 'a e ngaahi me'a.

Ko ia Sea ko u tu'u pē 'aku 'o fakahā atu 'amusia moua ongo Fakafofonga, 'amusia moua ne mo ta'utu 'o fanongo he felingiaki 'a e kau poto mei he ngaahi Fale Alea 'o māmani, he 'oku 'asi 'i he lipooti 'Eiki Sea, na'a nau o 'o session pea nau fevahevahe'aki. 'Eiki Sea ko e natula ia 'o e ako 'i he 'univesiti. He 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'Eiki Sea 'e 'alu ki ha 'univesiti pea 'ohovale pē kuo mata'itohi toko taha pē ...

<005>

Taimi: 1800-1805

Mo'ale Finau: ...'E ta'utu 'i he ngaahi kulupu 'o fevahevahe'aki 'o e ako pea feako'aki, 'amusia moua Minisitā na'a mo fanongo pea ko ho'omo ki'i lipooti 'amoua ko eni ko e fo'i veesi folofola 'e taha na'e 'ohake 'e he Fakafofonga fakafeta'i.

'Oku 'i ai e ki'i fo'i konga hē 'oku pehē mai ai hē 'oku 'asi ai ke mahino ki he Fakafofonga Fale Alea 'a e me'a 'oku ui ko e pole ko e challenge. Hou'eiki totonu pē ke tau mahino'i 'oku 'i ai 'etau ngaahi pole. Ko e me'a ia 'Eiki Sea 'oku ma'u he ako 'oku ma'u e me'a 'oku ui ko e humility ko e loto fakatōkilalo ke te 'ilo'i 'oku 'i ai 'a e taimi te te fehalaaki. Ko e me'a ia 'oku ui ko e pole, pea ko e ngaahi 'ū me'a ko ia 'oku ou tui na'e ha'u e kau Fakafofonga ko ē mei he ngaahi fonua Kominiueli 'o vahevahe 'i he ngaahi session ko ē na'e 'i ai e ongo Fakafofonga. Pea 'amusia kinaua na'a na fanongo 'i he kehekehe ko ē 'o e ngaahi view ki he pole, ngaahi pole 'oku 'ikai ke taha ka 'oku lahi kehe 'a 'Afilika, kehe 'a 'Aositelēlia, kehe 'a Nu'usila kehe 'a Tonga, Fisi, Ha'amoā pea fanongo ki ai 'a e ongo Fakafofonga 'amusia kinaua he 'ikai ke toe 'i ai ha toe me'a ia te na palopalema ai 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana: Sea ko e ki'i fehu'i pē ke tokoni ki he

Mo'ale Finau: Koe'uhí 'Eiki Sea he 'e 'aonga 'ena ako pea 'aonga 'ena ako he 'univēsi

'Eiki Sea: Ha'apai 12 ko e fehu'i ē mei he Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai

Mo'ale Finau: 'Io sai.

Lord Tu'iha'angana: Ko e ki'i tokoni pē ia ko 'emau kau Fakafofonga. Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki. Mahino 'aupito 'a e lipooti ko eni poupu 'oku fai 'e Ha'apai 12 pea 'oku mahino foki toki 'osi ni pē 'e Sea ho'o faka'ilo mai ki he Fale Alea pea ko u sio 'oku malimali e Fakafofonga Fika 7 pea 'oku poupu fakataha ko ē hono 71 ē, 72 ke me'a 'a Tongatapu fēfē ha'o me'a ke ta poupu ki ai. Me'a atu ha kau Fakafofonga he 'oku ou tui ko e polokalama ako lelei eni pea 'oku tuku 'etau ki'i ako ko ē 'i Tonga ni ka tau toe ki'i fā'atā atu me'a atu e Hou'eiki ki he ngaahi fonua ko eni 'oku toe fai ai 'a e ...kaikehe 'oku ngali tukuhua pē ia 'Eiki Sea ka ko e anga pē 'eku māfana pē he malanga 'a e 12 mālō.

Fokotu'u ke tali 'a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 15/2023

Mo'ale Finau: Sea kole fakamolemole pē ki he Fakafofonga na'a pehē 'oku ou tukuhua Sea. Ko u 'oatu eni Sea mei hoku laumālie 'Eiki Sea mei he ngaahi a'usia 'i he ta'u lahi he ngaahi feitu'u kehekehe. Sea 'oku ou loto pē ke vahevahe pē mo e Fale ni. 'Oku ou tui 'Eiki Sea ko 'etau lalaka atu ko eni kiate au 'oku makehe 'a e Fale Alea ko eni 'Eiki Sea 'o e ta'u ni. Pea 'oku ou faka'amu ke tau treat ke makehe ko hono 'uhingá ko e kaha'u mo e kakai hotau ki'i fonua ni Sea. Pea 'i he'ene pehē fakamālō atu ki he lipooti ko hono 'uhinga ia na'a ku lave ai ki he lipooti ko hono 'uhinga ia na'a ku lave ai ki he lipooti 'anenai ke paasi pē 'i he 'uhinga

‘Eiki Sea kuo tau ‘osi fanongo lelei he kapau na’a tau ta’utu he ngaahi *session* ko ‘etau ta’utu ko eni mohu katoa he ‘ikai toe ‘i ai ha taha ia ‘e fakakaukau ke kaiha’a mo ha fa’ahinga me’a pehē, he ko e ako hanga ‘e he akó ‘o fakamaama hotau ‘atamai pea ‘omai ‘a e loto ke tau lava ‘o fakahoko hotau fatongia.

Ko ia ‘oku ou fakamālō atu ki he lipooti. ‘Oku ou fokotu’u atu ‘e au ‘a e lipooti ke paasi ka ‘i he kaha’u ‘Eiki Sea omi e kau Fakafofonga he ko e fu’u fakamole lahi ‘Eiki Sea ō ki *Washington* ō ki *London* ko u ‘amanaki foki Sea ke ta me’a atu taua ‘a e me’a ‘a e Feitu’u na kau lue atu au ‘Eiki Sea ki *London* he Tokonaki ko ‘eta ō pē ki he fo’i ako tatau.

Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea ‘ai mai ha ki’i *session* ke ta foki mai ‘o ako’i e kau tama ko eni ‘Eiki Sea ko e anga pē ia e kole ‘oku ‘ilonga pē ‘a e kau tama loto ma’ulalo ‘e ha’u ko e kautaha ko ē ‘e ‘ikai pē ke ‘ulutukua he ‘ikai pē ha’u ia ki ha ako.

Sea ko u fiema’u pē ke tau ‘ai pē mo tau ki’i ma’u ha fiefia lahi ‘etau ngāue ‘Eiki Sea. ‘Oku fiema’u ke tau *enjoy* ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, tau ma’u e faingamālie ko eni ‘oku ou tui ‘e ‘i ai e ‘aho fiefia ‘etau fānau ‘i he ngaahi ngāue ‘oku tau fai neongo ‘oku ‘ikai ke fu’u haohoa fēfē ka ‘oku feinga pē ke fai hotau leleitaha. Ko u fokotu’u atu Sea ke tau tali mu’a e lipooti he ko u ‘osi ongo’i ‘e au ia ko u ako ‘e au e me’a lahi mei he lipooti ko eni ‘Eiki Sea mālō.

Eiki Sea: Kātaki pē Ha’apai 12 mo ‘Eua 11 ko e taimi eni ‘a Tongatapu 2 ‘oku ‘i ai ‘ene me’a ki he fakataha ko eni mo e lipooti. Ko e fakataha hono 71 ‘eni. Ko e ‘ai atu pē ke mou mea’i Hou’eiki ko e fakataha hono 72 ko e fakataha ia ‘a e Hou’eiki Fafine Kominiueli ka ‘oku ke fokotu’u mai ‘e koe ‘a Tongatapu 7 ‘oku ‘ikai ke ‘ilo pē ‘e lava ke ‘ave fēfē ko e fakataha ia ‘a e Hou’eiki Fafine me’a mai Tongatapu 2.

Tokanga ki ha fakama’ala’ala ‘i he felāve’i fe’ave’aki kākaa’i ‘a e kau sipoti pea mo Tonga ni

Uhila moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko u tu’u hake pē ke u fakamālō ki he ongo Fakafofonga ko eni na’a na me’a...

<007>

Taimi: 1805-1810

Uhila Moe Langi Fasi : ... me’a atu ‘o kau ‘i he ako ko eni. Pea ko e kongā lahi eni ia ‘o e me’a na’e ‘ai ke u fakahoha’a ki ai, kuo ‘osi ‘omai ia ‘e Ha’apai 12 ka ko u toe fie fakamālō pē ki he lipooti lelei ko eni na’e ‘omai, pea mo e kakano foki ‘o e ako na’e fakahokó ‘oku fu’u faka’ofō’ofa ‘aupito mo lelei. Pea hangē ko e fakatupu faka’amu ‘a Ha’apai 12 pehē ange mai na’e lava ke me’a kotoa atu e kau Fakafofonga ‘o ‘inasi ‘i he ako ko eni. He neongo pē na’e fai ‘etau ako heni, ‘i Tano’a ka ‘e ‘ikai ke fakatatau ‘a aTano’a ia ki *West Minster* mo e ngaahi ako lelei ko ia na’e fai. Pea ‘oku fakafiefia ‘a e lava ke kau atu hotau kau Mēmipa ‘i he ngaahi monū’ia mo e ngaahi fevahevahe’aki pea mo e ngaahi fetokoni’aki ko ia na’e fakahoko.

Ko e ki’i me’a si’i pē ‘oku ou tokanga ki ai, ke ki’i fakama’ala’ala mai pē ‘e he ongo Fakafofonga pea ‘osi ko ia pea tau toki tali leva ‘a e Lipooti. ‘Oku mahalo ‘oku ta’emahino pē ia kiate au ‘a e ngaahi me’a ko eni. ‘I he peesi 3 palakalafi fakamuimui ‘oku hā ai na’e fai ‘a e vahevahe fakakulupu pea na’e me’a atu ‘a e Fakafofonga Tongatapu 6 ki he kulupu fekau’aki ia mo e ngaahi me’a ‘a e kakai fefine. Pea ko Hon Latu leva ki he kulupu na’a nau vahevahe

‘i he kaveinga ki hono fe’ave’aki kākaa’i ‘o e kau sipoti pē ko e *Sport’s Trafficking* ‘a ia ko e ongo kaveinga ko eni ‘oku fekau’aki lahi eni mo e ngaahi kaveinga ‘oku hoko ‘i Tonga ni. Ko e ki’i fo’i kongā pē ia ‘oku ou tokanga atu ki ai ‘oku mahino pē ‘a e ngaahi me’a ia ‘oku fekau’aki mo e kakai fefine ko e ngaahi kaveinga lahi ia ‘i Tonga ni he taimi ni. Ka ko e kongā ko eni ki he *Sports Trafficking* pē ko hono fe’ave’aki kākaa’i ‘a e kau sipoti, ko u faka’amu pē ke fakama’ala’ala mai pē ‘oku anga fēfē ‘ene hoko ‘i Tonga ni. Hono fakafōtunga mai ‘a e me’a ko eni pē ‘oku hoko ‘i Tonga ni fakafēfē koe’uhi pē ke mahino ki he motu’a ni.

Ka ko hono fakakātoa Sea ‘oku ou pou pou ‘aupito ki he lipooti ko eni pea kimu’a ke tau tali ke ki’i fakama’ala’ala mai pē ‘e he ongo Fakafofonga pē ‘oku hoko fēfē ‘a e fo’i me’a ko eni ko e *Sports Trafficking* ‘i Tonga ni. Mālō Sea.

Eiki Sea : Me’a mai 'Eiki Minisitā.

Kau ‘a Tonga he uesia ‘i he ta’au kākaa’i ‘a e kau sipoti

Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. Sea na’e tatau pē ‘eku ‘ohovale ko ē ‘a e motu’a ni ‘i he’eku sio ko eni hono ‘omai ‘a e kaveinga ko eni. Na’e lahi pē ‘a e ngaahi *session* ia ka ko ‘eku ‘alu ko ē ki he *Sport Trafficking* ko ‘eku fie ‘ilo ‘aku pē ko e hā ‘a e me’a ko eni. Ko e *session* faka-Kōmiti. ‘O mahino mai ki he motu’a ni ko e ‘uhinga eni ki hono ngāue’aki ko ē kau sipoti ‘i he ngaahi kautaha pē ko e ngaahi *agent* ‘o faka’amanaki’i kinautolu kae fetuku ki he ngaahi fonua ‘oku ‘ikai ke hoko ha me’a pehē ia ai kae ma’u ai e pa’anga mei ai. Pea ko e lahi tahā ‘oku hoko ‘i ‘Afīlika mo e ngaahi fonua Saute ‘Amelikā. Ko hono palōmesi ki he to’utupu pē ko e hako tupu e fonua ‘oku ai honau ngaahi talēniti he sipoti ‘e ‘i ai honau ngaahi faingamālie ‘i ‘Iulope pē ko ‘Aositelēlia pē ko Nu’usila pea nau totongi e pa’anga pea nau a’u atu kinautolu ki ai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia ai.

Pea na’e fai hono faka’eke hangatonu pē ‘e he motu’a ni ki he tokotaha na’a ne fakahoko ko ē ‘a e *training* fēfē ‘a Tonga ni ‘a e ngaahi fonua e Pasifiki. ‘Oku ‘ave ‘enau fānau sipoti ki ‘Iulope ‘o nau ō pē ‘oku hoko ha me’a pehē. Pea fakamahino mai ‘oku kau ‘a Tonga ni ai. Hoko eni ‘i Pilitānia ko e tamaiki na’e tō ange ki ai ko e palōmesi kau pē ki ai hotau kāinga Tonga pē ‘o kitautolu ai, ke nau ō ange ko e ō ange ‘oku ‘i ai e ngaahi faingamālie sipoti. Kai ke kau ‘a Tonga ni ia ke pehē na’e *involve* pē kau ai ha pa’anga ki hono totongi ka ko e ō ange ‘o tō noa e ‘amanaki’oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia ai. Pea iku ai pē ‘a e fānau Tonga ‘e ni’ihi ‘o feinga ke nau foki mai. Ka ko e me’a lahi eni ia ‘oku hoko, hoko lahi ia ‘i Fisi pea ‘oku kau ai ‘a Ha’amoā. Pea na’e ‘uhinga pē ‘eku lava ki he *session* ko eni ko ‘eku fie ‘ilo ta ko ē ‘oku a’u mai pē hono ta’au ki Tonga ni kuo ‘osi hoko pea ‘oku fakamo’oni pē ki ai hotau kāinga Tonga ko ē ‘i Pilitānia ‘oku hoko. Si’i tō ange fānau ‘e ni’ihi ko e ‘amanaki he te nau ō ange ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie ō atu ia ki ai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia. Ka ko e ngāue pē ia ‘a hotau si’i kāinga pē ai. Pea ‘oku fakatokanga’i pē ‘e he ‘Ofisi ko ē Hai Komisiona ‘i Pilitānia pea ‘oku fai e ngāue ki ai, ka ‘oku ‘ikai ke u fu’u loko ma’u ‘e au ha ngaahi fakamo’oni kehe mei ai, ka ‘oku mahino pē ‘i he fakamatala ‘oku ou ma’u ‘oku hoko ka ‘oku faka’amu pē ke fai hono ta’ota’ofi ...

<008>

Taimi: 1810-1815

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ke 'oua na'a toe hoko 'o lahi ange. Ka 'oku hoko lahi ia 'i 'Afilika mo e ngaahi fonua 'Esia tautautefito ki he mala'e 'o e soka pea ko tautolu ia 'i he Pasifiki ko e 'akapulu pē pea kuo 'osi hoko 'i Fisi pea mo Ha'amoā pea kuo lave ai mo Tonga ni mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 2 'oku kei toe pē ho taimi.

'Uhila moe Langi Fasi: 'Io mālō 'Eiki Sea. Fakamālō lahi atu heni ki he 'Eiki Minisitā he fakama'ala'ala ko ia 'oku mahino 'aupito 'a e fakamatala ko ia ka 'oku mahu'inga ke ke mea'i mo 'ilo ki ai e kakai ta ko ē 'oku ngaahi me'a ko eni 'oku tau pehē 'oku hoko 'i muli atu tā ko ē 'oku hoko pē mo ia 'i Tonga ni. Ko ia ko u fakamālō lahi atu ki he 'Eiki Minisitā pea ko u tui mahalo ko e ko e kau eni he 'uhinga lelei na'e fokotu'u ai e Ha'apai 12 ke toe omi 'o toe ako'i ke tafe hifo e 'ilo ko eni kia kimautolu ko eni na'e 'ikai lava atu ki he fakataha ko eni he 'oku kau eni 'i he ngaahi 'ilo mahu'inga ke faka'ilo mai. Ko u tui he 'ikai ke he 'ikai ke fu'u faingata'a ke fakalele he ongo Fakafofonga ko eni ha ki'i seminā nounou pē ki he ki he kau Mēmipa e Fale ke vahevahe mai e fu'u 'ilo mo e fu'u koloa ko eni na'a na o 'o tufi mai mei Lonitoni fakakātoa Sea fakamālō lahi 'aupito atu.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko eni 'oku talamai me'a mai he 'Eiki Minisitā tā ko ē 'oku tatau pē seminā na'a na me'a ki ai mo e seminā ko ē na'e fai heni na'e tonu ke 'oua te na o ki ai ka tau seminā fakataha pē ā heni kae kehe ko ē kuo na 'osi me'a naua ki ai pea 'oku sai ko ē 'oku ma'u mai 'etau lipooti. Ka ko e kole atu Sea mu'a ko au mo 17 te'eki ke ma lava maua ki ha seminā 'e taha matea ko e kau nofo kātoa ko eni mahalo ko e taki tu'o ua eni pē tu'o tolu 'enau me'a atu ki he ngaahi seminā fu'u fiema'u lahi ia ke ma lava atu ki ha seminā 11 mo 17. Kapau ko e seminā 'e fai 'i *Dubai* pē ko *Italy* pē ko Kalisi ko e tō atu taha ia ke ma lava atu ki ai ko u tui au ko e lēsoni kehe ia te ma foki mai mo ia ha'ama lipooti.

Kole fakama'ala'ala he motolo ki he fatongia e Fakafofonga Fale Alea mo e Kosilio Fakakolo

Kai kehe Sea ko 'eku ki'i fehu'i pē 'e ua mahalo 'i he peesi hono fā 'a e pehē ko ē 'oku ki'i fihī ange 'a e 'a e pole ko ē fatongia e Fakafofonga pea pehē ki he Kosilio Fakakolo 'oku 'uhinga nai ia ki he ki'i mōtolo ko eni 'oku tau feinga ko ē ke tau 'alu ki ai 'i he ngaahi 'ofisi fakavāhenga 'o malumalu 'a e kosilío ko eni pē 'oku 'i he tafa'aki 'o e Fakafofonga he koe'uhī 'oku tau 'oku tau lahi foki 'etau ako mei he mōtolo ko eni 'a e *West Minster* pē ko e 'uhinga ki ai 'a e fo'i palakalafi ko ē 'a ia ko e 'uluaki ia. He ko 'eku sio ko ē he taimi ni 'oku totonu pē ke 'alu atu pē mo tau tukuange atu ki he lēvolo ko ia ko ē 'i lalo he ngaahi vahefonua 'i Tonga ni ha fa'ahinga me'a pehē ke nau tau'atāina hono fakahoko 'enau ngāue koe'uhī 'oku nau ofi ange ki he kakai.

Ko hono ua 'e Sea ko e ko e fehu'i fekau'aki pea mo e pehē ko e tu'unga vāhenga 'o e Hou'eiki Mēmipa ke toe ki'i fakama'ala'ala mai ange pē ko e hā 'a e 'uhinga ko ia he 'oku pehē 'oku 'ikai ke fe'unga ia mo e fatongia ko ē 'oku nau fai ka ko 'eku ma'u Sea 'uhī foki 'oku 'i ai 'a e lao ia mo e Konisitūtone 'oku ne talamai pē hotau fatongia ko 'etau o mai ki he Fale Fa'u Lao fai ai e fa'u lao. Ka ko u tui Sea 'oku 'osi liliu e me'a lahi ia 'i he fatongia ko ē Fakafofonga hono vāhenga he 'oku 'i ai mo e ngaahi me'a ia 'e tākaki mai ke 'ai 'ene palani ngāue mo e kakaí, ko e kumi e ngaahi tokoni, ko hono tokanga'i kinautolu 'i he taimi faingata'a. Pē 'oku 'uhinga eni ki ai he koe'uhī ko 'etau nofo faka-Tonga foki 'atautolu ko e ki'i vāhenga ko ē 'oku

‘omai Sea ‘oku ‘ikai ko e vāhenga tokotaha foki ia ‘o kita he ‘oku ‘ikai ko e ngāue ia he Pule'anga ko e ngāue eni ko ē he politiki ‘oku toe ngāue’aki ‘e kita e ki’i vahe ke fua e sikolasipi ko e kole mai ha taha ke totongi e ‘uhila. Ko e ‘ofa atu ki he putu. Pea ko u tui ‘oku mafasia ai ‘a e me’a ia ko eni ‘i he ki’i vāhenga ‘oku tau lolotonga ma’u ‘i he tafa’aki ko ia. Ka ko e ‘ai pē Sea ke fakama'ala'ala mai ange e ongo fo’i poini ‘e ua ko ia pē ko e hā hono mahu’inga mālie ‘o e ongo fo’i poini he ko u tui ko e me’a pē ke tau ako ai. Mālō Sea.

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki.

Lahi faufaua ngaahi pole he ngaahi pa’anga kau ai patiseti kosilio fakakolo Pilitānia

Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Io mālō Sea tapu mo e Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea. Ko e ko e *City Council* pē ko e Kosilio ko eni ko e Vāhenga, Vāhenga ia na’e lava atu ki ai ‘a e motu’a ni ‘o ‘a’ahi atu ki ai he kulupu ko ē na’a mau lava atu ki ai pea ko e ‘oku ‘osi vahevahe pē foki ‘a Pilitānia ia ki he ngaahi Kosilio ki he ngaahi Kosilio *Council* pehe ni pea ki he motu’a ni ia ‘oku ‘ikai ke u fu’u lava au ia ‘o mā’ūsia ‘a e fihi ko eni ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ko ‘enau talanoa ko ē ki he Patiseti ‘a e *City Council* ‘oku talanoa pē ia he piliona ‘a ia ko e Vāhenga Fili eni ia ‘i he ‘i he uhouhonga ko ē ‘o e feitu’u ‘oku fai’anga ‘oku lahi ai ko ē e ‘ū fale ngāue ko ena ko ē ‘i Lonitoni. ‘A ia ‘oku ki’i ‘oku ‘uhinga ia he ‘oku ‘i ai pē ‘enau, ‘a e Kosilio ia ‘o e Vāhenga ko eni pea toki ‘i ai pē pea mo e Fakafofonga ia. ‘A ia ko e lahi hono ngaahi pole ‘o’ona ia ‘i he anga ko ē e vakai ko ē ‘a e motu’a ni ‘i he ngaahi pa’anga ‘oku kau ki ai mo e fu’u kau ngāue ai ‘oku lau ngeau ...

<009>

Taimi: 1815-1820

Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ki h e lau afe ‘a e kakai ko eni ‘oku ngāue ‘i he kosilio ko eni. ‘A ia na’e ‘uhinga pē hono faka’asi mai he lipooti ko e, ‘oku ki’i tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘oku ki’i tu’unga ia ‘oku ki’i fihi ia ki he anga ia e vakai fakafo’ituitui ‘a e motu’ā ni.

Tui polokalama ako Lonitoni ke fakakaukaua ngaahi Fale Alea ngaahi fonua Kominiueli si’isi’i vāhenga honau kau Fakafofonga fakatatau ki he fatongia

Ko e me’a ko ē fekau’aki pea mo e vāhengá, ko e kātoa e kau Fakafofonga Fale Alea mei he ngaahi fonua ko eni ‘e 28 na’a nau pehē ko e vāhenga faka-Fale Aleá ‘oku si’isi’i, ‘o si’isi’i ‘o fakatatau ki he fatongia. Hangē pē ko ē ‘oku me’a ko ē ki ai ‘a e Fakafofonga ‘Eua 11 fakatatau ki he ngaahi fatongia pea mo e ngaahi pole ‘o e ‘ahó. Mahino pe ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fatongia ia ‘o e Fale Alea ‘a e, ‘o e CPA pe ko e Kautaha Faka-Fale Alea ‘a e Kominiueli ke nau tu’utu’uni mai ke hiki. Ka ko ‘enau tuí kātoa ‘a e lahi, tokolahi tahá ia ko e ngaahi ngāue faka-Fale Aleá ‘oku tonu ke fakakaukau’i he ngaahi fonua ‘o e Kominiueli ke hiki ke ‘alu fakataha pea mo e taimi. Pea tokolahi e kakai ‘iate kinautolu hangē ko ē ‘oku hā atu pē he lipooti na’a nau ngāue nautolu he ngaahi ‘elia kehekehe. Nau ngāue ‘i muli ka ko ‘enau fakakaukau’ mo e ngaahi mala’e mo e ngaahi taukei kehekehe na’a nau ma’u ‘enautolu e pa’anga lahi ai. Ka ko ‘enau fakakaukau’ e toe lelei ange hono langa hake ngaahi Fale Alea ‘o e ngaahi fonuá kapau ‘e lava ke ‘omai honau kakai ‘oku nau taukei ‘i he ngaahi tafa’aki kehekehe ke nau ō mai ‘o Fakafofonga Fale Alea. Ka ko e me’a pē ‘e taha ‘e ‘omai ‘aki kinautolu ko e ‘ohake ‘a e vāhengá ki ‘olunga.

‘Ikai ngata aí ko e tokolahi ia ‘oku nau pole ke nau ō mai ‘o Fakafofonga Fale Alea ‘i he ngaahi fakamatala na’e ma’ú ko ‘enau ‘ofa pē ‘i honau fonuá. Ka ‘i he taimi tatau ‘oku nau toe faka’amu pē kinautolu ke hiki e vāhengá he na’a nau anga ‘a kinautolu ki he ngaahi vāhenga na’e lelei ange pea ‘oku ‘i ai mo honau ngaahi fāmili pea ‘oku nau tui pē ko e kaveinga eni ia ‘oku tonu ke fakatokanga’i ‘e he ngaahi fonua mēmipa he Kominiuelí. Mahalo ko e ki’i tali pe ia Sea ‘oku lava ke ‘oatu ki he Fakafofongá mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Tapu ki he Seá. Ko e fie lave pē au ki he peesi tolú ki he *bullet point* fika uá. Ko e mahu’inga pē me’a ko ení he ko e *issue* pē na’e hoha’asi ai e Fale ni ‘i he lipooti kuo ‘osí. Ko e tuhu’i totonu mai ‘e he *bullet point* fika uá ‘a e, ko e taumu’a foki ‘a e seminā ko ení ke ‘oange ha faingamālie ki he Hou’eiki Fakafofonga Fale Aleá mo e kau ‘ofisialé ko e ngaahi Fale Alea tukuifonua Kominiuelí ke nau feako’aki. Ko e fo’i palakalafi ua ko ē *bullet* uá ‘oku pehē ai, ‘oku, ‘ikai ‘i he fo’i palakalafi tatau pē, ke nau feako’aki mo fevahevahe’aki ‘enau ngaahi ‘ilo, a’usia, taukei pea ke ne fakatupulekina mo fakapapau’i ‘oku fakama’unga ki he ngaahi tefito’i anga mo e ngaahi ‘elemēniti tefito ‘oku taukave’i ‘e he tui fakapolitikalé fakatemokālati mo e ngāue faka-Fale Alea ‘i he ngaahi fa’unga fakatemokālati.

‘I he palakalafi tolu pē ko ē fo’i *bullet point* ko iá ‘oku ou hanga ‘o to’o mai, ‘oku toe mahu’inga foki hono fakamamafa’i ‘o e ngaahi *principle* mo e ngaahi ‘elemēniti tefito ‘o e temokālati ‘i hono fakaho’ata mai ‘i he founa ngāue faka-Fale Aleá ‘i he ngaahi fonua mēmipá. ‘A ia ko e ‘elito eni ‘a e ‘a’ahí ko e fo’i fa’unga ‘a ē ko ē ‘oku lave mai ki he taliuí pea mo e ‘ata kitu’á. Ko e ‘uhinga foki ia Sea ‘eku fa’a tokanga ke tau to’o mai e ako ko e *lesson learnt* pe ko e *take home message* ‘i he ngaahi lipooti ko ení ke tau hanga ‘o fusifusi mai pē. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ko e tukuaki’i, ‘ai pē ke fusifusi mai ‘a e founa pule’i e *current* e fonuá ki he ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e pule lelei. He kapau Sea ...

<002>

Taimi: 1820-1825

Paula Piveni Piukala: ... ‘i he fakakaukau ‘a e motu’á ni ko e ‘uhinga pe ia ‘eku hoha’a ma’u pē ki he Pule’angá ki he ngaahi lipootí kapau na’e ‘asi mai ‘a e ‘ata ki tu’á. Hangē foki ko ‘eku fakatalanoa ki he ngaahi me’a na’e ‘ohake he Nōpele Vava’ú fekau’aki mo e ‘ohovale ko ē ‘a e kakai he ō atu kuo hiki mai ‘a e puha moá, ngaahi me’a pehē. Ka ko e faka’amú pē Sea ke to’o ke tau to’o e ngaahi mo’oni’i me’a ko ení ‘o fakakau ia he ngaahi fokotu’utu’u Patiseti ko ení ke ‘oua na’a toe ‘i ai hatau toe tālanga he Fale ni ‘oku ‘omai ha konituleki, talamai ia ‘oku *confidential*, ‘oku ‘ikai ke ‘ata ia kitu’a. Mālō Sea, fakatokanga’i pē poini ko ē pea mālō e ma’u faingamālié.

‘Eiki Sea: Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Seá, fakataha ‘eiki. Hangē pē ko e me’a ko ení ‘oku ‘osi me’a ki ai ‘a Tongatapu 2 pea ko u fakamālō lahi ki he folau fakalukufua mo e lipootí. Ko e mo’oni ‘oku tau ako ka ‘oku fo’ou foki ‘etau ako ki he me’a ko ení ‘oku ‘uhinga mai ko e fakafolau kakaa’i ko ē ‘o e fānu sipotí. ‘Oku tau tui foki ‘oku hoko lahi pea ko ena ‘oku fakamahino mai hoko he kau ‘akapulú. Ko e fonuá ni foki ‘oku kamata pē hono taufetuku ‘etau fānu ‘atautolu he kei akó. ‘A ia ‘oku faka’ohovale pē ‘enau ‘asi mai he ngaahi timi kalapu lalahi ‘o

tautautefito ki Siapani ‘oku lahi ‘aupito ai hono fetukú e tamaiki akó pea ‘oku ma’u ai ‘a e faingamālie, ‘osi mahino pē ‘a Nu’usila, ‘Asitelēlia he ‘oku a’u foki ki Pilitānia.

‘Oku fo’ou ki he motu’á ni ia ‘eku toki fanongo ‘oku hoko e me’a ko ení ‘o tukukehe ‘a e fānau na’a ku fanongo pē au ai na’a nau folau pea ō atu ‘o ‘ikai ke a’u ‘a e ‘amanaki ko ē na’e ‘amanaki mai ki ai e ngaahi kalapu ke nau ō atu ‘o va’inga aí pea hoko atu pē mo e ngaahi palopalema kehe ia ‘o hoko ‘o ‘ikai na’e ‘ikai ke taumu’a kākaa’i ‘a hono fakafolau kinautolu. Ka ko u fakamālō lahi pē au ai ‘oku fanongo e motu’á ni ki ai pea ‘oku me’a pē ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ení ‘o e *MIA* ‘i he’ema ngāue vāofi ko ení ‘e hoko atu ko ení ki he teu folau e ‘akapulu ‘a Kolomotu’á ki Falanisē. Pea ‘oku ou fakafiefia pē au Sea mālō ‘aupito ‘omai e lipooti ko ení ke hokohoko atu pē ‘eku fengaue’aki vāofi mo e potungāue ko ení kae pehē ki he ‘Eiki Minisitā telia na’a hoko ha palopalema pehe ni ‘i he ‘amanaki folau atu ‘a e fānau ko ení ‘i Sepitemá pea nau foki lelei mai. Fokotu’u atu mālō.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti Folau Fika 15/2023

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti ‘i he Lipooti Folau Fika 15/2023. Ko ia ‘oku loto ke tali e lipooti ko ení, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Mo e Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Paula Piveni Piukala, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko ení ko e toko 17.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Kātaki pē ki’i ‘ova si’i ‘etau ngāué mei he taimi na’e tuku atú ko e 6 pea ko ‘ene lava ia e ‘asenita e Fale Aleá. Ko e toenga ‘etau ngāué ‘oku ‘i he Komiti Kakató. Tolo e Fale Hou’eiki ki he 10 ‘apongipongi. Mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pē ‘e he ‘Eiki Seá, Lord Fakafanua.)

<002>